

Збірник включено до категорії «Б» в Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за галуззю «Економічні науки» згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020 р.

Збірник рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет за рішенням вченої ради Одеського національного економічного університету (Протокол № 4 від 23.12.2022 р.).

Міжнародна індексація та реферування: ERIH PLUS – з 20.06.2018 р.; WorldCat – з 2018 р.; Ulrich's Periodicals Directory – з 18.08.2017 р.; RePEC – з грудня 2016 р., Index Copernicus International – з грудня 2014 р. (ICV 2021: 92.71); Google Scholar – з 2008 р. (h-index 24).

Засновник і видавець: Одеський національний економічний університет

Редакційна колегія:

Ковальов А.І.	головний редактор, доктор екон. наук, професор ОНЕУ (Україна)
Сментина Н.В.	заст. головного редактора, доктор екон. наук, професор ОНЕУ (Україна)
Божкова В.В.	доктор екон. наук, професор, Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка (Україна)
Гудзь Т.П.	доктор екон. наук, професор, Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (Україна)
Dubcová Gabriela	Ph.D, associate professor, Mgr. Ing., University of Economics in Bratislava (Slovakia)
Grzybowska-Brzezińska Mariola	doctor of economics, professor, University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Republic of Poland)
Карпов В.А.	кандидат екон. наук, доцент, ОНЕУ (Україна)
Козак Ю.Г.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Кузнецова І.О.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Легенчук С.Ф.	доктор екон. наук, професор, Житомирський державний технологічний університет (Україна)
Літвінов О.С.	доктор екон. наук, доцент, ОНЕУ (Україна)
Лоханова Н.О.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Мальований М.І.	доктор екон. наук, доцент, Уманський національний університет садівництва (Україна)
Мищенко С.В.	доктор екон. наук, професор, ДВНЗ «Університет банківської справи» (Україна)
Nefedova Tamara	Ph.D, associate professor of Finance, Université Paris Dauphine (France)
Познанська І.В.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Prochazka David	Ph.D, Vysoká škola ekonomická v Praze (Czech Republic)
Семенов В.Ф.	доктор екон. наук, професор, Одеський національний морський університет (Україна)
Семенова В.Г.	відп. редактор, доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Stelling Johannes N.	doctor of economics, professor, Hochschule Mittweida University of Applied Sciences (Germany)
Velesco Serge	doctor of economics, professor, Hochschule Mittweida University of Applied Sciences (Germany)
Якуб Є.С.	доктор фіз.-мат. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Янковий О.Г.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Windesperger Josef	doctor of economics, associate professor, University of Vienna (Austria)
Zarotiadis Grigoris	Ph.D, associate professor, Aristotle University of Thessaloniki (Greece)
Zelenka Vladimír	Ph.D, associate professor, Vysoká škola ekonomická v Praze (Czech Republic)

Редактор-коректор: Батанова Т. В.

Адреса редакції та видавця:

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Гоголя, 18, ауд. 110, Одеський національний економічний університет, науково-редакційний відділ, тел.: (048) 777-89-16; web-сайти: <http://vsed.oneu.edu.ua>; http://journals.urau.ua/vsed_oneu; e-mail: sbornik.odeu@oneu.edu.ua.

Зареєстровано Міністерством у справах преси та інформації України.
Свідectvo про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.
Серія КВ № 6448 від 21 серпня 2002 року.

Збірник є виданням з відкритим доступом. Усі статті ліцензуються відповідно до Creative Commons Attribution 4.0 International License. Переглянути копію ліцензії можна за посиланням: <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>.

ЗМІСТ

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

Bereza I. V., Bashmakov M. S., Chernova N. S. ECONOMIC PREREQUISITES FOR IMPROVING THE ADAPTATION CAPABILITIES OF TRANSPORT CONSTRUCTION ENTERPRISES FOR PERFECTIBILITY THEIR PRODUCTIVITY	9
Бобиль В. В., Марценюк Л. В., Пікуліна О. В., Міщенко М. І. ЕКОНОМІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОВЕДЕННЯ ВІДТВОРЮВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ ОБ'ЄКТІВ ТРАНСПОРТНОГО БУДІВНИЦТВА ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ	19
Дем'янишина О. А., Лукашенко Л. В. УПРАВЛІННЯ ЗАГАЛЬНОЮ СЕРЕДНЬОЮ ОСВІТОЮ УКРАЇНИ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ	30
Карпов В. А., Батанова Т. В. РЕАЛІЗАЦІЯ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУ РОЗВИТКУ ВАСИЛІВСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	41
Куцик В. І., Майборода В. М. ТЕНДЕНЦІЇ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ СФЕРИ ПОСЛУГ	54
Момот В. Є. ПАНДЕМІЯ COVID-19 ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ФЕНОМЕН	65
Smentyna N. V. SUPPORT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES AT THE LEVEL OF TERRITORIAL COMMUNITIES IN THE CONDITIONS OF MARITAL STATE	81

**ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ
НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА**

Neboha T. V., Golikova O. S. SOCIALLY RESPONSIBLE BUSINESS AS AN EFFECTIVE OBJECTIVE OF A CIRCULAR ECONOMY MODEL ESTABLISHING	96
---	----

ФІНАНСИ, БАНКІВСЬКА СПРАВА ТА СТРАХУВАННЯ

Курганська Е. І., Логвіновська С. І. ВПЛИВ ПАНДЕМІЇ COVID-19 НА ФОРМУВАННЯ ДОХІДНОЇ ЧАСТИНИ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ	112
--	-----

МЕНЕДЖМЕНТ ТА БІЗНЕС-АДМІНІСТРУВАННЯ

Карпенко Ю. В. ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ОЩАДЛИВОГО УПРАВЛІННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРВІСНИХ ПІДПРИЄМСТВ	125
Кузнецова І. О., Балабаш О. С. СЦЕНАРНЕ ПЛАНУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ	137

ЕКОНОМІКА ТУРИЗМУ ТА ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННА СПРАВА

Носирєв О. О.

СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО ТА ТУРИСТИЧНОГО БІЗНЕСУ 152

Юхновська Ю. О.

УПРАВЛІННЯ САНАТОРНО-КУРОРТНИМИ, ЛІКУВАЛЬНО-ОЗДОРОВЧИМИ ТА РЕАБІЛІТАЦІЙНИМИ ЗАКЛАДАМИ НА ОСНОВІ СИСТЕМИ МЕНЕДЖМЕНТУ ЯКОСТІ 167

АВТОРИ СТАТЕЙ

181

The collection of scientific works «Socio-Economic Research Bulletin» was included in category «B» in the list of scientific professional editions of Ukraine, which can be published the results of dissertations for the degree of doctor and candidate in Economics sciences according to the decree of Ministry of Education and Science of Ukraine dated from 17.03.2020, No. 409.

The collection is recommended to printing and distribution to Internet by the decision of Academic Council of Odessa National Economic University (Protocol No. 4, 23.12.2022).

International indexation and referencing: ERIH PLUS – from 20.06.2018; WorldCat – from 2018; Ulrich's Periodicals Directory – from 18.08.2017; RePEc – from December 2016, Index Copernicus International – from December 2014 (ICV 2021: 92.71); Google Scholar – from 2008 (h-index 24).

Founder and publisher: Odessa National Economic University.

Editorial Board:

Kovalyov A.I.	editor-in-chief, doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Smentyna N.V.	vice-editor in chief, doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Bozhkova V.V.	doctor of economics, professor, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko (Ukraine)
Gudzh T.P.	doctor of economics, professor, Poltava University of Economics and Trade (Ukraine)
Dubcová Gabriela	Ph.D, associate professor, Mgr. Ing., University of Economics in Bratislava (Slovakia)
Grzybowska-Brzezińska Mariola	doctor of economics, professor, University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Poland)
Karpov V.A.	Ph.D in Economics, associate professor, ONEU (Ukraine)
Kozak Yu.G.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Kuznetsova I.O.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Legenchuk S.F.	doctor of economics, professor, Zhytomyr State Technological University (Ukraine)
Litvinov O.S.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Lokhanova N.O.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Maliovanyi M.I.	doctor of economics, associate professor, Uman National University of Horticulture (Ukraine)
Mishchenko S.V.	doctor of economics, professor, Banking University (Ukraine)
Nefedova Tamara	Ph.D, associate professor of Finance, Université Paris Dauphine (France)
Poznanska I.V.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Prochazka David	Ph.D, Vysoká škola ekonomická v Praze (Czech Republic)
Semenov V.F.	doctor of economics, professor, Odessa National Maritime University (Ukraine)
Semenova V.G.	responsible editor, doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Stelling Johannes N.	doctor of economics, professor, Hochschule Mittweida University of Applied Sciences (Germany)
Velesco Serge	doctor of economics, professor, Hochschule Mittweida University of Applied Sciences (Germany)
Yakub Ye.S.	doctor of physical and mathematical sciences, professor, ONEU (Ukraine)
Yankovyi O.G.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Windsperger Josef	doctor of economics, associate professor, University of Vienna (Austria)
Zarotiadis Grigoris	Ph.D, associate professor, Aristotle University of Thessaloniki (Greece)
Zelenka Vladimír	Ph.D, associate professor, Vysoká škola ekonomická v Praze (Czech Republic)

Proofreader editor: Batanova T. V.

Contacts of Editorial and Publisher:

18, Gogolya Str., of. 110, Odessa, 65082, Ukraine, Odessa National Economic University,
Scientific and Editorial Department, tel.: + 38 (048) 777-89-16;
website: <http://vsed.oneu.edu.ua>; http://journals.urau.ua/vsed_oneu;
e-mail: sbornik.odeu@oneu.edu.ua.

Registered in Ministry of Press and Information of Ukraine.

Certificate of state registration of the print media.

Series number: KV 6448 of 21 August 2002.

The collection is an open access edition and all articles are licensed with the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit: <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>.

CONTENTS

ECONOMICS AND NATIONAL ECONOMY MANAGEMENT

Bereza Ivan, Bashmakov Maksym, Chernova Natalia ECONOMIC PREREQUISITES FOR IMPROVING THE ADAPTATION CAPABILITIES OF TRANSPORT CONSTRUCTION ENTERPRISES FOR PERFECTIBILITY THEIR PRODUCTIVITY	9
Bobyl Volodymyr, Martseniuk Larysa, Pikulina Olena, Mishchenko Maksym ECONOMIC JUSTIFICATION OF CARRYING OUT REPRODUCTION MEASURES OF TRANSPORT CONSTRUCTION OBJECTS OF RAILWAY TRANSPORT	19
Demyanyshina Olesya, Lukashenko Luybov MANAGEMENT OF GENERAL SECONDARY EDUCATION OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF DECENTRALIZATION	30
Karpov Vladimir, Batanova Tatiana STRATEGIC PLAN IMPLEMENTATION FOR THE DEVELOPMENT OF THE VASYLIVSKA TERRITORIAL COMMUNITY IN THE MARTIAL LAW CONDITIONS	41
Kutsyk Valentyna, Maiboroda Vladyslav TRENDS IN THE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF SERVICE SECTOR ENTERPRISES	54
Momot Volodymyr THE COVID-19 PANDEMIC AS A SOCIO-ECONOMIC PHENOMENON	65
Smentyna Nataliia SUPPORT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES AT THE LEVEL OF TERRITORIAL COMMUNITIES IN THE CONDITIONS OF MARITAL STATE	81

ECONOMICS OF NATURE MANAGEMENT AND ENVIRONMENTAL PROTECTION

Neboha Tetiana, Golikova Olha SOCIALLY RESPONSIBLE BUSINESS AS AN EFFECTIVE OBJECTIVE OF A CIRCULAR ECONOMY MODEL ESTABLISHING	96
---	----

FINANCE, BANKING AND INSURANCE

Kurhanska Eleonora, Logvinovska Svitlana THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE REVENUARY PART OF THE STATE BUDGET FORMATION	112
---	-----

MANAGEMENT AND BUSINESS ADMINISTRATION

Karpenko Yuliia IMPLEMENTATION OF LEAN MANAGEMENT TECHNOLOGY IN THE SERVICE ENTERPRISES ACTIVITY	125
Kuznetsova Inna, Balabash Olha SCENARIO PLANNING AS A TOOL FOR STRATEGIC MANAGEMENT OF ALTERNATIVE ENERGY DEVELOPMENT	137

TOURISM ECONOMICS AND HOTEL AND RESTAURANT BUSINESS

Nosyriev Oleksandr

STRATEGIC GUIDELINES FOR THE DEVELOPMENT OF 152
HOTEL-RESTAURANT AND TOURIST BUSINESS ENTERPRISES

Yukhnovska Yulia

MANAGEMENT OF SANATORIUM-RESORT, MEDICAL-HEALTH AND 167
REHABILITATION FACILITIES BASED ON THE QUALITY
MANAGEMENT SYSTEM

AUTHORS OF ARTICLES 181

***ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ
НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ***

UDC 338.47:656.2

Ivan BEREZA

Postgraduate Student of Economics and Management Department, Ukrainian State University of Science and Technologies, e-mail: bereza.ivan.volodimirivich@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4845-2204>

Maksym BASHMAKOV

Postgraduate Student of Economics and Management Department, Ukrainian State University of Science and Technologies, e-mail: mega2810@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0911-873X>

Natalia CHERNOVA

PhD in Economics, Associate Professor of Economics and Management Department, Ukrainian State University of Science and Technologies, e-mail: chernovanataliias@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8461-498X

ECONOMIC PREREQUISITES FOR IMPROVING THE ADAPTATION CAPABILITIES OF TRANSPORT CONSTRUCTION ENTERPRISES FOR PERFECTIBILITY THEIR PRODUCTIVITY

Bereza, I., Bashmakov, M., Chernova, N. (2022). Economic prerequisites for improving the adaptation capabilities of transport construction enterprises for perfectibility their productivity [Ekonomichni peredumovy pokrashchennia adaptatsiinykh mozhlyvostei pidpriemstv transportnoho budivnytstva zadlia udoskonalennia yikh produktyvnosti], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (82-83), pp. 9–18.

Abstract. The article considers current directions for improving the economic condition of transport construction enterprises in the crisis phenomena conditions, both in the transport industry and in the country as a whole. The purpose of article is research and economic substantiation of the possibility of improving the economic condition of transport construction enterprises due to the improvement of their adaptation capabilities, better application of all productive potential to market demands of the transport industry. Research methodology involves the use of methods: empirical research (comparison, observation), theoretical research (ascending from the abstract to the concrete), general scientific methods (abstraction and concretization, analysis and synthesis, induction and deduction, analogy), etc. The relevance of solution to the scientific problem defined in the article is that in conditions of increased requirements for the quality parameters of maintenance and service of transport construction facilities, limited funds for transport construction enterprises, there are requirements for increasing productivity and efficiency of activity. The results of the study are as follows: indicators of monitoring the state of transport construction enterprises, which reflect the market potential of such enterprises, taking into account the requests of the transport industry, in the conditions of harmonization of the key directions of activity of the national economy main branches of Ukraine to the world economic formation, are determined. The originality and practical value of the research lies in the fact that the article systematizes the key performance indicators of transport construction enterprises, which affect their productivity and efficiency. The conclusions of the study are as follows: it is shown that the stabilization of fixed assets technical condition of JSC "Ukrainian Railways" through the reproduction of railway infrastructure will provide an opportunity to ensure the strategic development and effective functioning of railway transport, to ensure the necessary level

of throughput and carrying capacity, safety of train traffic, which will ultimately increase competitiveness railway transport and the state's defense capability.

Keywords: transport construction enterprise; transport infrastructure; railway transport; economic efficiency; cost price; organizational and economic mechanism; competitiveness; development.

Іван Володимирович БЕРЕЗА

аспірант кафедри економіки та менеджменту,
Український державний університет науки і технологій,
e-mail: bereza.ivan.volodimirivich@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4845-2204>

Максим Сергійович БАШМАКОВ

аспірант кафедри економіки та менеджменту,
Український державний університет науки і технологій,
e-mail: mega2810@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0911-873X>

Наталія Сергіївна ЧЕРНОВА

кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та менеджменту,
Український державний університет науки і технологій,
e-mail: chernovanataliias@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8461-498X>

**ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОКРАЩЕННЯ АДАПТАЦІЙНИХ
МОЖЛИВОСТЕЙ ПІДПРИЄМСТВ ТРАНСПОРТНОГО
БУДІВНИЦТВА ЗАДЛЯ УДОСКОНАЛЕННЯ ЇХ ПРОДУКТИВНОСТІ**

Береза, І. В., Башмаков, М. С., Чернова, Н. С. Економічні передумови покращення адаптаційних можливостей підприємств транспортного будівництва задля удосконалення їх продуктивності. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2022. № 3-4 (82-83). С. 9–18.

Анотація. У статті розглянуто актуальні напрямки покращення економічного стану підприємств транспортного будівництва в умовах кризових явищ, як транспортній галузі, так і в країні в цілому. Метою статті є дослідження та економічне обґрунтування можливості покращення економічного стану підприємств транспортного будівництва за рахунок вдосконалення їх адаптаційних можливостей, кращого застосування всього продуктивного потенціалу до ринкових запитів транспортної галузі. Методологія дослідження передбачає використання методів: емпіричного дослідження (порівняння, спостереження), теоретичного дослідження (сходження від абстрактного до конкретного), загальнонаукових методів (абстрагування й конкретизація, аналіз та синтез, індукція та дедукція, аналогія) та ін. Актуальність вирішення наукової проблеми, що визначена у статті, полягає в тому, що в умовах підвищення вимог до якісних параметрів утримання та обслуговування об'єктів транспортного будівництва, обмежених коштів, до підприємств транспортного будівництва пред'являються вимоги щодо підвищення продуктивності та ефективності діяльності. Результати дослідження наступні: визначено показники моніторингу стану підприємств транспортного будівництва, що віддзеркалюють ринковий потенціал таких підприємств з урахуванням запитів транспортної галузі, в умовах гармонізації ключових напрямів діяльності основних галузей національної економіки України до світової економічної формації. Оригінальність і

практична цінність дослідження полягає в тому, що у статті систематизовано ключові показники діяльності підприємств транспортного будівництва, які саме і впливають на їх продуктивність та ефективність. Висновки дослідження наступні: показано, що стабілізація технічного стану основних засобів АТ «Українська залізниця» через відтворення залізничної інфраструктури, дасть можливість забезпечити стратегічний розвиток та ефективне функціонування залізничного транспорту, забезпечити необхідний рівень пропускну та провізної спроможності, безпеки руху поїздів, що зрештою підвищить конкурентоспроможність залізничного транспорту та обороноздатність держави.

Ключові слова: підприємство транспортного будівництва; транспортна інфраструктура; залізничний транспорт; економічна ефективність; собівартість; організаційно-економічний механізм; конкурентоспроможність; розвиток.

JEL classification: D240; L920; R410

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(82-83\).2022.9-18](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(82-83).2022.9-18)

1. Introduction

Transport construction enterprises (hereinafter PTB) build new railway tracks, artificial structures, repair and construction, construction and assembly works related to the restoration, expansion and reconstruction of the main means of railway transport. Hence, the role and significance of the operation of transport construction enterprises is determined by the role of the railway transport system in the national economy of Ukraine.

The specificity of transport railway construction (a significant number of relatively small often repeated structures scattered throughout the railway network of Ukraine) requires exceptional mobility of transport construction enterprises, which ensure the execution of works in a short time frame using mobile linear economic units with the maximum introduction of progressive structures.

2. Aim and methodology of research

Special mobile construction and assembly formations created on railway transport perform a significant amount of construction and assembly and repair and construction works. They are equipped with the necessary equipment, staffed with qualified personnel, workers and engineering and technical workers, have at their disposal housing, institutions located in equipped wagons, or prefabricated and dismantled inventory houses. Such special formations allow you to start the main work immediately after arriving at the site, without spending money and time on the construction of all kinds of temporary structures.

3. Literature review, shortcomings and problem statement

A significant contribution to solving the problem of improving the efficiency of railway transport infrastructure and transport construction enterprises was made by the scientific works of domestic scientists: A. O. Bezuglyi [1], Yu. M. Bibyk [2], S. V. Boyko [3], S. Ya. Voytovych [4], O. V. Zhegus [5], M. I. Mishchenko [6; 7].

In the work of the author I. O. Lyutyi [8], the specific features of financing the road infrastructure of Ukraine in modern conditions are considered. The authors O. V. Savchenko and D. V. Martsinko [9] developed this scientific direction and

investigated various methods of pricing with applied possibilities of applying them to the market conditions of our country.

Key aspects of the price policy of construction industry enterprises products were proposed and formed by the author O. E. Sychova [10]. In his work [11] O. V. Skrypnyk investigates the factors of price changes for construction materials and directions of their state regulation in conditions of cyclicity, which directly affects the economic efficiency of transport construction enterprises. In the monograph [12], A. V. Bazylyuk examines the economic environment of transport construction enterprises, financial and accounting and analytical support of enterprises of the road and transport complex.

In accordance with the general needs of the national economy in transportation, taking into account the strategic placement of productive forces in the regions of Ukraine, the economic expediency and rationality of transportation, transportation plans are established in general and for individual directions of railway transport.

Based on the forecasted sizes of future freight and passenger flows, the necessary measures for the development of railways and their fixed assets with the involvement of PTB are determined. These measures should, first of all, proceed from the proportional development of individual enterprises, industries, the need for their comprehensive development, without which it is impossible to ensure the coordinated and uninterrupted operation of railway transport as a whole.

The purpose of this article is to study the peculiarities of the functioning and economic condition of transport construction enterprises, as an integral element of the railway transport infrastructure.

4. The main material research

The most characteristic construction and assembly mobile formations are:

- mechanized columns for the production of various types of construction and assembly works, equipped with appropriate machines and mechanisms, as well as the necessary means of transport, repair and mechanical workshops and inventory housing stock;
- bridge-building trains and detachments for construction, repair, restoration of artificial structures, both on new railway lines and on the existing railway network;
- track-laying trains for track laying and ballasting, equipped with track-layers, ballast machines and other relatively modern mechanisms for the production of track works;
- construction and assembly trains, intended for the construction of various linear civil structures, the performance of station development works, the construction of traction substation buildings, barrier devices at crossings and the installation of contact network supports during the electrification of railways, the construction of communication lines and the equipment of railway lines with automatic blocking, dispatching centralization, electrical centralization of switches, installation of mechanized sorting slides, execution of other works on signaling, centralization and blocking, as well as for the production of general construction works on other objects of development and maintenance of railway transport, to preserve the throughput capacity of the railway network;
- electrical assembly trains for the installation of traction substations and catenary network on electrified railways, for the installation of power plants and power plants

- on railway transport, as well as transformer substations, power transmission lines and other power installation works;
- construction and installation trains for water supply for the installation of pumping and pumping stations, water-bearing buildings, laying of water lines and sewer collectors, as well as the production of separate construction works directly related to these objects.

Track distances, water supply, signaling and communication, as well as construction and installation operational controls function directly on the fixed sections of the track for the performance of a regular complex of repair, construction and construction and assembly works.

All the listed formations, with the exception of mechanized columns, include specialized mobile columns.

In addition to the named special formations, the railway construction has special mobile columns (with the rights of an independent foreman point) for the production of sanitary and technical and finishing works, as well as some other special formations.

That is why, in the article, the economic toolkit for the selection of approaches to the justification of reproduction activity, which will allow optimizing the construction lag and the amount of expenses of the transport construction enterprise by applying economic and mathematical modeling, received further development.

When developing measures for the uninterrupted functioning of railways in market conditions, in a certain strategic perspective, first of all, it is possible to ensure throughput and carrying capacity by improving the operation of existing facilities without additional investments, and then work that requires capital investments.

The most rational measures to ensure the throughput and carrying capacity of railways, at the expense of additional capital investments, are established by economic comparison of possible options according to the established criteria of economic efficiency.

The amount of funds for the development of the production and material base of PTB is determined based on the volume of contracted construction and assembly and repair and construction works planned for these organizations.

In accordance with the specified volume of contractual works, PTB calculates the need for resources (materials and structures manufactured at enterprises; machines and motor vehicles, labor force). Based on the calculation of the need for materials and structures, the need for the development of the production base is determined.

The level of mechanization, as well as the degree of the use of innovative technologies and the introduction of innovative technology and equipment provided in the projects, have a significant impact on the cost of construction and assembly and repair and construction works.

On the other hand, taking into account the specifics of PTB's activity – ensuring the required level of railway capacity and safety of connections – the most important means of technical rearmament of railway transport is the introduction of automation, incl. in order to ensure safe crossing of communication routes.

The production process of transport construction requires labor and means of production.

Means of production consist of means of labor and objects of labor.

The means of labor are the tools with which people influence the objects of labor and process them to meet human needs, and the objects of labor represent the object on which a person affects with the help of the means of labor.

Means of labor gradually wear out in the field of production, but retain their original form. They act repeatedly, for a long time, wear out gradually and do not leave the sphere of production until they are used and replaced by others. Participating in the production process, the means of labor in their natural form are not included in the products created with their help. They are gradually, as they wear out, transferred into products only as a part of the labor materialized in them. Accordingly, part of their cost is transferred to the cost of manufactured products.

The difference in the method of participation of means of labor and objects of labor in the process of production and creation of a product is expressed in the division of means of production into fixed and working capital.

The specific weight of individual elements of fixed assets in their total cost at different PTBs is different. The structure is determined, first of all, by the features of construction production in certain areas.

Thus, in PTB, a significant proportion of the cost of fixed assets (up to 60%) falls on construction machines and mechanisms, power and production equipment. In the fixed assets of industrial enterprises, buildings and structures make up to 65%, while in PTB the specific weight is no more than 20%.

Employees of PTB annually perform a significant amount of construction, assembly and repair and construction works, which made it possible to ensure the safety of train traffic and the further stable functioning of railway transport, namely: continuation of work on the separation of passenger and freight traffic, implementation of accelerated train movement, completed works on strengthening the infrastructure on the main routes, ensuring the safety of connections, reducing accidents. Also, works are being carried out on the reconstruction of the railway infrastructure and the increase of the carrying capacity.

The cost and condition of production capital assets characterizes the degree of technical armament of PTB.

In total, 18.83 km of tracks were built and restored over the past year.

Performed repair works, construction of second tracks, reconstruction of stations and review of the production purpose of tracks at stations.

One of the problems of PTB is the low level of equipment with means of small mechanization.

In total, 455.7 km of tracks were modernized on the railways (102% of the plan), including 243.6 km in long "windows", 833.4 km (116%) of tracks were overhauled, and including performed in a long "window" of 186.7 km.

974.4 km of non-contact track slabs were laid, incl. 481 km during track overhaul, 499.1 km from new rails.

861 sets of new turn signals were replaced (111%). 503 sets (135%) of the old turn signals were replaced, including on reinforced concrete beams 360 sets with a plan of 257 (140%). The average repair of 504 sets of turnouts (115%) was performed.

Complete replacement of rails with new ones for 116.42 km (182%), with old ones – 241.1 km with a plan of 157 km.

To ensure the accelerated movement of PTB passenger trains, the following works were performed: modernization of track 329.8 km, enhanced capital repair of track 79.2 km, capital repair of track 32.8 km, average track repair 418.9 km, complex and rehabilitation repair of track 321.7 km, replacement of rails with new ones 61.6 km, replacement of new turnouts 423 sets, average repair of turnouts 140 sets, major repair of crossings 28 units, closure of inactive crossings 4 units, conversion of crossings in line with another 18 units, reconstruction station entrances 24 units, capital repair of artificial structures was carried out in the amount of UAH 25,898.7 thousand, capital repair of the ground surface was carried out in the amount of UAH 43,087.2 thousand.

There are a considerable number of kilometers in operation in the track, which requires capital repair of the track. Overdue capital repair is 5,820.6 km.

The plan for the capital repair of engineering structures of railways of Ukraine for the year was completed in the amount of UAH 244,711.4 thousand, which is 116% of the work plan. The capital repair plan for man-made structures has been completed by 117% and the ground surface by 116%. The number of active warnings about limiting the speed of trains is 69, with a length of 77.6 km.

From the total number of warnings, it is necessary to highlight warnings – due to wear and defectiveness of the elements of the upper structure of the track: 5 warnings with a length of 4.1 km due to the defectiveness of the rails; 12 warnings with a length of 37.9 km due to defective rail fastening; 1 warning with a length of 0.2 km due to defective sleepers; 6 warnings with a length of 3.7 km due to the presence of splashes; due to track repair – 25 warnings with a length of 28.6 km.

At the end of the year, 1,998 tracks were closed for train traffic and shunting, including 325 – reception and departure, and 626 arrow transfers, incl. in the main tracks – 97, receiving-departure tracks – 135.

The residual value of the fixed assets of the railway industry is 30,814.2 million hryvnias. The percentage of depreciation of fixed assets is 93%. During the year, there was an increase in the value of fixed assets due to the following changes: received fixed assets – 3,849.2 million hryvnias (wear 2472.6 million hryvnias); revaluation was carried out – 15,565.2 million hryvnias (depreciation 14,811.6 million hryvnias); was eliminated – 21,573.7 million hryvnias (depreciation 21,561.0 million hryvnias); other changes (modernization, completion, reconstruction, shortages, etc.) – 2,274.1 million hryvnias (depreciation – UAH 7,917.0 million); amortized – UAH 1,950.8 million.

Total expenses for the year with investments amounted to 11,738.8 million hryvnias (102.3%) including expenses from ordinary activities – UAH 9,122.12 million, of which repair and construction activities amount to UAH 1,769.4 million and current maintenance – UAH 6,588.7 million.

Repairs of fixed assets were carried out for UAH 1,769.4 million (104%).

The cost of repair and construction works is within the planned limits, except for works using scrap materials.

The implementation of the plan for the growth of assets (capital investments) for the production purpose for the year is 2,616.7 million hryvnias (92.5%). Namely:

1. Capital construction was completed for 344.4 million hryvnias (80.4%), including by regional branches: Lviv – 101.4%, Odesa – 98.1%, Prydniprovskya – 94%, South-West – 106.2%, South – 55.4%.
2. Modernization of fixed assets – UAH 2,162.7 million was completed (110.4%), and 2,074.4 million hryvnias were mastered (105.9%), of which: South-Western – 125.3% and 119%. All other railways have 100% implementation and development.

Including by types of work:

- Modernization of the track was carried out in terms of physical volumes by 102.3%, in value terms by 97.8%, with a plan of 445.3 km for the amount of 1569.56 million hryvnias, execution amounted to 455.7 km for the amount of 1535.2 million hryvnias.
- Laying of the track grid on reinforced concrete sleepers and fastening of KPP-5 was completed on 363.6 km for the amount of UAH 878.4 million, which is 138.2%, exceeding the plan due to the increase in the physical volume of work.
- Reconstruction of relocations under the plan of 11 units in the amount of 5.06 million hryvnias, performance is 9 units in the amount of 3.1 million hryvnias. Planned physical volumes on the South-Western (three crossings against two planned) and Southern railways (two against one planned) were not fulfilled.
- Replacement of turnouts with new ones on reinforced concrete sleepers and wooden beams, execution is 585 units in the amount of 371.0 million hryvnias (114.2%), including on reinforced concrete beams, the execution is 538 units in the amount of 126.6 million hryvnias (150.8%); on wooden bars, the performance is 47 comp. in the amount of 9.0 million hryvnias (94.8%).

Modernization of mechanisms and equipment – implementation is 14.2 million hryvnias, which is 93.2%.

The purchase of mechanisms and equipment is completed by 73%. Delivered products worth 84.2 million hryvnias, incl. track tools in the amount of 29.6 million hryvnias (70%).

100.3 million hryvnias of the planned centralized funds for the purchase of equipment, purchased for 58.9 million hryvnias (59%), 165% was purchased with own funds, at the expense of the South-Western Track Service (three units of gantry cranes were purchased outside the plan for the amount of 12.1 million hryvnias).

The actual number of railway employees is 64,474, of which 63 less than the planned quantity.

At the same time, the priorities of the strategic development of the railway industry and PTB were clearly formed. Taking into account the negative impact of the financial and economic crisis on the volume of transportation, the deterioration of the financial situation in the railway industry, in order to reduce the costs of repair work, it is planned to carry out the following works with the introduction of resource-saving technologies for the current year.

5. Research results

In this article, methodical approaches to determining the effectiveness of the system of managing the reproduction activity of transport infrastructure objects on the basis of indicators for evaluating the performance of individual functions of transport construction have been further developed through the development of a general indicator for conducting a comprehensive assessment of the effectiveness of the reproduction management processes of fixed assets.

First of all, to implement the Decree of the President of Ukraine dated 17.06.2008 No. 556/2008 “On additional measures to prevent traffic accidents” regarding the equipment of railway crossings with heavy traffic with technical means that would make it impossible for motor vehicles to enter the crossing when traffic lights are prohibited.

Improving the safety of traffic at railway crossings – to equip 15 crossings with bus traffic with automation, to transfer 68 crossings to the same level as regular crossings, including 43 crossings in the directions of the introduction of accelerated traffic.

6. Conclusions

The following conclusions can be reached on the basis of the conducted research.

In this article, theoretical approaches to the management of the economic activity of transport construction enterprises have been improved, in which, in contrast to the existing ones, the priority of revenue management is established before cost management and goal-oriented performance management is used, which involves the purposeful influence of the management entity using special tools on profitability of each type of reproductive activity in order to maximize the use of production capacities. The essence of organizational and economic principles of PTB functioning is revealed.

Based on these positions, the author justified the economic principles of the mechanism of separate functioning of PTB as a special component of railway transport production, which include the peculiarities of the application of various forms of ownership and economic relations for the implementation of the main activity.

Thus, the main goal of PTB is to stabilize the technical condition of the fixed assets of JSC “Ukrainian Railways” through the reproduction of railway infrastructure, which will make it possible to ensure the strategic development and effective functioning of railway transport, to ensure the necessary level of throughput and carrying capacity, safety of train traffic, which as a result will increase the competitiveness of railway transport will increase the state’s defense capability.

References

1. Bezuglyi, A. O., Bibyk, Yu. M., Gresko, I. L., & Belska, O. L. (2021). Features of the information and reference system for constructed and designed objects-analogues during evaluation of road works cost [Osoblyvosti informatsiino-dovidkovoi systemy shchodo pobudovanykh ta zaproektovanykh obektiv-analohiv pry otsintsi vartosti dorozhnykh robot], *Dorohy i mosty*, Vyp. 23, s. 8–19 [in Ukrainian]
2. Bibyk, Yu. M., & Belska, O. L. (2021). The essence of construction projects implementation according to the “design-build” scheme, their advantages and disadvantages. Analysis of implemented projects [Sutnist realizatsii budivelnykh proektiv za skhemoiu “proektuvannia-budivnytstvo”, yikh perevahy ta nedoliky. Analiz realizovanykh proektiv], *Nauka i*

- studia*, No. 5. Retrieved from: http://nauka-istudia.info/ojs/index.php/pl_ojs/article/view/127 [in Ukrainian]
3. Boyko, S. V., Goshovska, V. V., & Boyko, N. V. (2019). Volatility of budget financing of road industry in Ukraine [Volatylnist biudzhethnoho finansuvannia dorozhnoho hospodarstva v Ukraini], *Modern economics*, No. 14, s. 26–32 [in Ukrainian]
4. Voytovych, S. Ya., Kyslyuk, D. Ya., Rotko, S. V., Uzhegova, O. A., & Syvachenko, T. L. (2020). Comparison of domestic and foreign (European) pricing models in construction [Porivniannia vitchyznianoi ta zarubizhnoi (yevropeiskoi) modelei tsinoutvorennia v budivnytstvi], *Suchasni tekhnolohii ta metody rozrakhunkiv u budivnytstvi*, Vyp. 14, s. 55–62 [in Ukrainian]
5. Zhegus, O. V. (2019). Development of marketing pricing methods for innovative products [Rozvytok metodiv marketynhovooho tsinoutvorennia na innovatsiini produkty], *Naukovyi visnyk Poltavskoho universytetu ekonomiky i torhivli*, Serii: Ekonomichni nauky, No. 2, s. 82–90 [in Ukrainian]
6. Mishchenko, M. I. (2021). Methodological foundations of knowledge management at the enterprise [Metodolohichni osnovy upravlinnia znanniamy na pidpryemstvi], *Ekonomika ta upravlinnia*, No. 3 (91), s. 21–27. Retrieved from: <https://e-u.edu.ua/ua/nauka/zhurnal-z-ekonomichnih-nauk-ekonomika-i-upravlinnja> [in Ukrainian]
7. Mishchenko, M. I. (2019). European experience of tariff formation in the freight sector of railway transport [Yevropeyskyi dosvid taryfotvorennia u vantazhnomu sektori zaliznychnoho transportu], *Naukovyi visnyk Odeskoho Natsionalnoho Ekonomichnoho Universytetu*, No. 2 (265), s. 157–173. Retrieved from: <http://n-visnik.oneu.edu.ua/collections/2019/265/pdf/157-173.pdf> [in Ukrainian]
8. Lyutyi, I. O., & Yuvzhenko, N. M. (2019). Analysis of the financing system of road infrastructure of Ukraine [Analiz systemy finansuvannia dorozhnoi infrastruktury Ukrainy], *Naukovi pratsi NDFI*, Vyp. 3, s. 66–75 [in Ukrainian]
9. Savchenko, O. V., & Martsinko, D. V. (2018). Analysis of pricing methods and prospects for their application [Analiz metodiv tsinoutvorennia ta perspektyv yikh zastosuvannia], *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu*, Ekonomichni nauky, No. 4, s. 304–308 [in Ukrainian]
10. Sychova, O. Ye. (2013). Formation of price policy for products of construction industry enterprises [Formuvannia tsinovoï polityky na produktsiiu pidpryiemstv budivelnoi haluzi], *Ekonomichniy prostir*, No. 75, s. 230–239 [in Ukrainian]
11. Skrypnyk, O. V. (2020). Factors of price changes for construction materials and directions of their state regulation in conditions of cyclicity [Chynnyky zminy tsin na budivelni materialy ta napriamy yikh derzhavnoho rehuliuвання v umovakh tsyklichnosti], *Naukovyi pohliad: ekonomika ta upravlinnia*, No. 3, s. 41–46 [in Ukrainian]
12. Bazylyuk, A. V. (ed.) (2016). *Financial and accounting and analytical support of the road and transport complex enterprises: monograph* [Finansove ta oblikovo-analitychne zabezpechennia pidpryiemstv dorozhno-transportnoho kompleksu: monohrafiia; za red. A. V. Bazylyuk], Condor, Kyiv, 237 s. [in Ukrainian]

УДК 338.47:656.2

Володимир Володимирович БОБИЛЬ

*доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінанси, облік та психологія, Український державний університет науки і технологій,
e-mail: vladimirboby12@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7306-3905>*

Лариса Володимирівна МАРЦЕНЮК

*доктор економічних наук, професор кафедри економіки та менеджменту, Український державний університет науки і технологій,
e-mail: rwinform1@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4121-8826>*

Олена Вікторівна ПІКУЛІНА

*кандидат економічних наук, доцент кафедри фінанси, облік та психологія, Український державний університет науки і технологій,
e-mail: lena.chernovol1987@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4803-427X>*

Максим Іванович МІЩЕНКО

*доктор економічних наук, професор кафедри економіки та менеджменту, Український державний університет науки і технологій,
e-mail: mmi@ua.fm, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0372-1957>*

**ЕКОНОМІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОВЕДЕННЯ
ВІДТВОРЮВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ ОБ'ЄКТІВ ТРАНСПОРТНОГО
БУДІВНИЦТВА ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ**

Бобиль, В. В., Марценюк, Л. В., Пікуліна, О. В., Міщенко, М. І. Економічне обґрунтування проведення відтворювальних заходів об'єктів транспортного будівництва залізничного транспорту. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2022. № 3-4 (82-83). С. 19–29.

Анотація. У статті досліджено актуальні напрямки економічного обґрунтування проведення відтворювальних заходів, заснованих на економічній ефективності даного процесу. Метою статті є дослідження та економічне обґрунтування проведення відтворювальних заходів об'єктів транспортної інфраструктури підприємствами транспортного будівництва залізничного транспорту в сучасних умовах господарювання. Методологія дослідження передбачає використання таких методів: емпіричного дослідження (порівняння, спостереження), теоретичного дослідження (сходження від абстрактного до конкретного), загальнонаукових методів (абстрагування й конкретизація, аналіз та синтез, індукція та дедукція, аналогія) та ін. Актуальність вирішення наукової проблеми, визначеної у статті, полягає в тому, що в умовах всебічного обмеження фінансових засобів, в т.ч. тих, що виділяються на відтворення об'єктів транспортного будівництва, з одного боку, та необхідністю забезпечення безперебійної роботи транспортної системи – з іншого, виникла нагальна потреба у економічному обґрунтуванні проведення відтворювальних заходів об'єктів транспортного будівництва, що дозволить також залучити виробничі потужності підприємств транспортного будівництва, які втрачаються через кризові явища в національній економіці. Результати дослідження наступні: визначено економічні показники зносу конструктивних елементів об'єкту транспортного будівництва, коефіцієнти питомої вартості конструктивних елементів.

Запропоновано розрахункову формулу, за якою визначаються економічні показники зносу окремих конструктивних частин об'єкту транспортного будівництва. Саме обґрунтований таким чином рівень зношування об'єкту транспортного будівництва і є критичним показником, який «запускає» процес економічного обґрунтування проведення відтворювальних заходів об'єктів транспортного будівництва. Оригінальність і практична цінність дослідження полягає в тому, що у статті систематизовано наявні напрямки економічного обґрунтування з урахуванням специфічних особливостей функціонування об'єктів транспортного будівництва. Висновки дослідження наступні: показано, що економічне обґрунтування проведення відтворювальних заходів об'єктів транспортного будівництва дозволяє визначити, що інвестиції в транспортну інфраструктуру можуть стати мультиплікативним каталізатором запуску нового інвестиційного циклу та реалізації поточної моделі економічного розвитку. Результати проведеного дослідження можуть бути корисними для підприємств транспортного будівництва, організацій, на балансі яких знаходяться об'єкти транспортної інфраструктури.

Ключові слова: транспортна інфраструктура; залізничний транспорт; підприємство транспортного будівництва; економічна ефективність; собівартість; конкурентоспроможність; організаційно-економічний механізм; розвиток.

Volodymyr BOBYL

Doctor of Economics, Professor, Head of Finance, Accounting and Psychology
Department, Ukrainian State University of Science and Technologies,
e-mail: vladimirboby12@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7306-3905>

Larysa MARTSENIUK

Doctor of Economics, Professor of Economics and Management Department, Ukrainian
State University of Science and Technologies, e-mail: rwinform1@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4121-8826>

Olena PIKULINA

PhD in Economics, Associate Professor of Finance, Accounting and Psychology
Department, Ukrainian State University of Science and Technologies,
e-mail: lena.chernovol1987@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4803-427X>

Maksym MISHCHENKO

Doctor of Economics, Professor of Economics and Management Department,
Ukrainian State University of Science and Technologies, e-mail: mmi@ua.fm,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0372-1957>

**ECONOMIC JUSTIFICATION OF CARRYING OUT REPRODUCTION
MEASURES OF TRANSPORT CONSTRUCTION OBJECTS
OF RAILWAY TRANSPORT**

Boby1, V., Martseniuk, L., Pikulina, O., Mishchenko, M. (2022). Economic justification of carrying out reproduction measures of transport construction objects of railway transport [Ekonomiche obhruntuvannia provedennia vidtvoriuvalnykh zakhodiv ob'ektiv transportnoho budivnytstva zaliznychnoho transportu], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (82-83), pp. 19–29.

Abstract. The article investigates current trends in the economic justification of reproduction measures based on the economic efficiency of this process. The purpose of the article is research and economic substantiation of carrying out reproducible measures of transport infrastructure objects by enterprises of transport construction of railway transport in modern business conditions. Research methodology involves the use of the following methods: empirical research (comparison, observation), theoretical research (ascending from the abstract to the concrete), general scientific methods (abstraction and concretization, analysis and synthesis, induction and deduction, analogy), etc. The relevance of solving a scientific problem, determined in the article is that in conditions of comprehensive limitation of financial resources, incl. those that are allocated for the reproduction of transport construction objects, on one side, and the need to ensure uninterrupted operation of the transport system, from the other side, there was an urgent need for economic justification of carrying out reproduction measures of transport construction objects, which will also allow to attract the production capacities of transport enterprises construction, which are lost due to crisis phenomena in the national economy. The results of the study are as follows: an economic indicators of the wear and tear of structural elements of the transport construction facility, the coefficients of specific cost of the structural elements are determined. A calculation formula is proposed, according to which the economic indicators of wear and tear of individual structural parts of the transport construction object are determined. It is the level of wear and tear of the transport construction facility substantiated in this way that is a critical indicator that «triggers» the process of economic substantiation of carrying out reproducible measures of transport construction facilities. The originality and practical value of the research lies in the fact that the article systematizes the existing directions of economic justification, taking into account the specific features of the transport construction objects functioning. The conclusions of the study are as follows: it is shown that the economic justification of carrying out reproducible measures of transport construction objects allows to determine that investments in transport infrastructure can become a multiplicative catalyst for the launch of a new investment cycle and implementation of the current model of economic development. The results of the conducted research can be useful for transport construction enterprises, organizations on the balance sheet of which there are transport infrastructure objects.

Keywords: transport infrastructure; railway transport; transport construction enterprise; economic efficiency; cost price; competitiveness; organizational and economic mechanism; development.

JEL classification: D240; L920; R410

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(82-83\).2022.19-29](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(82-83).2022.19-29)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Стримуючим фактором розвитку транспортних сполучень на сьогодні є стан об'єктів транспортної інфраструктури залізничного транспорту. Проблема полягає в критичному зношенні цих об'єктів. В умовах обмежених фінансових ресурсів провести одночасну модернізацію об'єктів транспортної інфраструктури підприємствами транспортного будівництва не має можливості. Саме тому має бути розроблено та запропоновано економічне обґрунтування проведення відтворювальних заходів, засноване на економічній ефективності даного процесу.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Суттєвий вклад у вирішення проблеми підвищення ефективності проведення відтворювальних заходів та функціонування транспортної інфраструктури, у тому числі, підприємств транспортного будівництва внесли наукові праці вітчизняних учених: А. О. Безуглого [1], Ю. М. Бібик [2; 3], В. В. Бобиля [4], О. В. Жулина [5].

У роботах В. В. Концева [6], А. В. Кузьменко [7], О. І. Никифорок [10] розглядаються особливості фінансування потреб дорожньої галузі з урахуванням особливостей етапу «турбулентної» економіки, а також різних моделей та методів. Автори І. О. Лютий [8], О. В. Савченко [11] досліджували стан існуючої системи фінансування відтворення об'єктів транспортної інфраструктури, визначили здобутки та недоліки такої системи, запропонували перспективні методи ціноутворення задля покращення вмотивованості процесів фінансування та покращення їх економічної ефективності. Основні напрямки розвитку системи ціноутворення у будівництві запропоновано також у роботі Т. В. Машошиної [9]. Сучасний стан національної економіки характеризується високою нестабільністю економічних процесів, саме тому робота І. О. Хоменко [12] розкриває напрямки підвищення фінансової стійкості підприємств транспортної інфраструктури у теперішніх умовах.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Інтеграційні процеси та необхідність забезпечення конкурентоспроможності національної економіки не можливі як без ефективного функціонування транспортної галузі, так і без розширення її транспортних комунікацій. Цей факт підкреслюється необхідністю ефективного функціонування всіх галузей національної економіки, що є необхідною матеріальною основою досягнення стійкого економічного зростання та створення валової доданої вартості. Саме це обумовлює необхідність дослідження економічного обґрунтування проведення відтворювальних заходів об'єктів транспортного будівництва залізничного транспорту, реалізації інфраструктурних і транспортних проєктів, особливо в умовах фінансової нестабільності. Через це діяльність підприємств транспортного будівництва з відтворення об'єктів транспортної інфраструктури здійснюється в умовах невизначеності, нестабільності та ризикованості, що вимагає обґрунтування доміант забезпечення їх економічної ефективності, з урахуванням ґрунтовної діагностики середовища їх функціонування та діяльності.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження та економічне обґрунтування проведення відтворювальних заходів об'єктів транспортної інфраструктури підприємствами транспортного будівництва залізничного транспорту в сучасних умовах господарювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Об'єкти транспортної інфраструктури, в нашому випадку – мостові конструкції, що мають визначене функціональне призначення, тією чи іншою мірою видозмінюються за формою і розміром у зв'язку з новими умовами і вимогами до експлуатації, які з часом виникають. На стадії проєктування зазвичай не передбачається еволюція функції, що призводить до морального зносу споруди, необхідності пристосування її до нових умов експлуатації, тобто є причиною реконструкції або посилення.

Як показали дослідження, одним із дієвих способів скорочення собівартості будівельного виробництва є впровадження програми оптимізації витрат, покликаної забезпечити підприємству транспортного будівництва довгострокові переваги на ринку транспортного будівництва. Програма має два напрямки реалізації – одноразове та суттєве підвищення ефективності, яке має бути досягнуто в короткостроковому періоді. У результаті реалізації цього завдання шляхом ретельного аналізу ліквідується більшість прогалин у діяльності підприємства транспортного будівництва. Причому тут важливо не лише досягти скорочення витрат, але й продемонструвати переваги програми для

внутрішньорганізаційної діяльності, переконати співробітників у необхідності перетворень, створити механізми мотивації та контролю за досягненням результату.

Водночас споруди навіть при незмінюваності функціонального призначення мають свій нормативний термін експлуатації (ресурс). Він оцінюється стохастичними показниками зовнішніх факторів і впливів, а також розкидом механічних властивостей матеріалів.

Ресурс об'єкта може бути представлений у формі припустимої сукупності силових, кінематичних і кліматичних впливів на споруду. Його визначення, а також раціональне збільшення пов'язане з рішенням задачі проектування, реконструкції (посилення) або заміни «зношеного» конструктивного елемента споруди з максимальною внутрівиробничою і народногосподарською ефективністю.

Проведений аналіз [4; 10] засвідчив наявність гострого дефіциту коштів, що направляються на відтворення таких найважливіших транспортних споруд, як мости. І це на тлі вкрай важкої ситуації, що склалася в мостовому господарстві залізниць України. Як ми бачимо, причина такого стану полягає в невиконанні встановлених відповідними нормативними документами обсягу робіт, пов'язаних з поточним утримуванням мостів, що базуються на основі узагальнення передового досвіду і досягнень сучасної науки і техніки.

Це викликано, насамперед, наступними причинами.

По-перше, ставленням до мостів, як до «вікових» споруд, що мають значний запас міцності основних конструктивних елементів.

По-друге, через сформований дефіцит практично усіх видів ресурсів, і насамперед фінансових, не може бути й мови про виконання вимог діючих нормативних документів, тобто порушується вся система планово-запобіжного ремонту мостів, що повинна забезпечувати справний їх стан для безперебійного і безпечного руху поїздів із установленими швидкостями в заданих напрямках, а також максимально тривалий термін служби всіх конструктивних елементів споруди.

В основі утримування мостів повинне лежати попередження виникнення в цих спорудах несправностей і відказів своєчасними оглядами і ремонтами.

Але об'єктивно сформована ситуація така, що через указані причини своєчасно не усувають накопичений фізичний і моральний знос на мостах, а отже, методи планування відтворення мостів, засновані на максимально ефективному їх утримуванні й експлуатації, є незатребуваними.

Планування відтворення мостів у сучасних умовах господарювання здійснюється на суб'єктивних передумовах організацій, на балансі яких знаходяться споруди, що потребують ремонтних впливів, про значимість того або іншого об'єкта, його техніко-експлуатаційний стан у загальній залізничній транспортній системі.

Переконливим підтвердженням неефективності даної системи планування відтворення мостів є нинішній стан парку залізничних мостів.

У цьому зв'язку, буде доречно поставити запитання, чи можлива розробка методу планування відтворення споруд, який би адекватно відображав усю складність сучасної ситуації, у його основі лежали б економічні показники доцільності проведення відтворювальних заходів, реалізація якого давала б позитивний ефект як для Укрзалізниці, так і для України в цілому?

Відповідь на це питання можна одержати у результаті реалізації принципів оптимального планування відтворення мостів з метою вироблення обґрунтованих критеріїв економічної доцільності планування відтворення споруд в умовах обмежених ресурсів.

Такий підхід до планування робіт з відтворення мостів однозначно є єдино правильним і заслуговує більш поглибленого вивчення.

Відзначивши вище істотні недоліки сучасної системи утримування й експлуатації штучних споруд, а також той факт, що виконання вимог нормативів до здійснення планово-запобіжних ремонтів не витримують ніякої критики, необхідно на перспективу планувати роботи з відтворення мостів з урахуванням наступних вимог:

1) Регулярний аналіз техніко-експлуатаційного стану з періодичністю проведення не рідше одного разу на рік;

2) Визначення фізичного і морального зносу мостів із прогнозом на перспективу;

3) Розробка економічного критерію оптимальності і на його основі вибір оптимальних стратегій відтворення мостів.

Перша вимога постала через значне збільшення останнім часом, внаслідок описаної ситуації в мостовому господарстві, міжремонтних термінів виконання робіт, пов'язаних з ліквідацією накопиченого мостами фізичного і морального зношення, порівняно з термінами, встановленими нормативною документацією.

Практикою доведено, що збільшення періодичності виконання робіт з відтворення мостів, неодмінно викликає розвиток з часом не ліквідованих вчасно дефектів, які важко усунути. Справна споруда таким чином перетворюється в споруду з незадовільним техніко-експлуатаційним станом, яка непридатна до експлуатації. Якщо експлуатація таких мостів допускається, то з певними обмеженнями. Такий міст стає у повному розумінні стримуючим фактором транспортних сполучень. Знижується працездатність цілого напрямку залізниці. Мають місце обмеження швидкості руху, перепробіг рухомого складу, знижується пропускна здатність дільниці, збільшуються енерговитрати на розгін, гальмування. Збільшується час доставки вантажів і пасажирів, знижується безпека, комфортабельність перевезень. Зростають збитки залізничного транспорту. І в результаті знижується конкурентоздатність, що в сучасних умовах господарювання є одним з найважливіших показників ефективної діяльності галузі.

Швидкість наростання дефектів у мостах різноманітна і залежить від багатьох факторів. Це і термін служби споруди, режими експлуатації, матеріал, технологія виготовлення основних конструктивних елементів, схема мосту, кількість дефектів, динамічні навантаження, природно-кліматичні умови і т.д.

Тому цілком обґрунтованою є вимога відносно щорічного аналізу техніко-експлуатаційного стану моста. При такому аналізі дефекти можуть бути усунені своєчасно і зникне загроза втрати або всієї споруди, або дорогого конструктивного елемента.

Практика посилення контролю за експлуатацією споруд дозволить також одержати чітку картину спектра і швидкості розвитку дефектів, динаміку фізичного і морального зносу. А головне дозволить зробити прогноз рівня техніко-експлуатаційного стану мостів на перспективу.

Аналіз динаміки фізичного і морального зносу споруд із прогнозуванням на перспективу є основним принципом, на підставі якого планується розробка стратегій до їх відтворення.

Вважаємо, що основою для розробки методу, який дозволить одержати найбільш достовірний результат при визначенні техніко-експлуатаційного стану мостів із прогнозуванням на перспективу, можуть стати економічні показники оцінки фізичного стану мостів.

Це пояснюється декількома причинами. Насамперед, такий метод дозволяє незалежно від ієрархії конструктивної частини або елемента в структурі моста інтегрувати і диференціювати прийняті показники. По-друге, із застосуванням у розрахунках цих показників з'являється можливість швидкого одержання результатів про необхідну величину коштів на відтворення мостів.

Для визначення економічних показників величини фізичного зносу конструктивних частин і елементів мостової споруди прийнята як базисна гіпотеза про рівнозначні тенденції зниження їх споживчої вартості і функціональних якостей.

Ця гіпотеза у своїй реалізації припускає використання розрахункової схеми, яка складається із наступних методичних принципів:

1) Мостова конструкція втрачає повну споживчу вартість при настанні її граничного зносу. У цьому випадку за строк служби приймаємо нормативний строк служби конструкції;

2) Проміжні значення економічних показників зносу визначаються за встановленими експоненціальними залежностями функціонального старіння конструкцій протягом нормативного терміну їх служби.

При застосуванні економічних показників фізичного зносу на металевих і сталезалізобетонних мостах, вони були виділені в три групи:

- перша група містить показники зносу конструктивних елементів моста;
- друга група охоплює показники зносу конструктивних частин мостів;
- третя група – це показники, що характеризують знос моста в цілому.

Виходячи із зазначених міркувань, до розгляду були прийняті мости, що мають такі конструкції прогонових споруд і опор:

1) Прогонові споруди мостів:

– Розробки «Проектстальконструкція» (ПСК), побудовані в період з 1944 до 1953 року. Матеріал конструкцій – вуглецева сталь Ст. 3 міст, розраховані на навантаження Н7. Діапазон прогонів, що перекриваються, від 33 до 110 метрів, проїзд по низу;

– Розробки Трансмостпроекту, розроблені в 1954–1956 рр. Матеріал конструкцій – той же, але під навантаження Н8. Величина прогонів, що перекриваються, коливається в інтервалі від 33 до 110 метрів, з їздою по низу;

– Розробки Діпротрансмосту, виконані за розрахунковими нормами 1962 року, під навантаження С14. Матеріал прогонових споруд – низьколегована сталь марки 15 ХСНД, величина прогонів 33–110 метрів, проїзд по низу;

– Те ж, прольотами 44, 55, 66 метрів, з проїздом по верху;

– Проектування Лендіпротрансмосту, під навантаження С14, для прогонів 18,2–33,6 метрів;

– Сталезалізобетонні, виготовлені за типовими проектами Діпротрансмосту. Величина прогонів 18–55 метрів.

2) Опори мостів:

- Массивні проміжні й кінцеві опори, матеріал – бетон, бутобетон, камінь на природній основі;
- Массивні бетонні або залізобетонні опори на пальовій основі;
- Пальові опори, також опори польово-естакадних мостів з конструкцією зі збірних або збірно-монолітних елементів.

Відповідно до розробленої методики, визначення показників зносу передбачається робити за два послідовних етапи.

Перший етап припускає визначення показників зносу на підставі аналізу всього спектра дефектів мостів і величини їхнього розвитку в рамках відособлених конструктивних елементів.

Другий етап необхідний для виявлення указаних економічних показників зносу в контексті конструктивних частин і в цілому мостів.

Алгоритм визначення економічних показників зносу моста наступний. У першу чергу визначаються економічні показники зносу конструктивних елементів моста і коефіцієнти питомої вартості окремих конструктивних елементів споруди.

Основою для розрахунку питомої вартості окремих конструктивних елементів моста є вартість відтворення споруди в діючих на момент розрахунку цінах.

Сумарне значення кожної конструктивної частини питомих показників вартості складових її конструктивних елементів моста, у тому числі і сума питомих показників вартості всіх конструктивних частин розглянутої споруди повинна дорівнювати 1.

Звідси, економічні показники зносу окремих конструктивних частин моста визначаються за наступною формулою (1):

$$I^{k.e.} = I_1 B^{k.e.}_1 + I_2 B^{k.e.}_2 + I_3 B^{k.e.}_3 + \dots + I_n B^{k.e.}_n, \quad (1)$$

де $I_1, \dots, I_n$ – економічні показники зносу конструктивних елементів моста;

$B^{k.e.}_1, \dots, B^{k.e.}_n$ – питомі показники вартості конструктивних елементів будь-якої конструктивної частини моста;

n – кількість конструктивних елементів у будь-якій конструктивній частині моста.

Зношення моста в цілому характеризує економічний показник фізичного зносу споруди I , розраховується за формулою (2):

$$I = I^{k.ch.}_1 B^{k.ch.}_1 + I^{k.ch.}_2 B^{k.ch.}_2 + I^{k.ch.}_3 B^{k.ch.}_3 + \dots + I^{k.ch.}_m B^{k.ch.}_m, \quad (2)$$

де $I^{k.ch.}_1, \dots, I^{k.ch.}_m$ – економічний показник фізичного зносу будь-якої конструктивної частини моста;

$B^{k.ch.}_1, \dots, B^{k.ch.}_m$ – питомі показники вартості в загальній вартості моста будь-яких конструктивних частин цієї споруди;

m – кількість конструктивних частин, що складають окремих міст.

Крім того, у даній роботі пропонується розраховувати моральне старіння моста I_m за відомими даними про необхідність посилення моста і кількістю коштів,

необхідних для цього на будь-якому році експлуатації споруди, за наступною формулою (3):

$$I_m = (K^n / B) * 100, \quad (3)$$

де K^n – кількість коштів, що направляються на посилення моста;

B – вартість мосту (балансова).

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином, економічне обґрунтування проведення відтворювальних заходів об'єктів транспортного будівництва залізничного транспорту дозволяє визначити, що інвестиції в транспортну інфраструктуру можуть стати мультиплікативним катализатором запуску нового інвестиційного циклу та реалізації розкладеного інструментарію в умовах кризи поточної моделі економічного розвитку, що має сприятливі наслідки для економіки країни, серед яких: зростання національного виробництва та ВВП; зниження виробничих витрат; розширення доступу до трудових ресурсів; посилення конкуренції; збільшення надходження інвестицій.

Кумулятивним результатом інвестицій в інфраструктуру є збільшення продуктивності праці. Найбільша продуктивність праці реєструється у регіонах із високим рівнем розвитку транспортної інфраструктури. Крім того, збільшення інвестицій у проекти розвитку інфраструктури здатне вирішити проблему існуючих інфраструктурних обмежень, у тому числі вузьких місць на залізничному транспорті. Більш того, для обґрунтування тези про мультиплікативний ефект інвестицій у проекти розвитку залізниць необхідно оцінити їх вплив на економічне зростання, а також провести аналіз структури основних обсягів вантажів, що перевозяться залізницею, для оцінки значимості залізниць для поточної моделі розвитку економіки загалом.

Враховуючи вищезазначене, фінансування відтворювальних заходів об'єктів транспортного будівництва залізничного транспорту має кілька потенційних важливих позитивних ефектів – зняття інфраструктурних обмежень та запуск нового інвестиційного циклу, який необхідний для економіки у поточній ситуації.

Література

1. Безуглий А. О., Бельська О. Л., Бібик Ю. М., Ракович І. В. Нормативне забезпечення запровадження довгострокових контрактів на експлуатаційне утримання автомобільних доріг для забезпечення їх експлуатаційного стану. *Дороги і мости*. 2020. Вип. 22. С. 8–19.
2. Бибык Ю. Н. Особенности системы ценообразования в дорожном строительстве Украины. *Новая экономика*. 2019. Спецвып. № 2. С. 105–107.
3. Бібик Ю. М. *Методичні основи фінансового забезпечення підприємств дорожньо-транспортного комплексу. Розширення джерел фінансування дорожнього господарства* / за ред. А. В. Базилук та ін. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. С. 147–153.
4. Бобиль В. В., Дехтяр С. С. Специфіка функціонування підприємств транспорту в умовах фінансової нестабільності. *Ефективна економіка*. 2022. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=10273> (дата звернення: 14.11.2022).
5. Жулин О. В. Фінансове забезпечення підприємств дорожнього господарства в умовах фінансової децентралізації. *Вісник Національного транспортного університету*. 2014. № 30 (2). С. 57–65.

6. Концева В. В., Печончик Т. І. Фінансування потреб дорожньої галузі України : сучасний стан та шляхи вирішення проблем. *Вісник Національного транспортного університету*. 2013. № 28. С. 227–232.
7. Кузьменко А. В., Харченко В. В. Ціна як економічна категорія : порядок встановлення та методи ціноутворення в умовах сучасної ринкової економіки. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. 13. С. 547–552.
8. Лютий І. О., Ювженко Н. М. Аналіз системи фінансування дорожньої інфраструктури України. *Наукові праці НДФІ*. 2019. Вип. 3. С. 66–75.
9. Машошина Т. В. Сучасний стан системи ціноутворення у будівництві та шляхи його подальшого удосконалення. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2014. № 46. С. 178–181.
10. Никифорок О. І., Чмирьова Л. Ю. Зміна моделі фінансування дорожньої інфраструктури в Україні. *Економіка і прогнозування*. 2014. № 4. С. 38–56.
11. Савченко О. В., Марцінко Д. В. Аналіз методів ціноутворення та перспектив їх застосування. *Вісник Хмельницького національного університету*. Економічні науки. 2018. № 4. С. 304–308.
12. Хоменко І. О., Гурняк В. М., Волинець Л. М. Пріоритетні напрямки підвищення фінансової стійкості підприємств транспортної інфраструктури України. *Фінансові дослідження*. 2018. № 1 (4). URL: <http://fr.stu.cn.ua/tmppdf/110.pdf> (дата звернення: 16.11.2022).

References

1. Bezuglyi, A. O., Belska, O. L., Bibyk, Yu. M., & Rakovych, I. V. (2020). Normative support for long-term contracts implementation on the operational maintenance of highways to ensure their operational condition [Normatyvne zabezpechennia zaprovadzhennia dovrostokovykh kontraktiv na ekspluatatsiine utrymanna avtomobilnykh dorih dlia zabezpechennia yikh ekspluatatsiinoho stanu], *Dorohy i mosty*, Vyp. 22, s. 8–19 [in Ukrainian]
2. Bibyk, Yu. N. (2019). Peculiarities of the pricing system in the road construction of Ukraine [Osobennosti sistemy tseonoobrazovaniya v dorozhnom stroitelstve Ukrainy], *Novaya ekonomika*, Special issue No. 2, s. 105–107 [in Russian]
3. Bibyk, Yu. M. (2016). *Methodical foundations of financial support of the road and transport complex enterprises. Expanding the sources of funding for the road industry*. Ed. by A. V. Basiluk et al. [Metodychni osnovy finansovoho zabezpechennia pidpriemstv dorozhnio-transportnoho kompleksu. Rozshyrennia dzherel finansuvannya dorozhnioho hospodarstva; za red. A. V. Bazyliuk ta in.], Condor Publishing House, Kyiv, s. 147–153 [in Ukrainian]
4. Bobyl, V. V., Dekhtyar, S. S. (2022). The specifics of the functioning of transport enterprises in conditions of financial instability [Spetsyfika funktsionuvannya pidpriemstv transportu v umovakh finansovoi nestabilnosti], *Efektivna ekonomika*, No. 5. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=10273> [in Ukrainian]
5. Zhulin, O. V. (2014). Financial provision of road enterprises in the conditions of financial decentralization [Finansove zabezpechennia pidpriemstv dorozhnioho hospodarstva v umovakh finansovoi detsentralizatsii], *Visnyk Natsionalnoho transportnoho universytetu*, No. 30 (2), s. 57–65 [in Ukrainian]
6. Kontseva, V. V., & Pechonchik, T. I. (2013). Financing the needs of the road industry of Ukraine: current state and ways to solve problems [Finansuvannya potreb dorozhnoi haluzi Ukrainy: suchasnyi stan ta shliakhy vyrishennia problem], *Visnyk Natsionalnoho transportnoho universytetu*, No. 28, s. 227–232 [in Ukrainian]
7. Kuzmenko, A. V., & Kharchenko, V. V. (2017). Price as an economic category: the procedure for establishing and pricing methods in the conditions of a modern market economy [Tsina yak ekonomichna katehoriia: poriadok vstanovlennia ta metody tsinoutvorennia v umovakh suchasnoi rynkovoi ekonomiky], *Ekonomika i suspilstvo*, Vyp. 13, s. 547–552 [in Ukrainian]

8. Lyutyi, I. O., & Yuvzhenko, N. M. (2019). Analysis of financing system of the road infrastructure of Ukraine [Analiz systemy finansuvannia dorozhnoi infrastruktury Ukrainy], *Naukovi pratsi NDFI*, Vyp. 3, s. 66–75 [in Ukrainian]
9. Mashoshyna, T. V. (2014). The current state of the pricing system in construction and ways of its further improvement [Suchasnyi stan systemy tsinoutvorennia u budivnytstvi ta shliakhy yoho podalshoho udoskonalennia], *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*, No. 46, s. 178–181 [in Ukrainian]
10. Nykyforuk, O. I., & Chmyryova, L. Yu. (2014). Changing the road infrastructure financing model in Ukraine [Zmina modeli finansuvannia dorozhnoi infrastruktury v Ukraini], *Ekonomika i prohnouzuvannia*, No. 4, s. 38–56 [in Ukrainian]
11. Savchenko, O. V., & Martsinko, D. V. (2018). Analysis of pricing methods and prospects for their application [Analiz metodiv tsinoutvorennia ta perspektyv yikh zastosuvannia], *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu*, *Ekonomichni nauky*, No. 4, s. 304–308 [in Ukrainian]
12. Khomenko, I. O., Gurnak, V. M., & Volynets, L. M. (2018). Priority directions for increasing the financial stability of transport infrastructure enterprises of Ukraine [Priorytetni napriamky pidvyshchennia finansovoi stiiikosti pidpriemstv transportnoi infrastruktury Ukrainy], *Finansovi doslidzhennia*, No. 1 (4). Retrieved from: <http://fr.stu.cn.ua/tmp/pdf/110.pdf> [in Ukrainian]

УДК: 351.851:373.5(477)

Олеся Андріївна ДЕМ'ЯНИШИНА

кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, обліку та економічної безпеки, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна, e-mail: demianyshyna.o@udpu.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9820-8878>

Любов Володимирівна ЛУКАШЕНКО

аспірантка кафедри маркетингу, менеджменту та управління бізнесом, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна, e-mail: lubalukashenko@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7130-8892>

**УПРАВЛІННЯ ЗАГАЛЬНОЮ СЕРЕДНЬОЮ ОСВІТОЮ УКРАЇНИ
В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ**

Дем'янишина, О. А., Лукашенко, Л. В. Управління загальною середньою освітою України в умовах децентралізації. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2022. № 3-4 (82-83). С. 30–40.

Анотація У статті досліджено особливості управління закладами загальної середньої освіти в умовах децентралізації. Проаналізовано різницю між централізованим і децентралізованим управлінням закладами загальної середньої освіти. Окреслено стратегічні завдання та пріоритетні напрямки державного управління модернізацією загальної середньої освіти з огляду на євроінтеграцію України. Метою статті є вивчення окремих аспектів управління закладами загальної середньої освіти в умовах децентралізації та адміністративної реформи. Встановлено, що реформа освіти має важливе стратегічне значення у створенні її якісного, демократичного, сучасного менеджменту. Зазначено, що участь місцевої влади та керівників освітніх установ в прийнятті рішень щодо розподілу бюджетних коштів, має підвищити доступ до якісної освіти, навіть у віддалених населених пунктах України. Наголошено, що в умовах децентралізації рішення про закриття малокомплектних та створення опорних шкіл мають прийматися громадами, виходячи з їх фінансових можливостей та потреб. Доведено, що фінансовий аспект децентралізації освіти є одним з основних, адже не всі громади наразі є спроможними. Зазначається, що головною метою менеджменту освіти є скорочення витрат на їх утримання поряд із покращенням якості освітніх послуг. Визначено основні шляхи реформування системи управління школою в умовах глобалізації, а також нові завдання відповідно до змін, що внесені до Закону України «Про освіту». На основі проведеного дослідження доведено, що попри позитивні зміни, які останнім часом намітилися у загальній середній освіті у зв'язку з децентралізацією, існує чимало ризиків недозадоволення запланованих цілей, серед яких варто відокремити: низьку фінансову спроможність територіальних громад, конфлікти щодо закриття малокомплектних шкіл, дефіцит професіоналів з прогресивним досвідом управління закладами освіти, які повною мірою реалізували б нові повноваження щодо управління освітнім процесом. Запропоновано змінити підходи до управління педагогічним колективом школи, підвищити фінансування, удосконалити механізм державного регулювання модернізаційними процесами, викликаними децентралізацією.

Ключові слова: управління; менеджмент; децентралізація; адміністративна реформа; територіальні громади; фінансування; керівник; школа.

Olesya DEMYANYSHINA

PhD in Economics, Associate Professor of Finance, Accounting and Economic Security
Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine,
e-mail: demianyshyna.o@udpu.edu.ua,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9820-8878>

Luybov LUKASHENKO

Postgraduate Student of Marketing, Management and Business Administration
Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Ukraine, e-mail: lubalukashenko@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7130-8892>

**MANAGEMENT OF GENERAL SECONDARY EDUCATION OF
UKRAINE IN THE CONDITIONS OF DECENTRALIZATION**

Demyanyshina, O., Lukashenko, L. (2022). Management of general secondary education of Ukraine in the conditions of decentralization [Upravlinnia zahalnoiu serednioiu osvitoiu Ukrainy v umovakh detsentralizatsii], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (82-83), pp. 30–40.

Abstract. The article investigates the peculiarities of general secondary education institutions management in conditions of decentralization. The difference between centralized and decentralized management of general secondary education institutions is analyzed. The strategic tasks and priority directions of the state management of general secondary education modernization in view of the European integration of Ukraine are outlined. The purpose of article is to study individual aspects of general secondary education institutions management in the conditions of decentralization and administrative reform. It was established that the reform of education has an important strategic value in creating its high-quality, democratic, modern management. It is noted that the participation of local authorities and leaders of educational establishments in decision-making regarding the distribution of budget funds should increase access to quality education, even in remote settlements of Ukraine. It was emphasized that in the conditions of decentralization, decisions about closing small-capacity schools and creating of supporting schools should be accepted by communities, coming from their financial possibilities and necessities. It has been proven that the financial aspect of education decentralization is one of basic, because not all communities are currently capable. It is noted that the main goal of education management is the costs cutting of their maintenance along with improving the quality of educational services. The main ways of school management system reforming in the conditions of globalization, as well as new tasks in accordance with the changes made to the Law of Ukraine «On Education» are determined. On the basis of conducted research, it has been proven that despite the positive changes that have recently emerged in general secondary education, in connection with decentralization, there are many risks of not achieving the planned goals, among which it is worth distinguishing: low financial capacity of territorial communities, conflicts regarding the closure of small-capacity schools, a shortage of professionals with progressive experience in managing educational institutions, who would fully implement the new powers regarding the management of educational process. It is proposed to change the approaches to the management of the school's pedagogical team, to increase funding, to improve the mechanism of state regulation by modernization processes caused by decentralization.

Keywords: administration; management; decentralization; administrative reform; territorial communities; financing; manager; school.

JEL classification: I210; I280**DOI:** [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(82-83\).2022.30-40](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(82-83).2022.30-40)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Освіта є однією з найважливіших складових суспільства, яка повинна швидко реагувати на розвиток науки і техніки, а також економічної сфери та впливати на всі процеси життя, оскільки готує фахівців, розвиває особистість, формує життєві погляди. Євроінтеграційні процеси, які відбуваються в Україні, суттєво впливають на всі сфери життєдіяльності, зумовлюючи зміни в національному законодавстві. Діяльність управлінських освітніх структур є неможливою без системних змін. У процесі адміністративної реформи, яка наразі триває в Україні, загострилася проблема децентралізації управління освітою. Реформаційні процеси системи управління загальною середньою освітою актуалізують пошук нових раціональних моделей освітнього менеджменту, який забезпечить розвиток закладу освіти та підвищить його конкурентоздатність.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Питання управління закладами загальної середньої освіти в умовах децентралізації та адміністративної реформи досліджувала низка вітчизняних вчених, зокрема: С. Лондар [1, с. 37–53] висвітлює актуальні питання реформування освіти, І. Беззуб [2], Є. Березняк [3, с. 91–95], Н. Бодак [4], І. Засторожнікова [5, с. 59–65], Л. Юрчук [6, с. 276–283] окреслюють тенденції децентралізації управління освітою в Україні. Н. Бодак [4] аналізує сучасний стан та перспективи розвитку адміністративно-правових засад організації місцевої влади та її вплив на організацію освітнього процесу. Однак, як зазначають автори, так і не відбулося забезпечення рівного доступу до якісної освіти всіх громадян. Аналізуючи наявні дослідження, вважаємо, що тема управління загальною середньою освітою в умовах децентралізації та адміністративної реформи потребує подальшого глибокого вивчення та вдосконалення, оскільки це пов'язано з постійними змінами у законодавстві та економічною кризою країни, яка виникла у результаті військових дій.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Одною з основних проблем сьогодення є підготовка мобільних професіоналів високого рівня, фахівців конкурентоспроможних на ринку праці. Для цього необхідно створити такі умови, які б сприяли максимальному розкриттю талантів та творчого потенціалу майбутніх працівників, тобто перейти на якісно новий рівень освіти, який буде відповідати міжнародним стандартам. Вирішення цієї проблеми призведе до розвитку та оновлення всіх сфер соціального та духовного життя суспільства.

Важливою умовою створення сучасної української школи є якісний освітній менеджмент. Пріоритетне завдання реформи освіти – створити середовище для компетентного управління загальною середньою освітою.

У контексті місії децентралізації загальної середньої освіти важливим фактором управління закладами освіти є дієва співпраця школи, влади і громади. Така співпраця забезпечить процес формування та розвитку демократії в Україні.

Наразі в Україні проходить процес децентралізації та одним із найскладніших завдань є створення механізму управління ним.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення основних аспектів управління системою загальної середньої освіти в Україні в сучасних умовах децентралізації. Відповідно до зазначеної мети мають бути вирішені наступні

завдання: окреслити шляхи реформування сфери загальної середньої освіти, розкрити сутність пріоритетних напрямків державного управління модернізацією школи, проаналізувати стан правового регулювання середньої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Освіта в умовах децентралізації та адміністративної реформи є однією з ключових ланок, адже вона ставить учня у центрі уваги, дбає про його розвиток, шукає шляхи мотивації до якісного навчання до кропіткої, натхненної праці впродовж всього періоду навчання, закладає міцні підвалини для подальшого розвитку особистості [1, с. 37]. Хоч освіта і потребує найбільше коштів місцевих бюджетів, вона забезпечує робочими місцями значну кількість мешканців, та стосується усіх громадян певної територіальної громади. Здавна відома істина, що освіта – це інвестиція в майбутнє, кожен бажає щоб його дитина не змарнувала, а розвинула свої таланти, самореалізувалася, стала успішною і щасливою в майбутньому житті.

Модернізація управління освітою передбачає: оптимізацію державних органів управління, децентралізацію управління, перерозподіл повноважень [2].

Впродовж останніх років ключовою зміною в освіті, яка пов'язана з децентралізацією, є створення мережі опорних шкіл у громадах по всій Україні. Постановами Кабінету Міністрів України визначено пріоритетність використання субвенцій такими навчальними закладами. Вважається, що саме опорні школи надають можливість отримувати якісні освітні послуги великій кількості здобувачів освіти, які в школах з низькою наповненістю не отримали б через погане матеріально-технічне забезпечення.

Відповідно до статті 32 базового Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» виконавчі органи сільських, селищних, міських рад наділені власними повноваженнями у сфері освіти, зокрема:

- управління закладами освіти, які належать територіальним громадам або передані їм, організація їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення;
- забезпечення здобуття повної загальної середньої освіти, створення необхідних умов для виховання дітей, молоді, розвитку їхніх здібностей, трудового навчання, професійної орієнтації, продуктивної праці учнів, сприяння діяльності дошкільних та позашкільних навчально-виховних закладів;
- забезпечення в межах наданих повноважень доступності та безоплатності освіти на відповідній території;
- забезпечення, відповідно до закону, розвитку всіх видів освіти, розвитку та вдосконалення мережі освітніх закладів усіх форм власності [7].

Відповідно до статті 66 Закону України «Про освіту», районні, міські ради та ОТГ:

- відповідають за реалізацію державної політики у сфері освіти та забезпечення якості освіти на відповідній території, забезпечення доступності дошкільної, початкової та базової середньої освіти, позашкільної освіти;
- планують та забезпечують розвиток мережі закладів дошкільної, початкової та базової середньої освіти, позашкільної освіти;
- гарантують доступність дошкільної та середньої освіти для всіх громадян, які проживають на відповідній території;
- забезпечують та фінансують підвезення учнів і педагогічних працівників до закладів початкової та базової середньої освіти;
- створюють рівні умови розвитку закладів освіти всіх форм власності;
- здійснюють інші повноваження у сфері освіти, передбачені законом [8].

Змінами до Бюджетного кодексу України з 2016 року органам місцевого самоврядування базового рівня додатково передано повноваження з утримання закладів загальної середньої освіти.

Таким чином, законодавством для органів місцевого самоврядування визначено значний перелік повноважень і функцій щодо самостійного прийняття рішень, у такий спосіб, під власну відповідальність та із залученням усіх наявних ресурсів, забезпечити надання якісної та доступної базової середньої освіти на відповідній території, згідно із затвердженими державними освітніми стандартами.

Низка питань і проблем у сфері загальної середньої освіти потребують вирішення на місцевому рівні, зокрема:

- нерівномірна наповнюваність шкіл і класів;
- велика кількість громіздкої шкільної інфраструктури з малою наповнюваністю учнів і, водночас, наявність переповнених шкіл;
- викладання предметів за шкільними програмами не фаховими педагогами, зокрема, у сільській місцевості;
- застаріла та енергозатратна архітектура шкільних будівель, технічне зношення інфраструктури;
- великі витрати на утримання шкіл із малою наповнюваністю учнів;
- невідповідність системи позашкільної роботи сучасним запитам здобувачам освіти й не охоплення нею всіх здобувачів освіти, які проживають на цій території;
- відсутність доступу до шкільної освіти для всіх здобувачів, особливо в сільській місцевості [9].

Все вище перераховане може бути вирішене посадовими особами органів місцевого самоврядування, проте інколи вони не мають відповідних навичок і знань щодо реалізації наданих законом повноважень. Такі посадові особи потребують додаткових навичок, умінь, знань, що допоможуть сформувати мережу освітніх закладів, спроможних забезпечити надання якісної освіти.

Основними завданнями формування та функціонування конкуренто-спроможної мережі закладів загальної середньої освіти є:

- забезпечення доступності якісної освіти для всіх громадян незалежно від національності, статі, соціального походження та майнового стану, ставлення до релігії, місця проживання і стану здоров'я;
- забезпечення системності та безперервності надання освітніх послуг;
- ефективне використання кадрових, інфраструктурних, фінансових, матеріально-технічних ресурсів [10].

Реформа освіти в умовах децентралізації змінила підхід до управління закладами освіти. Демократична модель приходить на зміну раніше поширеній авторитарній моделі. Менеджери освітньої системи повинні підтримувати заклади загальної середньої освіти, бути їхніми партнерами.

Наразі система управління закладами загальної середньої освіти має три рівні:

- національний рівень (Міністерство освіти і науки України, міністерства та відомства України);
- регіональний рівень (управління освіти областей України);
- районний рівень (органи місцевих державних адміністрацій, районні відділи освіти) [11].

У Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті передбачено створення цілісної системи управління, якій властиві мобільність, гнучкість, демократизм, здатність до самоорганізації, тісна співпраця органів державного управління з освітніми закладами всіх рівнів, навчально-виховних закладів, наукових установ та громадського самоврядування [10].

Управління загальною середньою освітою передбачає цілеспрямований і планомірний вплив на колектив, окремих працівників та учнів з метою організації та координації їхньої діяльності, правильного здійснення навчально-виховного процесу, підвищення його ефективності [5].

Сучасні умови, в яких функціонують навчальні заклади України, вимагають нових підходів до організації їхньої діяльності, більш гнучкого та ефективного управління, професійного та швидкого реагування на виникаючі проблеми. Керівник сучасного навчального закладу повинен володіти сучасними новітніми механізмами управління та постійно вдосконалювати свої навички, що дасть змогу підвищувати ефективність роботи.

Загальноосвітні школи, їх функціонування та розвиток, залежать від сукупності зовнішніх та внутрішніх факторів, зокрема, це особливості соціально-економічного, політичного і культурного розвитку країни, а також зосереджених в системі освіти матеріально-фінансових, кадрових ресурсів, від культурного простору, в якому формуються особистість.

Розвиток суспільства зумовлюється відповідними особливостями управління внутрішньо шкільною політикою. Наразі до таких особливостей належать:

- Зміна підходів при оцінці діяльності закладу загальної середньої освіти. Передбачає створення школою власної системи діагностування та оцінки її діяльності, тобто орієнтація на оцінку не лише результатів навчання здобувачів освіти та розвитку їх особистості, але й оцінка результатів діяльності окремо кожного педагога.

- Демократизм управління. Створення сприятливих умов для реалізації мети та місії навчального закладу. Пріоритетним стає вирішення питань внутрішньо шкільного управління та методики проведення нарад, педрад, аналізу проведення уроків.

- Кадрова політика школи. Поява у школі соціальних педагогів, психологів, вимагає прийняття нових управлінських рішень з метою створення позитивного психологічного клімату в колективі, атмосфери взаємоповаги, взаємодопомоги, довіри, підтримки, атмосфери творчого пошуку, зацікавленості роботою.

- Варіативність управління передбачає використання різних моделей, систем, підходів до управлінської діяльності, самостійне визначення спрямованості розвитку, коригування мети діяльності школи, самостійне обрання варіантів навчального плану, планування позаурочної діяльності здобувачів освіти.

- Зміна методів управління. Їх показником є перехід від прямого впливу на методи, що пов'язані з ефективністю роботи навчального закладу, до розмаїття форм, змісту, методів та прийомів. Це передбачає самостійний вибір методів організації роботи, технологій планування діяльності відповідно до мети та завдань колективу.

- Зміна методологічних засад управління. Пріоритетом стає системний підхід, моделювання цілісних педагогічних та управлінських структур, розробка технології швидкого розвитку [7].

Вище перераховані особливості стимулюють використання форм діалогової взаємодії, впровадження способів самоорганізації, децентралізації управління школою.

На сучасному етапі управління загальною середньою школою має державно-громадський характер, який ґрунтується на тісній співпраці державних органів і органів громадського самоврядування. Децентралізація передбачає демократизацію управління, що визначає істотне розширення прав педагогічних працівників та колективу, відмову від жорсткої централізації і регламентації всіх сторін життя навчального закладу, подальший розвиток колегіальності керівників, формування принципів звітності і виборності керівника, зміну адміністративно-командних методів управління методами і формами демократичного обговорення та прийняття рішень прийнятних для всього колективу.

Демократизація управління сучасною школою можлива лише за наявності оптимальної структури внутрішнього управління. Децентралізація дає управлінську свободу та посилює відповідальність за прийняті рішення. Необхідність у демократизації виникає тоді, коли керівник систематично використовує тиск, критику, примус, самотійно приймає рішення, постійно проявляє авторитарність.

Авторитарність змушує членів педагогічного колективу виконувати функції об'єктів впливу, а не суб'єктів діяльності. Співробітники не виявляють самотійності, їх думка при прийнятті рішень не враховується, в їхній діяльності переважають виконавчі функції. Члени колективу почуваються незахищеними, вони не мають свободи вибору, особливістю їх роботи є суворе регламентація всіх сторін життя навчального закладу, обмеження прав педагогів і колективу.

Одним з основних способів впливу на членів колективу є покарання, керівник-автократ формулює свої вимоги у директивній формі, контролює все особисто, використовує негативні стимули: покарання, погрози, попередження, застереження, все це викладає серед підлеглих почуття занепокоєння, страху, тривоги, зневаги до керівника. Невербальні засоби спілкування авторитарного керівника (вираз обличчя, мова, поза, жести, міміка, інтонація) підкреслюють домінуючий стан.

Жорстка централізація управління призвела до виникнення необхідності перебудови системи управління від авторитарних до демократичних засад.

Однією з основ демократизації управління закладом загальної середньої освіти є перехід директора на демократичний стиль керівництва, який ґрунтується на особистому і діловому авторитеті та передбачає використання своєї влади без апеляції до неї. При плануванні діяльності навчального закладу керівник спирається на активну участь підлеглих, робить все можливе для розвитку їх ділової ініціативи, у спілкуванні з членами колективу проявляє контактність, тактовність, оптимізм, терплячість, повагу, розуміння, підтримку.

Демократичний стиль управління ґрунтується на повазі до працівників, прояві високих етичних норм поведінки, створенням умов для особистісного та професійного розвитку. Головним способом впливу є заохочення, підтримка, мотивація, допомога. Демократичний керівник підтримує зі співробітниками та здобувачами освіти довірчі стосунки, його поведінка проста, відкрита, в контролі не проявляє упередженості. Проведення такого стилю можливе за наявності в керівника низки особистісних позитивних якостей, таких як високий інтелектуальний рівень, організаторські, комунікативні здібності. Цей стиль керівництва ефективний тим, що забезпечує більшу кількість правильних рішень,

вищу активність співробітників, їхню задоволеність своєю роботою, сприятливий психологічний клімат в колективі, згуртованість учителів, високі результати навчально-виховного процесу. Керівник-демократ усвідомлює значення колегіальних органів та активно сприяє їх становленню, зміцнює їх авторитет. Такий керівник терплячий до критики, вдумливо веде діалог, створює умови для розвитку творчого потенціалу колективу, не протиставляє себе колективу.

У педагогічному колективі, об'єднаному демократичним керівником, панує атмосфера сприятливого мікроклімату, а члени колективу прагнуть до того, щоб моральні норми ставали внутрішнім переконанням, а не обов'язком. У такому колективі поєднується дисципліна з свободою діяльності, підпорядкування з творчою активністю. Педагог почувається впевнено та максимально використовує свій творчий потенціал лише в атмосфері взаєморозуміння, поваги та довіри. Вплив доброзичливої колективної взаємодії сприяє позитивним змінам духовного світу педагога, формуванню правильного розуміння соціального обов'язку, об'єктивній самооцінці вчинків з позиції інтересів громадськості.

Демократичний керівник формує кадрову політику загальноосвітнього закладу враховуючи освіту, компетентність, кваліфікацію, готовність працювати в команді, творчий потенціал кожного педагога. Проте, для успішної роботи цього недостатньо, директор повинен зважати на складність колективу, неоднорідність процесів, які відбуваються в ньому, він повинен знати психологічні особливості, специфіку поведінки та мотивації їхньої діяльності, соціальні позиції, роль кожного педагога в колективі, уміти діагностувати психологічні характеристики колективу, прогнозувати розвиток психологічного клімату в колективі, який очолюють [3, с. 97].

Успіх загальноосвітнього закладу забезпечується лише цілеспрямованим колективом одностайних, в якому першочерговим є індивідуальність, творчі здібності, інтереси та уподобання кожного фахівця. При розробці проєктів кожен член колективу відчуває себе його невід'ємною часткою та відчуває внутрішню особисту відповідальність за його успіх. Такі педагогічні колективи завжди досягають високих результатів та займають призові місця в різноманітних конкурсах.

Керівник сучасного модернізованого навчального закладу створює сприятливий соціально-психологічний клімат в колективі, що значною мірою впливає на успішність управлінської діяльності, на самопочуття кожного працівника, на успіх у навчанні здобувачів освіти. Від сприятливого соціально-психологічного залежить не лише ефективність діяльності та поведінка, але й взагалі психологічне здоров'я працівників. Це особливо важливо враховувати керівникам загальноосвітніх навчальних закладів, адже соціально-психологічний клімат педагогічного колективу впливає на учнів, їх психічне здоров'я, поведінку, ставлення до навчання та успіхи у навчальній діяльності.

Таким чином, життєво важливим напрямом діяльності керівника закладу ЗСО в сучасних умовах децентралізації є створення позитивного соціально-психологічного клімату, оскільки це необхідно не лише з точки зору оптимізації управлінської праці, але й з точки зору формування позитивного впливу на педагогічний колектив як умову саморозвитку, самоактуалізації особистості керівника, педагогічного працівника, здобувача освіти [4].

Нажаль від керівника навчального закладу залежить не все у створенні позитивного соціально-психологічного клімату. Фінансова складова для кожного працівника є дуже важливою, це є основним стимулом та мотивом у трудовій

діяльності, від цієї складової прямо залежить продуктивність праці, адже будь-яка людина за свою працю бажає мати гідну винагороду. Проте досі професія педагога не є престижною, окрім того молодим спеціалістам, на відміну від досвідчених, не нараховують доплати за стаж та категорію. Тому, потрібна державна підтримка для забезпечення підвищення інтересу молодих фахівців до роботи у закладах освіти, особливо в сільській місцевості.

Вважаємо, що не можна залишати поза увагою низький рівень оплати праці освітян, безумовно, цю проблему не може вирішити керівник на рівні конкретного навчального закладу, вона потребує системної роботи усіх державних інституцій. Стимулятором впровадження децентралізованого управління закладами загальної середньої освіти стали вимоги суспільства та науково технічного прогресу на якісну конкурентоздатну освіту. Ці вимоги можуть бути досягнуті лише завдяки втіленню нових управлінських технологій.

Отже, в сучасних умовах децентралізації особливої уваги набуває управління, яке імплементується в освітні системи. Процес децентралізації значно залежить від керівника навчального закладу, він зобов'язаний брати на себе відповідальність організаційно-розпорядницьку та делегувати виконання повноважень досвідченим фахівцям.

В умовах децентралізації на керівників закладів освіти покладається багато функцій, нових завдань, пов'язаних із розвитком навчального закладу відповідно до норм міжнародних стандартів щодо якості освіти, викликаними вимогами ринку праці. Все це потребує від керівника навчального закладу нових підходів та механізмів управління.

Досліджуючи процес управління закладами загальної середньої освіти в умовах децентралізації, важливо звернути увагу на чинники, які позначаються на результатах та підтверджують позитивну динаміку, враховуючи розвиток комунікацій та сформований досвід зарубіжних країн та можливості територіальної громади.

Важливе місце в системі управління навчальними закладами в умовах децентралізації відводиться громадському самоврядуванню та розвитку форм державно-громадського управління. У новому Законі України «Про освіту» зазначено що громадське самоврядування у сфері освіти – це право учасників освітнього процесу та громадських об'єднань, інших інститутів громадянського суспільства, установчими документами яких передбачена діяльність у сфері освіти та/або соціального захисту осіб з особливими потребами, вирішувати питання у сфері освіти як безпосередньо, так і через органи громадського самоврядування, брати участь в управлінні закладом освіти, місцевими й державними справами у сфері освіти з питань, що належать до їх компетенції [8].

Висновки і перспективи подальших розробок. Необхідність реформування загальної середньої освіти обумовлена євроінтеграційними процесами, часом та новими вимогами суспільства. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що децентралізація покликана забезпечити якісно новий рівень освіти, такий, що буде відповідати сучасним запитам науки, суспільства та потребам економіки. Освіта має бути доступною незалежно від місця проживання, соціального походження, віросповідання, національності, якісною, відповідати вимогам міжнародних стандартів. Проблеми децентралізованого управління на сучасному етапі надзвичайно актуальні та активно вивчаються і досліджуються науковцями та практиками.

Нажаль, питання управління закладами загальної середньої освіти в умовах децентралізації та адміністративної реформи є недостатньо вивченими та потребують більш досконалого дослідження та впровадження в практику прогресивними керівниками. Враховуючи все викладене вище, можна дійти висновку, що управління закладами загальної середньої освіти в умовах децентралізації може здійснюватись за умов раціонального, узгодженого розподілу управлінських функцій для досягнення стратегічної управлінської мети.

Незважаючи на певні позитивні кроки, які намітилися в процесі децентралізації освіти, існує чимало проблем та ризиків в управлінні загальноосвітніми навчальними закладами, зокрема політичні, низька фінансова спроможність громад, недостатнє фінансування з боку держави, конфлікти громад щодо закриття шкіл, дефіцит професіоналів з досвідом роботи щодо управління навчальними закладами. Новий Закон «Про освіту» заклав підвалини для створення сучасної школи, окреслив основні напрямки реформування освіти, проте чимало положень потребують конкретизації та вдосконалення відповідно до вимог сьогодення.

Перспективи подальших досліджень передбачають обґрунтування механізмів підвищення ефективності управління закладами загальної середньої освіти в умовах економічної нестабільності.

Література

1. *Актуальні питання реформування освіти в Україні* : монографія / за ред. С.Л. Лондара. Київ : ДНУ «Інститут освітньої аналітики», 2018. 246 с.
2. Беззуб І. Реформа середньої освіти в Україні : виклики та нововведення. *Громадська думка про правотворення*. 2020. № 4 (189). С. 3–14.
3. Березняк Є. С. *Реалізація принципу демократизації в управлінській діяльності директора школи* : метод. посіб. для керівників шкіл. Київ : ІСДО, 1996. 117 с.
4. Бодак Н. В. *Адміністративно-правові засади організації місцевої влади : сучасний стан та перспективи розвитку* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Ужгород, 2017. 18 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/15447> (дата звернення: 01.09.2022).
5. Застрожнікова І. В. Принципи децентралізації в управлінні освітою. *Науковий вісник : Державне управління*. 2019. № 1 (2). С. 59–65. DOI: <https://doi.org/10.32689/2618-0065-2019-2/1-59-65>.
6. Юрчук Л. Тенденції децентралізації управління освітою в Україні. *Вісник Національної академії державного управління*. 2009. Вип. 4. С. 276–283.
7. *Про місцеве самоврядування в Україні* : Закон України № 280/97-ВР від 21.05.1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення: 30.08.2022).
8. *Про освіту* : Закон України № 2145-ХІІІ від 05.09.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 14.02.2022).
9. *Про затвердження Положення про загальноосвітній навчальний заклад* : Постанова Кабінету Міністрів України № 778 від 27.08.2010 р., зі змінами № 576-2017-п від 09.08.2017 р. URL: <https://drive.google.com/file/d/1CFvqEzAcgCIJyiRQHSM8FMu81YagFH7t/view> (дата звернення: 05.09.2022).
10. *Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року* : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 988-р від 14.12.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-р#Text> (дата звернення: 08.09.2022).
11. *Про повну загальну середню освіту* : Закон України № 463-ІХ від 16.01.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення: 08.09.2022).

References

1. Londar, L. (ed.) (2018). *Actual issues of education reforming in Ukraine*: monograph [Aktualni pytannia reformuvannia osvity v Ukraini: monohrafiia; za red. L. Londara], DNU «Instytut osvithnoi analityky», Kyiv, 246 s. [in Ukrainian]
2. Bezzub, I. (2020). Secondary education reform in Ukraine: challenges and innovations [Reforma serednioi osvity v Ukraini: vyklyky ta novovvedennia], *Hromadska dumka pro pravotvorennia*, No. 4 (189), s. 3–14 [in Ukrainian]
3. Berezhnyak, Ye. S. (1996). *Implementation of democratization principle in the managerial activity of the school director* [Realizatsiia pryntsyphu demokratyzatsii v upravlinskii diialnosti dyrektora shkoly], ISDO, Kyiv, 117 s. [in Ukrainian]
4. Bodak, N. V. (2017). *Administrative and legal principles of local government organization: current state and prospects for development*: dissertation abstract [Administratyvno-pravovi zasady orhanizatsii mistsevoi vlady: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku: avtoreferat dysertatsii kand. yuryd. nauk], Uzhhorod, 18 s. Retrieved from: <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/15447> [in Ukrainian]
5. Zastrozhnikova, I. V. (2019). Principles of decentralization in education management [Pryntsypy detsentralizatsii v upravlinni osvitoiu], *Naukovyi visnyk: Derzhavne upravlinnia*, No. 1 (2), s. 59–65. DOI: <https://doi.org/10.32689/2618-0065-2019-2/1-59-65> [in Ukrainian]
6. Yurchuk, L. (2009). Decentralization tendencies of education management in Ukraine [Tendentsii detsentralizatsii upravlinnia osvitoiu v Ukraini], *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia*, Vyp. 4, s. 276–283 [in Ukrainian]
7. *On local self-government in Ukraine*: Law of Ukraine, No. 280/97-VR, 21.05.1997 [Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini: Zakon Ukrainy, No. 280/97-VR, 21.05.1997]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> [in Ukrainian]
8. *On education*: Law of Ukraine, No. 2145-XIII, 05.09.2017 [Pro osvitu: Zakon Ukrainy, No. 2145-XIII, 05.09.2017]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian]
9. *On the approval of the Regulation on a general educational institution*: Law of Ukraine, No. 778, 27.08.2010, with modifications No. 576-2017-п, 09.08.2017 [Pro zatverdzhennia Polozhennia pro zahalnoosvitnii navchalnyi zaklad: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy, 778, 27.08.2010, zi zminamy No. 576-2017-p, 09.08.2017]. Retrieved from: <https://drive.google.com/file/d/1CFvqEzAcgCIJyiRQHSM8F8Mu81YagFH7r/view> [in Ukrainian]
10. *On approval of the Concept for the state policy implementation in the field of general secondary education reform «New Ukrainian School» for the period up to 2029*: Law of Ukraine, No. 988-p, 14.12.2016 [Pro skhvalennia Kontseptsii realizatsii derzhavnoi polityky u sferi reformuvannia zahalnoi serednoi osvity «Nova Ukrainska shkola» na period do 2029 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy, No. 988-p, 14.12.2016]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-p#Text> [in Ukrainian]
11. *On general secondary education*: Law of Ukraine, No. 463-IX, 16.01.2020 [Pro povnu zahalnu seredniu osvitu: Zakon Ukrainy, No. 463-IX, 16.01.2020]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> [in Ukrainian]

УДК 332.143

Володимир Анатолійович КАРПОВ

кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки, права та управління
бізнесом, начальник науково-дослідної частини, Одеський національний економічний
університет, Україна, e-mail: 0682636461karpov@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9968-8380>

Тетяна Володимирівна БАТАНОВА

аспірант, начальник науково-редакційного відділу, Одеський національний
економічний університет, Україна, e-mail: tbatanova@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3510-493X>

**РЕАЛІЗАЦІЯ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУ РОЗВИТКУ
ВАСИЛІВСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Карпов, В. А., Батанова, Т. В. Реалізація стратегічного плану розвитку Василівської територіальної громади в умовах воєнного стану. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2022. № 3-4 (82-83). С. 41–53.

Анотація. У статті розглянуто теоретичні та практичні аспекти соціально-економічного стану та розвитку громад в умовах воєнного стану в Україні. Зазначено, що соціально-економічний розвиток територіальних громад є важливим показником оцінки рівня розвитку держави. Державна політика України у сфері місцевого самоврядування спирається на інтереси мешканців територіальних громад і передбачає децентралізацію влади – тобто передачу від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування значної частини повноважень та відповідальності. Розвиток місцевого самоврядування та створення територіальних громад передбачає насамперед підвищення фінансової спроможності, інвестиційної та економічної привабливості територій для комфортного проживання громадян. Досліджено та надано оцінку основних властивостей соціально-економічного розвитку Василівської територіальної громади. Уточнено методологію дослідження стану та визначення цілей, завдань, пріоритетів і напрямків сталого економічного та соціального розвитку територіальних утворень. Проаналізовано стан соціально-економічного розвитку Василівської територіальної громади за різними показниками та змінами, які відбулися на її території. Обґрунтовано основні завдання розвитку Василівської територіальної громади з урахуванням її потреб та інтересів. Запропоновано алгоритм регулювання соціально-економічного розвитку Василівської громади до 2027 року. З моменту початку військової агресії Російської Федерації та бойових дій на території України змінилися умови, напрями та завдання функціонування економіки, а також умови роботи і життя українців. На прикладі Василівської територіальної громади розглянуто особливості реалізації її стратегічного плану розвитку в умовах воєнного стану. Наукова новизна полягає в апробації і практичному застосуванні алгоритму розробки та актуалізації стратегії економічного і соціального розвитку конкретної територіальної громади в умовах воєнного стану. Отримані результати в подальшому будуть використані для розробки концептуальних моделей для аналогічних міських об'єднаних територіальних громад на регіональному рівні в умовах воєнного стану.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток; регіон; громада; населення; видатки; розвиток територій; розробка стратегії розвитку.

Vladimir KARPOV

PhD in Economics, Associate Professor of Economics, Law and Business Management
Department, Head of the Research Department, Odessa National Economic University,
Ukraine, e-mail: 0682636461karpov@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9968-8380>

Tatiana BATANOVA

Postgraduate Student, Head of Scientific and Editorial Department, Odessa National
Economics University, Ukraine, e-mail: tbatanova@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3510-493X>

**STRATEGIC PLAN IMPLEMENTATION FOR THE DEVELOPMENT
OF THE VASYLIVSKA TERRITORIAL COMMUNITY IN THE
MARTIAL LAW CONDITIONS**

Karpov, V., Batanova, T. (2022). Strategic plan implementation for the development of the Vasylivska territorial community in the martial law conditions [Realizatsiia stratehichnoho planu rozvytku Vasylivskoi hromady v umovakh voiennoho stanu], *Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (82-83), pp. 41–53.

Abstract. The article considers the theoretical and practical aspects of territorial communities socio-economic state and development under the conditions of martial law in Ukraine. It is noted that the socio-economic development of territorial communities is an important indicator of assessing the level of state development. The state policy of Ukraine in the field of local self-government is based on the territorial communities residents interests and provides of the government decentralization – i.e., the transfer of a significant part of powers and responsibilities from executive authorities to local self-government bodies. The local self-government development and territorial communities creation primarily involve increasing the financial capacity, investment and economic attractiveness of territories for citizens comfortable living. The main properties of socio-economic development of the Vasylivska territorial community are studied and assessed. Research methodology of the state and determining the goals, tasks, priorities and directions of sustainable economic and social development of territorial entities has been clarified. The state of socio-economic development of the Vasylivska territorial community was analyzed according to various indicators and changes that occurred in its territory. The main tasks of the development of the Vasylivska territorial community are substantiated, taking into account its needs and interests. An algorithm for regulating the socio-economic development of the Vasylivska community until 2027 is proposed. Since the beginning of Russian Federation military aggression and hostilities on the territory of Ukraine, the conditions, directions and tasks of the economy functioning, as well as the working and living conditions of Ukrainians, are changed. The peculiarities of the strategic development plan implementation in the conditions of martial law are considered on the example of the Vasylivska territorial community. The scientific novelty consists in the approbation and practical application of the algorithm for design and actualization of economic and social development strategy of a specific territorial community in the conditions of martial law. The obtained results will be used in the future for developing of conceptual models for similar urban united territorial communities at the regional level under martial law conditions.

Keywords: socio-economic development; region; community; population; expenses; development of territories; design of development strategy.

JEL classification: E600; R110

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(82-83\).2022.41-53](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(82-83).2022.41-53)

Постановка проблеми у загальному вигляді. У процесі децентралізації базовими елементами ефективної системи влади в Україні стали створені об'єднані територіальні громади. Перед кожною територіальною громадою постають чисельні завдання, серед яких основними є: визначення пріоритетів розвитку, формування бюджету, забезпечення надання базових послуг її мешканцям, побудова ефективної системи управління ресурсами та ін. Однак, 24 лютого 2022 року почалися широкомасштабні воєнні дії російських військ проти нашої незалежної країни. З цього моменту змінилися напрями та завдання функціонування економіки, а також умови роботи і життя українців. Зважаючи на зазначене, апробація та практичне застосування алгоритму розробки та актуалізації стратегії економічного і соціального розвитку території в умовах воєнного стану є вельми актуальним питанням.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Дослідженнями соціально-економічного розвитку регіонів України займалися наступні вітчизняні вчені: О. І. Павлов, О. Г. Булавка, В. Г. Андрійчук, В. В. Юрчишин, Ю. Е. Губені, М. Й. Малік, І. В. Прокопа, В. К. Терещенко, П. Т. Саблук, Л. О. Шепотько, А. І. Ковальов [1], Н. В. Сментина [2; 3] та ін. Окремі теоретичні та практичні питання аналізу соціально-економічного розвитку регіонів знайшли відображення у працях І. Ткачук та С. Кропельницької «Моделювання розвитку економіки регіону на основі аналізу ієрархій» [4], Ю. Харазішвілі «Оцінка ефективності соціально-економічного розвитку регіонів України» [5].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вивчення соціально-економічного розвитку регіонів в Україні залишається на недостатньому рівні, на відміну від країн Європейського Союзу, в яких діють програми, спрямовані на розвиток сільських територій. З початком військових дій змінилися умови функціонування громад, пріоритети та сценарії їх розвитку. Вищезазначене ставить нові завдання щодо пошуку алгоритмів забезпечення діяльності громад і облаштування їх територій в умовах війни.

Постановка завдання. В сучасних умовах актуальним є пошук моделі ефективного функціонування територіальних громад (ТГ), принципів і методів управління місцевим розвитком (зокрема, щодо економічних, фінансових, соціальних, організаційних аспектів) в умовах війни.

Метою статті є дослідження теоретико-методологічних основ стратегічного планування на місцевому рівні на прикладі Василівської територіальної громади та шляхи реалізації її стратегічного плану розвитку в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Василівська територіальна громада забезпечує власний розвиток на підставі середньо- та довгострокового планування. Головними нормативними документами, відповідно до яких розвиватиметься ця громада, є Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» № 157-VIII від 05.02.2015 р. [6], Стратегія економічного та соціального розвитку Василівської територіальної громади на період до 2027 року [7], яка розроблена на основі програмних та стратегічних документів загальнодержавного та місцевого значення, законодавства України щодо реформування місцевого самоврядування та регіонального розвитку, Указу Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020» № 5/2015 від 12.01.2015 р. [8] та Стратегії розвитку Одеської області на період 2021–2027 роки [9].

Василівська територіальна громада утворена 1 грудня 2020 року відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад Одеської області»

№ 720-р від 12.06.2020 р. [10] у складі Василівської, Каракуртської, Баннівської, Голицької та Калчівської сільських рад. Василівська громада розташована у південно-західній частині Болградського району. Район межує на півночі та заході з республікою Молдова, на півдні – з Ізмаїльським районом, на сході – з Білгород-Дністровським районом.

У табл. 1 наведено порівняльні характеристики Василівської громади з граничними з нею територіальними громадами.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика Василівської громади та суміжних з нею територіальних громад

Назва територіальної громади	Територія, км ²	Кількість населених пунктів	Населення	Доходи загального фонду на 1-го мешканця, грн.	Видатки загального фонду на 1-го мешканця, грн.	Питома вага заробітної плати у видатках загального фонду, %
Василівська	406,4	6	11587	700,4	1236,2	97,0
Болградська	295,5	7	26050	961,3	1418,4	87,0
Кубейська	270,7	3	9512	356,0	1113,6	87,0
Городненська	297,6	4	14785	377,5	949,8	98,4

Джерело: [11]

Василівська територіальна громада перша за площею та друга за чисельністю населення в Одеській області.

В економіці громади переважає сільськогосподарське виробництво, яке спеціалізується на вирощуванні зернових, технічних культур, овочів, виноградарстві та садівництві, також є тваринництво. Станом на 01.01.2021 р. на території громади зареєстровано 182 суб'єкти малого підприємництва, у т. ч. 163 сільськогосподарських підприємства, із них 120 фермерських господарств. Підприємства та торговельні об'єкти, що розташовані на території громади: промислові підприємства – 4, сільськогосподарські підприємства – 163, побутові підприємства – 2, магазини приватних осіб – 63, ринки – 1. Основними товаровиробниками сільськогосподарської продукції є товариства з обмеженою відповідальністю та акціонерні товариства. Більшість підприємств займається вирощуванням зернових культур (151 із 163, основні культури – сорго, соняшник, ячмінь озимий, ріпак озимий, пшениця озима, кукурудза, просо), в 2021–2022 роках частина ріллі була заселена баштанами. Два підприємства займаються вирощуванням грецького горіха, винограду і фруктів. На території громади провадить господарську діяльність ТОВ «Агропрайм Холдинг» (український сільськогосподарський виробник), яке є одним із основних наповнювачів сільського бюджету. Підприємство реалізує масштабні інвестиційні проекти в 5 районах Одеської області – Ізмаїльському, Тарутинському, Арцизькому, Саратському та Болградському. ТОВ «Агропрайм Холдинг» входить до агрогрупи «Агрейн», яка володіє 11 сільгосппідприємствами в Житомирській, Черкаській, Чернігівській, Харківській та Одеській областях. Сфера торгівлі та посередницька діяльність представлена фізичними особами-підприємцями (ФОП).

Сьогодні у громаді функціонують 5 загальноосвітніх шкіл та 4 дитячих заклади дошкільної освіти (ЗДО). У громаді також існують такі спортивні заклади та споруди: стадіони – 4, спортмайданчики – 4, спортзали – 3.

Як показав аналіз даних розвитку громади у 2020–2021 рр., бюджет громади дозволив забезпечити стартові умови її розвитку, однак в умовах війни у 2022 році це можливо тільки за умови підтримки з боку держави.

Проведений SWOT-аналіз вимагає певного дослідження основних складових розвитку Василівської ТГ, результати якого визначені наступним чином (сильні та слабкі сторони розвитку наведені в табл. 2).

Таблиця 2

Сильні та слабкі сторони розвитку Василівської територіальної громади

Сильні сторони (S)	Внутрішні переваги
S ₁	наявність поблизу ТГ вузлової залізничної станції, яка забезпечує транспортне сполучення та робочі місця
S ₂	вигідне географічне розташування громади, близькість із районний центром; наявність вільних площ об'єктів нерухомості, які є комунальною власністю сільської ради та інших форм власності
S ₃	близькість до міжнародних кордонів
S ₄	наявність багатих земельних ресурсів (робочих чорноземів); інших природних ресурсів (водойм)
S ₅	наявність родовищ мінеральних ресурсів (піску, тощо)
S ₆	розвинуте виноградарство, вирощування зернових; наявність умов для створення підприємств птахівництва;
S ₇	кваліфікований персонал та талановита молодь, що навчається
Слабкі сторони (W)	Внутрішні недоліки
W ₁	скорочення чисельності населення громади; значна трудова міграція, дефіцит робочих місць; значний рівень недовикористання трудового потенціалу на території ради; замала кількість осіб з офіційним працевлаштуванням низький рівень населення працездатного віку
W ₂	зношені об'єкти комунальної власності, особливо водогони в селах громади; відсутність якісної питної води; недостатня розвиненість туристичної інфраструктури, слабкий розвиток у сфері послуг, у сфері розваг, транспортної діяльності, що негативно відображається на туристичній сфері
W3	нерівномірність розвитку малого підприємництва, зокрема діяльності фізичних осіб підприємців; слабка зацікавленість місцевого населення у підприємницькій діяльності і відповідно, слабка інтенсивність розвитку малого та середнього бізнесу; використання ризикованого землеробства; відсутність приватних інвестицій; відсутність прямих іноземних інвестицій; застарілі «технології» збирання та утилізації ТПВ; невикористання енергоефективних технологій
W4	вирубування лісових насаджень та збільшення площ сільськогосподарських угідь, значно знизилася вологозбиральна функція рослинності, що, у свою чергу, призвело до погіршення екологічної ситуації – зниження вологості повітря, тривалої посухи, пилових бурь, деградації ґрунтів тощо
W5	дефіцит рослинності, зокрема деревинної, відчувається через загазованість та забруднення повітря, оскільки село урбанізоване, а кількість транспорту і підприємств постійно зростає
W6	зношений жилий фонд комунальної власності громади; незабезпеченість центральним водовідведенням; незабезпеченість газопостачанням; відсутність системи сортування сміття та відсутність централізованої системи утилізації сміття

Продовження табл. 2

Слабкі сторони (W)	Внутрішні недоліки
W ₇	відсутність генплану розвитку сіл та прилеглих територій; відсутність робіт із будівництва доріг місцевого значення
W ₈	брак коштів на поточні та перспективні потреби розвитку громади; відсутність сучасного обладнання, яке дозволяє використовувати Інтернет-технологій в громадських місцях (школи, медичні заклади, адміністрація тощо); недостатній рівень матеріально-технічного забезпечення навчального процесу в закладах освіти; відсутність якісного та сучасного медичного обладнання для належного медичного обслуговування, низький рівень медичного обслуговування; відсутність активних громадських організацій

Джерело: складено авторами за даними [12]

Можливості та загрози розвитку Василівської ТГ наведені в табл. 3.

Таблиця 3

Можливості та загрози розвитку Василівської ТГ

Можливості (Q)	Резерви внутрішні та зовнішні
Q ₁	цільове та ефективне використання вільних ділянок та територій розвитку громади; наявність вільних площ об'єктів нерухомості, які є комунальною власністю сільської ради та інших форм власності
Q ₂	резерви розвитку туризму; використання туристичного потенціалу у повній мірі, системи організації рекреації та прийому туристів
Q ₃	можливості залучення молоді до стартапів та кваліфікованої праці
Q ₄	залучення до підприємництва всіх верств населення громади
Q ₅	побудова та реставрація систем зрошування; глибока переробка агропродукції з додаванням додаткової вартості за рахунок іноземних інвестицій; створення підприємств птахівництва; наявність умов та площі для вирощування різних видів горіхів, ягідництва, вирощування кущових багаторічних культур
Q ₆	розробка генплану розвитку сіл та територій, перспективи озеленення територій
Q ₇	залучення інвестицій в реальний сектор економіки; переробка вовни, пір'я, макулатури, пластика; переробка сільгосппродукції
Загрози (T)	Зовнішні чинники
T ₁	непередбачуваність змін діючого законодавства України
T ₂	різке падіння платоспроможності населення; закриття ФОПів, через недосконалу законодавчу базу
T ₃	різке погіршення погодно-кліматичних умов
T ₄	форс-мажорні чинники
T ₅	хронічна нестача коштів
T ₆	прояви несумлінності конкурентної боротьби суміжних територіальних утворень України
T ₇	зростання вартості енергоресурсів

Джерело: складено авторами за даними [12]

Підсумки SWOT-аналізу Василівської ТГ дозволили розробити рекомендації щодо підтримки сильних сторін на основі посилення її можливостей, зменшення

впливу слабких сторін і зниження впливу виявлених загроз:

1. С1 – з метою активізації участі громадськості у постановці та вирішенні питань місцевого економічного розвитку громади (МЕР) необхідно створити на засадах партнерства місцевої влади, підприємців та представників недержавних громадських установ (організацій), постійно діючу робочу групу з МЕР. У відповідному розділі «Стратегії» передбачити компетенції та відповідальність членів робочої групи (РГ) за аналіз стану МЕР та заходів з його суттєвого поліпшення.

2. С2 – створити осередок підтримки підприємництва та залучення інвестицій (ОППЗІ) для потреб реалізації проєктів розвитку громади. Серед функціональних обов'язків ОППЗІ передбачити надання на частково безоплатній основі послуг інформаційного, консультативного та навчального змісту. Для підготовки інвестиційних пропозицій, проєктів та каталогів відповідно до потреб МЕР громади, залучати фахівців освітянських і консультаційних установ країни, що мають відповідний досвід та спроможність успішно допомагати МЕР громади.

3. С3 – з метою забезпечення розвитку привабливої діяльності в напрямках спорту, туризму, культури та науки серед молоді, створити міський Центр розвитку молоді, передбачивши серед його функціональних обов'язків регулярне проведення еVENTІЙНИХ заходів районного, обласного, регіонального, національного та міжнародного рівня. З метою суттєвого покращання якості послуг в індустрії гостинності передбачити формування реєстру місць потенціального розміщення відвідувачів (гостей) громади, активно використовувати природні ресурси громади (озеро Ялпуг, піщані кар'єри, тощо). Історична спадщина дає можливість розвитку туристичного потенціалу (Каракурт – єдине село на Одещині, де компактно проживають етнічні албанці), вигідне географічне положення (7 км да районного центру (прибережна зона озера Ялпуг). Запланувати в 2022–2023 роках створення спеціалізованого центру колективного розміщення молоді та їх батьків, запрошених для участі у спортивно-культурних та інших цікавих заходах, що проводитиме Центр розвитку молоді ТГ.

Передбачити підтримку проєктів зі створення нових робочих місць для обслуговування (задоволення) потреб Центру розвитку молоді та його відвідувачів.

4. С4 – з метою поліпшення структури видатків та надходжень місцевого бюджету та забезпечення зростання його обсягів, передбачити в 2022–2023 рр. перегляд можливостей формування частки бюджету розвитку громади з питомою вагою не менше 15 відсотків від загального бюджету. Головним критерієм при розгляді та затвердженні проєктів розвитку, ініційованих членами громади, передбачити відповідність пріоритетним напрямкам Стратегії соціально-економічного розвитку громади на період до 2027 року. Серед цих напрямків особливу увагу зосередити на питаннях розвитку підприємництва, створення нових робочих місць та суттєвого покращення інженерно-комунікативної інфраструктури селищ.

5. С5 – з метою збільшення додаткових надходжень до місцевого бюджету передбачити створення умов, привабливих для розміщення на території громади традиційних та нових систем зрошування; глибокої переробки агропродукції з додаванням додаткової вартості за рахунок іноземних інвестицій.

6. С6 – з метою суттєвого зростання експортного потенціалу Болградського промислового вузла передбачити відтворення на теренах існуючих промислових

майданчиків ТГ, які мають відповідну заготівельно-виробничу та транспортну складову інфраструктури агропромислового комплексу, спроможного переробляти агропродукцію Василівської та суміжних з ним аграрних районів Одеської області.

Передбачити пріоритетний розвиток наступних виробництв:

- мукомельного (комбікормового напрямку);
- олійнопресового (в асортименті);
- глибокого ступеню переробки горіхів та меду;
- будівництво шкірзаводу на основі місцевої сировини, будівництво птахофабрики, будівництво складів зберігання зерна, будівництво сучасної ферми ВРХ;

- переробки та консервування продукції рослинництва, особливо багаторічних насаджень, тощо.

На основі залучення потужних галузевих інвесторів відродити та використати потенціал переробки та додання вартості за переліченими видами агропромислового виробництва.

7. С7 – з метою створення нових робочих місць у сервісній інфраструктурі громади забезпечити надання різноманітних комунально-побутових послуг та інженерно-комунікативного обслуговування мешканців населених пунктів громади.

8. С8 – включити до переліку обов'язкових цільових програм заходи щодо:

- будівництва та реновації перспективних переробних підприємств (будівництво винзаводу по трасі Т-16, будівництво шкірзаводу на основі місцевої сировини, будівництво птахофабрики, будівництво складів зберігання зерна, будівництво сучасної ферми ВРХ);

- капітального ремонту (реновації) освітянських установ громади, створення опорної школи в с. Василівка. У селі Василівка планується продовжити будівництво занедбаної шкільної недобудови, яка простоювала понад 30 років. Новий навчальний заклад буде розрахований на 450 місць;

- систем опалення на об'єктах комунальної власності громади, будівництво водопроводу та нової насосної станції в селах громади;

- активного переходу до засобів альтернативної енергетики (установка сонячних батарей на площі 22 га, установка вітрової станції по дорозі Баннівка – Калчева, установка пелетного та брикетного цехів;

- будівництва екопарку Greentime у с. Василівка, створення рекреаційного ресурсу на Банівському водосховищі з відкриттям равликової ферми;

- для розвитку громади у туристичному напрямку та залучення інвестицій необхідно проводити різноманітні фестивалі (міжнародний фестиваль бджільництва «Медові смаколики Бессарабії», етнофестиваль «Вайсал-фест Петровден», фестиваль «Великий курбан» тощо);

- утеплення об'єктів комунальної власності громади;

- систем муніципальної охорони та соціального захисту громади, розробки підземних ходів для організації туристичного маршруту у с. Банівка;

- відкриття розважального центру з готелем на базі табору «Мрія».

- розробки двох піщаних кар'єрів.

На основі наведеного аналізу діяльності та діагностування сильних та слабких сторін територіальної громади, врахування макро- та мезоекономічних чинників, можна визначити пріоритети її розвитку [6].

Виходячи з місії та головної цілі розвитку громади визначено п'ять основних пріоритетів стратегічного розвитку. Для досягнення мети стратегії по кожному з пріоритетів були визначені стратегічні та операційні цілі, а також завдання, необхідні для соціально-економічного розвитку громади до 2027 року.

Відповідно до етапів та сценаріїв реалізації Стратегії виконується послідовне досягнення поставлених цілей пріоритетних напрямків і запланованих рівнів індикативних показників. Цільовими індикаторами Стратегії економічного та соціального розвитку Василівської територіальної громади визначено певні показники, що характеризують стан ключових сфер її життєдіяльності (табл. 4).

Початкове значення кожного індикатора зазначено на 2020 рік. Індикатори згруповані за пріоритетними напрямками розвитку громади. В основі більшості наведених індикаторів лежать методики розрахунків державних органів статистики, частина індикаторів складалася за рекомендаціями фахівців цільових робочих груп. Поетапні порогові значення індикаторів у 2027 році були визначені на основі вивчення динаміки відповідних показників експертів.

Таблиця 4

Цільові індикатори Стратегії економічного та соціального розвитку
Василівської територіальної громади

Показник	Одиниця виміру	Значення показника у 2020 році	Прогнозне значення показника у 2027 році
1	2	3	4
1. Обсяг надходжень до бюджету ТГ			
Податок на доходи фізичних осіб	тис. грн.	13121,0	16000,0
Земельний податок	тис. грн.	12621,05	15523,9
Єдиний податок	тис. грн.	11340,6	13948,9
Акцизний збір	тис. грн.	191,1	235,0
2. Підтримка МСП та залучення інвестицій у реальний сектор економіки громади			
Капітальні інвестиції	млн. грн	–	10
Загальні обсяги прямих іноземних інвестицій	млн. дол. США	–	0,3
3. Сучасна транспортно-логістична інфраструктура			
Питома вага фізичного зношення доріг	%	90	35
4. Благоустрій та висока енергоефективність			
Охоплення населення телекомунікаційними послугами	%	95	100
Охоплення населення інтерактивними сервісами	%	95	100
Частка адміністративних послуг, які можливо отримати за допомогою ІТ-технологій	%	50	70
5. Соціальний захист та безпечні умови життєдіяльності мешканців громади			
Питома вага коштів місцевого бюджету, спрямована на благоустрій у житлово-комунальному господарстві	%	10	20

Продовження табл. 4

1	2	3	4
Видатки на загальну середню освіту на 1-го учня	грн.	39360	66912
Завантаженість дошкільних навчальних закладів	дітей на 100 місць	2,2	3
Частка дітей шкільного віку, що займаються у позашкільних навчальних закладах	%	30	50
Кількість органів самоорганізації населення	од.	4	4
Кількість одержувачів соціальних послуг за рахунок бюджету громади	осіб	109	120
6. Культурно-освітні послуги та розвиток туризму ТГ			
Кількість офіційних виставок, фестивалів, бізнес-форумів, конференцій за участю керівництва громади	од.	20	30
Кількість проведених культурних заходів, які мають загальногромадське значення	од.	20	30

Джерело: складено авторами за даними [12]

Але всі ці рекомендації та індикативні показники могли бути реалізовані лише у мирний час. Уже більше ніж пів року громади України живуть в умовах воєнного стану. Так, у Василівській громаді Одеської області відбулося бомбардування аеродрому, є загроза воєнного вторгнення через кордон з Молдовою, руйнування жилих будинків, евакуації місцевих жителів, затоплення місцевості, наявні проблеми з постачанням продуктів харчування.

Тому, вважаємо, що основним в реалізації стратегії розвитку всіх без винятку громад, є сценарій виживання у форс-мажорних обставинах, тобто в умовах воєнного стану.

В умовах воєнного стану має посилитись державне регулювання всіх сфер життя громади. Відповідно до чинного законодавства, в умовах військового стану, ці функції покладені на військові адміністрації (ВА) територіальних одиниць. У межах чинного законодавства ВА варто оперативніше вирішувати проблеми захисту функціонування територіальної громади в умовах військового часу. Спираючись на розроблену стратегію Василівської ТГ, з метою забезпечення життя та розвитку громади в умовах воєнного часу варто обмежити коло стратегічних завдань напрямками національної безпеки, продовольчого забезпечення населення та збереження кадрів. Виходячи з цього, основним сценарієм в умовах воєнного стану є виживання у форс-мажорних обставинах.

Висновки і перспективи подальших розробок. За підсумками проведеного дослідження можна дійти висновків, що оперативними рішеннями для розвитку територіальних громад в умовах воєнного стану можуть стати:

– для захисту населених пунктів та жителів громад на місцях створюються формування територіальної оборони, добровольчі батальйони та волонтерські спільноти. У зв'язку з цим у фінансистів громад з'явилися питання щодо оперативного забезпечення та фінансування підрозділів добровольців, придбання

– необхідного обладнання, харчування, забезпечення одягом, тощо. Незважаючи на бойові дії, громадам необхідно дотримуватися чинного законодавства. Для використання будь-яких ресурсів має бути підстава і підтвердження цільового використання коштів. Для того, щоб виділяти гроші на заходи з територіальної оборони, в громаді має бути прийнята місцева цільова програма, у якій визначено відповідні цілі та завдання. І саме цим документом регламентуються видатки;

– придбання предметів, матеріалів, обладнання та інвентарю для добровольчих формувань територіальних громад (ДФТГ) необхідно робити шляхом надання субвенції з бюджету територіальної громади до державного бюджету. Одержувачами такої субвенції можуть бути військові частини, терцентри комплектування та соціальної підтримки, підрозділи Нацгвардії. У виняткових випадках це стосується й придбання пального (ч. 2 ст. 12 Закону № 1702). У випадку придбання речей місцевою радою важливо подбати про документальне оформлення цього процесу. Має бути лист командира військового формування чи підрозділу тероборони з обґрунтуванням та визначенням потреби, проведення видатків на підставі місцевої цільової програми за КПКВ 8240, рішення ради про передачу матеріальних цінностей, комісійна передача на підставі акту приймання-передачі, який буде підставою для списання з балансу ОМС цих товарно-матеріальних цінностей;

– що стосується автотранспорту місцевих рад на потреби тероборони, то передача може здійснюватися безоплатно за рішенням ОМС або на умовах примусового відчуження за рішенням військового командування з погодженням з виконкомом місцевої ради. Поділитися паливом з підрозділами тероборони можуть бюджетні установи за умови, якщо експлуатація їх службового транспорту в умовах воєнного стану неможлива. Безоплатна передача паливно-мастильних матеріалів (в т.ч. талонів) в умовах воєнного стану повинна відбуватися за ініціативою військового командування та визначенням потреби в пальному в листі-зверненні;

– щодо харчування та використання майна закладів освіти, то приймається місцева програма або вносяться зміни до існуючих програм на предмет забезпечення безоплатним харчуванням членів тероборони на період запровадження воєнного стану в Україні. Також рішенням виконкому визначаються заклади освіти, у яких будуть проводитися розміщення та харчування членів ДФТГ (пп. 3, 4.17 п. 1 ст. 8 ЗУ «Про правовий режим воєнного стану»). За потреби, в бюджеті для головного розпорядника коштів передбачаються додаткові кошти за відповідним КПКВ по галузі освіти КЕКВ 2230. Розпорядник коштів займається організацією отримання продуктів харчування закладами освіти і проводить фінансування за відповідними КПКВ по галузі.

Аналізуючи соціально-економічний розвиток Василівської територіальної громади, можна дійти висновку, що головними напрямками (пріоритетами) її соціально-економічного розвитку у післявоєнний період мають стати:

– підтримка України та громад з боку США, Великої Британії та ЄС для відновлення мирного життя;

– підтримка з боку держави та громади МСП, залучення інвестицій у реальний сектор економіки громади;

– відновлення та розвиток сучасної транспортно-логістичної інфраструктури громади;

- розвиток благоустрою та високої енергоефективності території громад;
- відновлення соціального захисту та забезпечення умов життєдіяльності мешканців громади;
- розвиток культурно-освітніх послуг та туризму територіальних громад.

Підтримка визначених пріоритетів дозволить розв'язати соціально-економічні проблеми розвитку територіальних громад.

Література

1. *Інструментарій місцевого економічного розвитку : теорія, методологія, практика* : монографія / [Ковальов А. І., Корольова Т. С., Сментина Н. В., Павлова Т. В., Карпов В. А., Фіалковська А. А., Котова І. М.]; за заг. ред. А. І. Ковальова. Київ : ФОП Гуляєва В. М., 2021. 413 с.
2. Сментина Н. В. *Стратегічне планування соціально-економічного розвитку на мезорівні : теорія, методологія, практика* : монографія. Одеса : Атлант, 2015. 365 с.
3. Сментина Н. В. Методи, інструменти та механізми управління збалансованим розвитком територіальних систем. *Причорноморські економічні студії*. 2017. № 20. С. 20–24.
4. Ткачук І., Крпельницька С. Моделювання розвитку економіки регіону на основі аналізу ієрархій. *Економіка України*. 2007. № 5 (546). С. 79–83.
5. Харазішвілі Ю. Оцінка ефективності соціально-економічного розвитку регіонів України. *Економіка України*. 2007. № 9. С. 55–62.
6. *Про добровільне об'єднання територіальних громад* : Закон України № 157-VIII від 05.02.2015. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2015_09_04/T150157.html (дата звернення: 30.09.2022).
7. *Стратегія економічного та соціального розвитку Василівської територіальної громади на період до 2027 року*. URL: <https://vasylivskagr.gov.ua/news/1643958965> (дата звернення: 03.10.2022).
8. *Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020»* : Указ Президента України № 5/2015 від 12.01.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text> (дата звернення: 04.10.2022).
9. *Стратегія розвитку Одеської області на період 2021-2027 роки*. URL: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/strategiya-rozvytku-odeskoyi-oblasti-na-period-2021-2027-roky.pdf> (дата звернення: 05.10.2022).
10. *Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад Одеської області* : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 720-р від 12.06.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720-2020-p#Text> (дата звернення: 04.10.2022).
11. *Децентралізація* : урядовий портал. URL: <https://decentralization.gov.ua> (дата звернення: 06.10.2022).
12. *Офіційний сайт Василівської громади, Одеська область, Болградський район*. URL: <https://Vasylivskaskagr.gov.ua> (дата звернення: 07.10.2022).

References

1. Kovalyov, A. I., Korolyova, T. S., Smentyna, N. V., Pavlova, T. V., Karpov V. A. et al. (2021). *Toolkit of local economic development: theory, methodology, practice*: monograph. Ed. by A. I. Kovalyov [Instrumentarii mistsevoho ekonomichnoho rozvytku: teoriia, metodolohiia, praktyka: monohrafiia; za red. A. I. Kovalyova], FOP Gulyaieva V. M., Kyiv, 413 s. [in Ukrainian]
2. Smentyna, N. V. (2015). *Strategic planning of socio-economic development at the mesolevel: theory, methodology, practice*: monograph [Stratehichne planuvannia sotsialno-

- ekonomichnoho rozvytku na mezorivni: teoriia, metodolohiia, praktyka : monohrafiia], Atlant, Odessa, 365 s. [in Ukrainian]
3. Smentyna, N. V. (2017). Methods, tools and mechanisms of managing the balanced development of territorial systems [Metody, instrumenty ta mekhanizmy upravlinnia zbalansovanyim rozvytkom terytorialnykh system], *Prychornomorski ekonomichni studii*, No. 20, s. 20–24 [in Ukrainian]
 4. Tkachuk, I., Kropelnyska, S. (2007). Modeling of the regional economy development based on the hierarchies analysis [Modeliuvannia rozvytku ekonomiky rehionu na osnovi analizu iierarkhii], *Ekonomika Ukrainy*, No. 5 (546), s. 79–83 [in Ukrainian]
 5. Kharazishvili, Yu. (2007). Evaluation of the effectiveness of the socio-economic development of the regions of Ukraine [Otsinka efektyvnosti sotsialno-ekonomichnoho rozvytku rehioniv Ukrainy], *Ekonomika Ukrainy*, No. 9, s. 55–62 [in Ukrainian]
 6. *On voluntary association of territorial communities* : Law of Ukraine, No. 157-VIII, 05.02.2015 [Pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad: Zakon Ukrainy, No. 157-VIII, 05.02.2015]. Retrieved from: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2015_09_04/T150157.html [in Ukrainian]
 7. *Strategy of economic and social development of the Vasylivska territorial community for the period until 2027* [Stratehiia ekonomichnoho ta sotsialnoho rozvytku Vasylivskoi terytorialnoi hromady na period do 2027 roku]. Retrieved from: <https://vasylivskagr.gov.ua/news/1643958965> [in Ukrainian]
 8. *About the Sustainable Development Strategy «Ukraine-2020»*: Law of Ukraine, No. 5/2015, 12.01.2015 [Pro Stratehiu staloho rozvytku «Ukraina-2020»: Ukaz Prezydenta Ukrainy, No. 5/2015, 12.01.2015]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text> [in Ukrainian]
 9. *Development strategy of the Odessa region for the period 2021-2027* [Stratehiia rozvytku Odeskoi oblasti na period 2021-2027 roky]. Retrieved from: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/strategiya-rozvytku-odeskoyi-oblasti-na-period-2021-2027-roky.pdf> [in Ukrainian]
 10. *About the determination of administrative centers and approval of territorial communities territories of the Odesa region*: Law of Ukraine, No. 720-p, 12.06.2020 [Pro vyznachennia administratyvnykh tsentriv ta zatverdzhenni terytorii terytorialnykh hromad Odeskoi oblasti: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy, No. 720-p, 12.06.2020]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720-2020-p#Text> [in Ukrainian]
 11. *Decentralization*: Ukrainian government portal [Detsentralizatsiia: uriadovi portal Ukrainy]. Retrieved from: <https://decentralization.gov.ua> [in Ukrainian]
 12. *Official website of the Vasylivska community, Odessa region, Bolhrad district* [Ofitsiinyi sait Vasylivskoi hromady, Odeska oblast, Bolhradskyi raion]. Retrieved from: <https://Vasylivskaskagr.gov.ua> [in Ukrainian]

УДК 338.46:330.341.1

Валентина Ісідорівна КУЦИК

кандидат економічних наук, професор кафедри економіки,
Львівський торговельно-економічний університет, Україна,
e-mail: valentynakutsyk@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8230-9436>

Владислав Михайлович МАЙБОРОДА

аспірант кафедри економіки,
Львівський торговельно-економічний університет, Україна,
e-mail: mayborodavm@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1774-0841>

ТЕНДЕНЦІЇ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ СФЕРИ ПОСЛУГ

Куцик, В. І., Майборода, В. М. Тенденції інноваційного розвитку підприємств сфери послуг. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2022. № 3-4 (82-83). С. 54–64.

Анотація. У статті визначено сучасні тенденції інноваційного розвитку підприємств сфери послуг. Актуальність дослідження визначається, насамперед, необхідністю постійного динамічного аналізу показників інноваційної активності підприємств сфери послуг у розрізі їх видів, масштабів діяльності, місця розташування та основних показників діяльності як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. У процесі дослідження використано такі загальнонаукові методи: аналітичні та статистичні методи – при виявленні та опрацюванні вітчизняних та іноземних статистичних даних; метод експертних оцінок, історичний та логічний методи – при екстраполяції стану минулих років на майбутнє. Проаналізовано сучасний стан інноваційної діяльності у сфері послуг в Україні в умовах пандемії та вплив на неї інших факторів економічної турбулентності. Визначено, що зростання потреб споживачів неминуче впливає на зростання номенклатури та асортименту комерційних та некомерційних послуг, що відображається у зростанні їх експорту. Особлива увага зосереджена на вивченні процесу модернізації та впровадження інновацій, що свідчить про зростання експорту та конкурентоспроможності послуг, чого можна досягнути підприємствам сфери послуг при реалізації інноваційних проєктів. Доведено, що в дослідженні варто виокремлювати та аналізувати послуги, пов'язані з використанням інтелектуальної власності, адже вони свідчать про наявність потенціалу для інноваційного розвитку. Досліджено та проаналізовано тенденції у зовнішньоекономічній діяльності інноваційної продукції підприємств сфери послуг. Визначено, що у секторі роялті та використання послуг інтелектуальної власності імпорт значно перевищує їх експорт, а це свідчить про залежність від зарубіжних технологій, методологій та ноу-хау; у секторі послуг із дослідження та розробок тенденція зворотня – експорт значно перевищує їх імпорт, що свідчить про прогалини у реалізації інноваційного процесу на рівні впровадження нововведень; різниця між експортом та імпортом у зазначених секторах доводить необхідність інтенсифікації зусиль щодо комерціалізації інновацій у сфері послуг та реалізації засад щодо формування інституційних засад для реалізації інтелектуального капіталу. За результатами дослідження запропоновано враховувати світові тренди ринку послуг при визначенні причин та наслідків діяльності вітчизняних гравців сфери послуг. Також доцільно акцентувати увагу на інтелектуальних послугах, реалізація яких на внутрішньому та зовнішньому ринках сприятиме виконанню пріоритетних завдань національної економіки.

Ключові слова: інноваційний розвиток; сфера послуг; експорт послуг; інновації; інноваційна діяльність.

Valentyna KUTSYK

PhD in Economics, Professor of Economics Department,
Lviv University of Trade and Economics, Ukraine,
e-mail: valentynakutsyk@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8230-9436>

Vladyslav MAIBORODA

Postgraduate student of Economics Department,
Lviv University of Trade and Economics, Ukraine,
e-mail: mayborodavm@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1774-0841>

**TRENDS IN THE INNOVATIVE DEVELOPMENT
OF SERVICE SECTOR ENTERPRISES**

Kutsyk, V., Maiboroda, V. (2022). Trends in the innovative development of service sector enterprises [Tendentsii innovatsiinoho rozvytku pidpriemstv sfery posluh], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'noekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (82-83), pp. 54–64.

Abstract. The article defines modern trends in the innovative development of service sector enterprises. The relevance of the study is determined, primarily, by the need for constant dynamic analysis of innovative activity indicators in the service sector enterprises in terms of their types, scope of activity, location and main indicators of activity both in the domestic and foreign markets. The following general scientific methods were used in the research process: analytical and statistical methods – for identifying and processing domestic and foreign statistical data; the method of expert evaluations, historical and logical methods – for extrapolating the state of past years to the future. The current state of innovative activity in the service sector in Ukraine under the conditions of pandemic and influence of other factors of economic turbulence are analyzed. It was determined that the growth of consumer needs inevitably affects an increase of nomenclature and range of commercial and non-commercial services, which is reflected in the growth of their exports. Special attention is focused on the study of modernization process and innovations implementation, which indicates the growth of services exports and competitiveness, which can be achieved by implementing innovative projects for service sector enterprises. It has been proven that the research should distinguish and analyze services related to the use of intellectual property, because they indicate the presence of potential for innovative development. Trends in the foreign economic activity of innovative products in the service sector enterprises are studied and analyzed. It was determined that in the royalties sector and intellectual property services using sector, imports significantly exceed their exports, which indicates dependence on foreign technologies, methodologies and know-how; and also in the research and development services sector, the trend is reversed – exports significantly exceed their imports, which indicates gaps in the innovation process implementation at the level of introduction of innovations; the difference between export and import in the specified sectors proves the need to intensify efforts to commercialize innovations in the service sector and implement the principles of institutional foundations formation for intellectual capital realization. According to the research results, it is proposed to take into account the global trends of services market for determining the causes and consequences of domestic players activities in the service sector. It is also advisable to focus attention on intellectual services, because their implementation on the domestic and foreign markets will contribute to the fulfillment of priority tasks of the national economy.

Keywords: innovative development; sphere of services; export of services; innovations; innovative activity.

JEL classification: L840; L860; L890; O310**DOI:** [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(82-83\).2022.54-64](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(82-83).2022.54-64)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогодення України, що характеризується зростанням темпів інфляції та безробіття, значною турбулентністю в економічній сфері, актуалізує необхідність інтенсифікації інноваційного розвитку у всіх сферах народного господарства, оскільки успішність виходу країни із кризового стану гарантує реалізація різних видів інновацій, розвиток наукомістких виробництв та масштабна реалізація наукових проєктів. Розвиток та провадження інноваційної діяльності у сфері послуг є достатньо новою проблематикою досліджень, оскільки варстєсно утворюючою галуззю стереотипно до недавня вважали промисловість. На сьогодні динаміка фінансових ринкових та економічних показників сфери послуг свідчить про наявність значного потенціалу, а відтак, значних можливостей для створення робочих місць, ВВП тощо.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Серед українських науковців, які досліджують питання пов'язані ефективністю функціонування ринку послуг, доцільно виокремити О. Білоруса, С. Боринця, І. Бураковського, А. Гальчинського, В. Головинську, В. Данільчука, М. Дядькова, В. Єременка, Р. Заблоцьку, О. Зернецьку, Д. Лук'яненка, А. Мазараккі, Р. Лупака, В. Новицького, С. Осику, В. П'ятницького, А. Рибчука, О. Рогача, А. Румянцева, В. Сіденка, С. Сіденко, О. Скаленка, А. Філіпенка, Т. Циганкову тощо. Вивчення ефективності функціонування ринку послуг найчастіше базувалося на використанні звичних багатофакторних моделей розвитку, але наразі змінилися кількість, напрям та важливість деяких факторів, що зумовлює вектор подальших досліджень.

Перспективам, проблематиці та тенденціям інноваційного розвитку підприємств сфери послуг присвячено дослідження таких вітчизняних науковців як М. Барни, Т. Васильців, В. Верби, Б. Данилишина, В. Куценко, Я. Остафійчук, А. Задой, В. Момота, О. Пащука, О. Решетняка, М. Мальської та ін. У своїх працях значна частина дослідників зосередила увагу на інноваційній діяльності сфери послуг, як невідомій частині реалізації стратегії їх розвитку, однак питання інноваційного потенціалу залишається не повністю дослідженим, особливо зважаючи на значну невизначеність зовнішнього середовища діяльності вітчизняних підприємств.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вивчення тенденцій розвитку підприємств сфери послуг є складовою дуже значного комплексу проблем, пов'язаних із розвитком національної економічної макросистеми. Тому на сьогодні недостатньо вивченими є такі аспекти цього питання як співвідношення вітчизняних та світових тенденцій розвитку сфери послуг у період економічної турбулентності, виокремлення пріоритетних сфер інноваційного розвитку у галузі послуг, які зумовлюватимуть зростання конкурентоспроможності національної економіки у довгостроковому періоді, окреслення ймовірних сценаріїв розвитку інноваційної діяльності сфери послуг при зростанні невизначеності та рівня ризику у зовнішньому середовищі функціонування підприємств.

Постановка завдання. Метою статті є визначення та аналіз тенденцій інноваційного розвитку підприємств сфери послуг в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто зазначити, що пандемія Covid-19 спричинила серйозні зміни у поведінці споживачів як товарів, так і послуг, які матимуть тривалі наслідки на національних та світових ринках. До таких трендів змін належать:

1. Прагнення зручності у придбанні товарів та послуг із використанням інструментів цифровізації, що роблять цей процес гнучким.

2. Створення «вуличного оазису», що дає змогу відчути зв'язок із людьми в ізоляції від натовпу. Такий тренд визначає іншу концепцію роботи закладів надання послуг.

3. Фіджитальна реальність. Компанії інтегрують віртуальні процеси у свою традиційну реальність, щоб споживачі могли залишатися вдома і не знизити своєї купівельної активності, управляти продажами електронної комерції і зборами даних.

4. «Ігри з часом». Використовувані та нові бізнес-моделі повинні пропонувати рішення, які дозволяють максимізувати задоволення потреб споживачів при мінімізації часу на їх обслуговування.

5. Одержимість безпекою. Популярність беконтактних платежів зростає через прагнення споживачів убезпечити себе від вірусів.

6. Першочогове психічне благополуччя. Пандемія вплинула на ментальне здоров'я споживачів товарів та послуг, спровокувала економічні та психологічні потрясіння. Така зміна зумовила виникнення зростаючого попиту на рішення підтримання здоров'я, самовдосконалення, підтримання фінансової стійкості тощо.

7. Помірковані дискаунтери. Вони визначають пріоритетними для споживача продукти та послуги, що піклуються про їх здоров'я, а підприємства повинні шукати інноваційні способи відновлення цінності існуючих бізнес-моделей через зручність отримання продукту/послуги, наявність додаткових послуг та гарантій тощо.

8. Робочі місця у нових просторах. Переміщення офісів у домашні умови зумовило пристосування онлайн-сервісів компаній до іншого робочого графіку споживачів.

9. Звикання до електронної комерції усіх вікових груп споживачів.

10. Бренди опановують нові напрямки роботи. Зміна способу життя під час пандемії зумовила необхідність існуючих бізнес-моделей освоювати нові технології виготовлення товарів та надання послуг, відкривати нові напрямки діяльності та диференціювати ціни для охоплення нових споживчих сегментів.

11. У наступні періоди споживачі віддаватимуть перевагу продуктам та послугам, що будуть корисними для їх психічного та емоційного здоров'я. Прогнозується зростання попиту на продукти інноваційного складу, що допоможуть споживачам закріпити інтерес до психологічних підходів до здорового життя.

12. Переосмислення якості. На сьогодні споживачі переосмислили свої споживачські звички і зосередилися на заощадливому споживанні продуктів та послуг із максимальною для них корисністю. Нові бізнес-моделі у сфері послуг повинні забезпечити глобальну доступність товарів для споживачів у необхідний для них спосіб.

13. Штучний інтелект та його споживчо-орієнтоване застосування. Використання інформаційних технологій на сучасному ринку є максимальним. Штучний інтелект покликаний запобігати шахрайству, використовується у прогнозуванні попиту та реакції споживачів на запропоновані їм зміни в

обслуговуванні та використанні цифрових інструментів. Прогнозується, що використання штучного інтелекту споживачами стане повсякденним.

14. Обізнані споживачі. Споживачі потребують значного висвітлення інформації про виробників товарів та особливості процесу надання послуг. Вимогливість споживачів зростає, що відбивається на необхідності створення та впровадження інноваційних технологій виготовлення товарів та надання послуг.

Окреслені тенденції спричинили значний вплив на інноваційні процеси на підприємствах сфери послуг в Україні, що зумовило наявність деяких зрушень у рівні інноваційної активності підприємств. Для виявлення сучасного стану інноваційного розвитку у сфері послуг доцільно розглянути як міжнародні порівняння та рейтинги, так і особливості реалізації засад національної інноваційної системи [1].

За рейтингом індексу глобальної конкурентоспроможності Україна у 2020 році за підіндексом «Інноваційна спроможність» знаходиться 60 місці. В аспекті цього дослідження важливим є показник «Вимогливість покупця», який свідчить про потужність «виштовхувальної» дії для інновацій у сфері послуг, за яким Україна перебуває на 65 місці [2] (рис. 1).

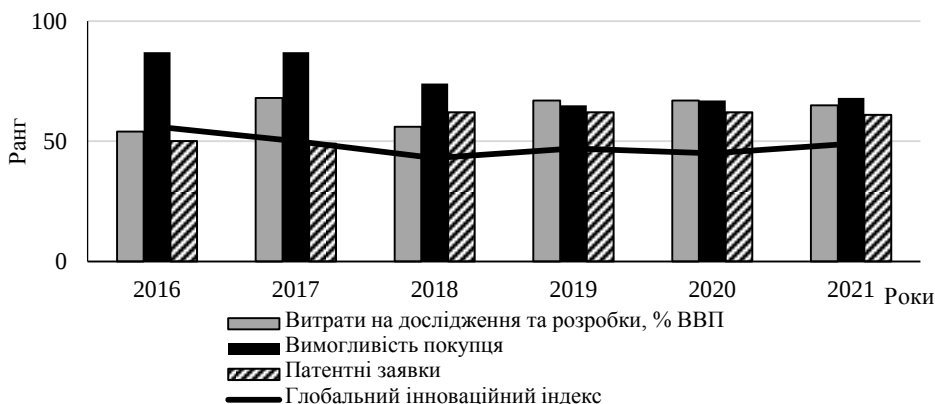

Рис. 1. Динаміка рангів України у підіндексах Глобального індексу конкурентоспроможності, Глобального інноваційного індексу
Джерело: сформовано авторами на основі [3; 4; 5; 6; 7]

Виявлена тенденція у міжнародних порівняннях України свідчить про постійну доцільність інтенсифікації інноваційних процесів на вітчизняних підприємствах, особливо гостро ця проблема стоятиме через достатньо високу вимогливість покупців, як одного із основних критеріїв прийняття рішень при обранні орієнтуру інноваційного розвитку. Форсування подій щодо зростання ефективності інноваційної діяльності підприємств сфери послуг та їх інноваційної активності можливе за умови створення інституційних та фінансових передумов комерціалізації прикладних науково-технічних досліджень.

З цієї метою потрібно постійно обстежувати ефективність реалізації засад інноваційного розвитку на підприємствах сфери послуг в Україні в аспекті виявлення та виокремлення чинників впливу, тенденцій розвитку та детермінантів успішності чи неефективності реалізації інноваційних проєктів. Моніторинг сучасних тенденцій інноваційної діяльності підприємств сфери послуг є частиною

моніторингу ефективності діяльності національних інноваційних систем, до яких належить система генерації знань та система їх застосування учасниками технологічного розвитку. Зокрема, варто зосередити увагу на інноваційній структурі, що визначає комунікативну можливість підприємств сфери послуг у ринковій взаємодії при створенні інновацій. Національна інноваційна система складається із таких частин, як: освіта; наука; інституційне забезпечення інноваційного процесу; фінансове забезпечення інноваційного процесу; створення інновацій; стимулювання і допомога у дифузії інновацій.

Кожну із складових варто розглядати у розрізі секторів економіки (державного/приватного) та в аспекті інститутів, що їх формують.

Важливе місце у Національній інноваційній системі посідають інноваційні підприємства (технопарки та технополіси), що мають за мету інтенсифікувати інноваційну активність промислових підприємств та підприємств сфери послуг.

Трансформація національної економіки шляхом переформатування багатьох безоплатних послуг у платні спричинила появу нових видів послуг, що потребували інноваційних рішень, та зумовила зростання конкуренції у самій галузі. Особливу частку ринку зайняли соціальні послуги, що в процесі зростання попиту на них набудуть нових характеристик і потребуватимуть новітнього підходу до їх створення та надання. Ринок послуг набував привабливості для інвесторів через відсутність значних стартових вкладень. Іншою умовою зростання перспективності капіталовкладень в інноваційний розвиток сфери послуг стала сучасна структура промислового сектора національної економіки, що потребує постійного зростання сфери обслуговування його діяльності. Галузями із найбільш динамічними темпами розвитку в Україні вважають торгівлю, авторемонтні послуги, туризм, транспорт, зв'язок, ІТ, фінанси і кредит, побутові послуги, послуги харчування, будівельно-ремонтні послуги та послуги, пов'язані з розвагами та видовищними заходами.

В Україні станом на 2021 рік частка інноваційно активних підприємств у сфері послуг становить 5,4%, що на 1,5% менше, ніж у промисловості. Така різниця зумовлена можливістю запровадження у більшій мірі НДДКР у промисловому секторі, та орієнтацією національного ринку на створення продуктових інновацій [8]. Водночас, у сфері послуг інновації мають процесний характер. У країнах ЄС в торгівлі та у сфері послуг частка інноваційно активних підприємств становила 59% і 53% відповідно. Така суттєва різниця у міжкраїнних порівняннях свідчить про [9]:

1. Суттєву відмінність у структурі економіки.
2. Наявність «прірви» між процесом створення та комерціалізації інновацій.
3. Наявність значного потенціалу інноваційного розвитку підприємств сфери послуг тощо.

На сьогодні значення інноваційної активності підприємств сфери послуг отримані із впливом пандемії, яка зумовила скорочення багатьох економічних бізнес-моделей, воєнних дій на території України, зміною тенденцій світового ринку товарів та послуг.

Аналіз центрів створення відповідальності щодо реалізації інноваційної діяльності підприємств сфери послуг свідчить про те, що переважно інновації створюються сторонніми підприємствами та наявні прогалини в інноваційному розвитку безпосередньо всієї інфраструктури сфери послуг, незважаючи на їх зростаючу актуальність для споживачів із різними рівнями доходів. Про негативну тенденцію свідчить зменшення витрат на інновації у галузі «наукові дослідження та

розробки» – (-17%), як при власному виконанні НДДКР (-31%), так і за рахунок сторонніх підприємств (-56%). Така статистика інноваційного розвитку підприємств сфери послуг свідчить про наявність багатьох невирішених питань у створенні моделі інноваційного розвитку, зростання ефективності інноваційної діяльності та реалізації інноваційних механізмів сприяння формування довгострокових конкурентних переваг на ринку послуг.

Ця тенденція була зумовлена зниженням купівельної спроможності населення у період пандемії та сукупних видатків у державі в цілому.

Про рівень модернізації та впровадження інновацій можуть свідчити дані про зовнішню торгівлю послугами, оскільки зростання експорту послуг свідчатиме про зростання конкурентоспроможності послуг, чого можна досягнути підприємствам сфери послуг у тому числі й реалізуючи інноваційні проекти. Варто зазначити, що впродовж аналізованого періоду експорт послуг значно переважав їх імпорт, що свідчить про дуже позитивну тенденцію у національній економіці, на противагу експорту промислових товарів [10].

Вагому частку в експорті займають транспортні послуги, послуги з переробки матеріальних ресурсів, послуги, пов'язані з подорожами, будівництвом, фінансовою діяльністю, послуги у сфері телекомунікацій, комп'ютерні та інформаційні послуги, роялті та інші послуги, пов'язані з використанням інтелектуальної власності тощо (рис. 2).

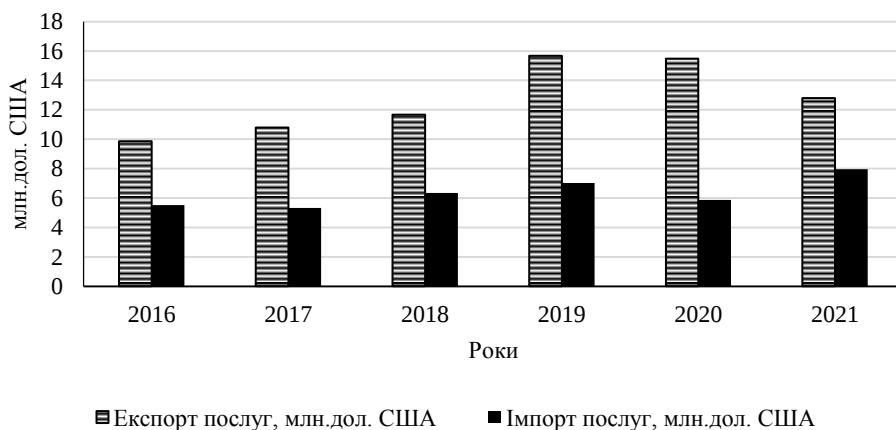

Рис. 2. Динаміка експорту, імпорту в Україні за 2016–2021 рр.

Джерело: сформовано автором на основі [10]

Вивчення світових тенденцій ринку послуг можливе за умови дослідження, насамперед, їх класифікації та факторів, що сприяють формуванню. Основні міжнародні гравці світового економічного простору класифікують послуги за наступними ознаками:

1. Міжнародний валютний фонд:
 - морські перевезення;
 - інші види транспортних послуг;
 - подорожі;
 - інші приватні послуги;
 - інші офіційні послуги.

2. Організація з торгівлі та розвитку:
 - фінансові послуги;
 - послуги зв'язку;
 - будівельні та проектно-конструкторські послуги;
 - транспортні послуги;
 - професійні та ділові (юридичні, медичні тощо) комерційні послуги;
 - туристичні послуги;
 - аудіовізуальні послуги.
3. Світовий банк та Банк реконструкції і розвитку:
 - споживчі (туризм, готельні послуги);
 - соціальні (освіта, медицина);
 - виробничі (інжиніринг, консалтинг, фінансові й кредитні послуги);
 - розподільні (торгові, транспортні, фрахтові) [10].

Така класифікація послуг вимагає їх поділу на загальному ринку послуг на вузькоспеціалізовані для визначення як тенденцій, так і факторів впливу.

Тенденції зі зростання світового ринку послуг обумовлені, насамперед, зростанням потреб споживачів, глобалізаційними процесами, розширенням науково-технічної співпраці тощо.

Серед основних тенденцій світового ринку послуг варто виділити наступні:

1. Сфера послуг у розвинених країнах домінує у формуванні ВВП та у первинному накопиченні капіталів.
2. Характеризується значною кількістю трудових ресурсів.
3. Характеризує кінцеве споживання домашніх господарств в аспекті забезпечення їх комфортності та безпеки.

Вважаємо за доцільне у цьому дослідженні виокремити та проаналізувати послуги, пов'язані з використанням інтелектуальної власності, адже вони свідчать про наявність потенціалу для інноваційного розвитку. Варто зазначити виявлені тенденції у зовнішньоекономічній діяльності інноваційної продукції підприємств сфери послуг:

1. У секторі роялті та використання послуг інтелектуальної власності імпорт значно перевищує їх експорт, це свідчить про, насамперед, залежність від зарубіжних технологій, методологій та ноу-хау та відсутність власних комерціалізованих у вигляді охоронних документів об'єктів інтелектуальної власності, які могли б конкурувати на глобальному ринку інноваційного продукту.
2. У секторі послуг із дослідження та розробок тенденція зворотня, експорт значно перевищує їх імпорт, що свідчить про прогалини у реалізації інноваційного процесу на рівні впровадження нововведень.
3. Різниця між експортом та імпортом у зазначених секторах доводить необхідність інтенсифікації зусиль щодо комерціалізації інновацій у сфері послуг та реалізації засад щодо формування інституційних засад для реалізації інтелектуального капіталу.

Щодо провідних економік світу, то доцільно проаналізувати тенденції їх розвитку у розрізі структурних компонентів промисловості/послуги. Так, відновлення економіки США після хвиль пандемії залишається стійким: уповільнення зростання нових замовлень у промисловому секторі компенсується рекордними замовленнями у сфері послуг. Основну складову експорту послуг США складають бізнес-послуги, туристичні та некласифіковані послуги.

Щодо країн ЄС, то варто відзначити, що пандемія спричинила послаблення ділової активності у сфері послуг, попри зростання виробництва у промисловому секторі [13]. Так у Великій Британії зменшилася величина зовнішньоторговельних операцій з послугами із зростанням частки експорту бізнес-послуг. У Німеччині знизилася частка експорту транспортних та бізнес-послуг. Іспанія має тенденцію до зменшення обсягів експорту послуг, найбільша частка припадає на туризм. Обсяг експорту послуг Франції на даному етапі зменшується, найбільша питома вага належить туристичним та некласифікованим послугам.

Щодо країн азійського регіону, то у Китаї спостерігається постійно зростаючий обсяг експорту послуг, а в Японії залишається сталою величина експорту комп'ютерних та інформаційних послуг [14].

Загалом можемо дійти висновку, що близько 75% обсягу послуг експортується розвиненими країнами, а така тенденція свідчить про наявність потужного потенціалу інноваційного розвитку сфери послуг у цих країнах, 24% – країнами, що розвиваються, та країнами з перехідною економікою і 1% – міжнародними організаціями [15; 16].

Висновки і перспективи подальших розробок. Пандемія зумовила зміну бізнес-моделей у всіх сферах, зокрема й у галузі послуг, що відбилося на зниженні інноваційної активності підприємств. Проведене дослідження сучасного стану та перспектив інноваційного розвитку підприємств сфери послуг свідчить про значну необхідність створення та комерціалізації інновацій у цій сфері, незважаючи на незначні тенденції їх впровадження. Зростання номенклатури та асортименту послуг зумовлює можливість та необхідність їх поширення на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Моніторинг світового ринку послуг та тенденцій зайнятості та результативності у цій сфері свідчить про наявність перспектив для вітчизняного ринку та інноваційного потенціалу підприємств сфери послуг, що зумовлено зростанням експорту послуг, пов'язаних з інтелектуальною власністю.

Реалізація подальших досліджень тенденцій інноваційного розвитку підприємств сфери послуг буде актуальною в аспекті визначення специфіки бізнес-моделей у сфері послуг, які мають високий рівень адаптації до змінних умов зовнішнього середовища.

Література

1. *Світові споживчі тенденції 2021-2022* / Дія: Бізнес – експортний напрям. URL: https://export.gov.ua/593-svitovi_spozivchi_tendentsii_2021-2022 (дата звернення: 26.09.2022).
2. *The Global Competitiveness Report 2018* / World Economic Forum : site. URL: <https://www3.weforum.org/docs/GCR2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2018.pdf> (access date: 26.09.2022).
3. *The Global Competitiveness Report 2019* / World Economic Forum : site. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf (access date: 27.09.2022).
4. *The Global Competitiveness Report 2015-2016* / World Economic Forum : site. URL: https://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf (access date: 28.09.2022).
5. *The Global Competitiveness Report 2016-2017* / World Economic Forum : site. URL: https://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf (access date: 28.09.2022).

6. WEF Annual Report 2020-2021 / World Economic Forum : site. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Annual_Report_2020_21.pdf (access date: 29.09.2022).
7. Інформаційно-аналітичні матеріали / Міністерство освіти і науки України : сайт. URL: <https://mon.gov.ua/ua/nauka/nauka/informacijno-analitichni-materiali> (дата звернення: 30.09.2022).
8. Кулиняк І. Я., Бондаренко Ю. Г. Сучасний стан інноваційної активності малих та середніх підприємств в Україні. *Розвиток малого та середнього бізнесу в умовах глобалізації світової економіки* : матеріали виступів Всеукраїнського молодіжного економічного форуму з міжнародною участю (в онлайн форматі). ДУ «Житомирська політехніка», 2017. URL: <http://eztuir.ztu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7034/51.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 30.09.2022).
9. Survey on the access to finance of enterprises (SAFE) : Analytical Report 2016 / An official website of the European Union : Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs. URL: http://ec.europa.eu/growth/access-to-finance/data-surveys_en (access date: 03.10.2022).
10. Державна служба статистики України : сайт. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 03.10.2022).
11. Індекс інфляції в Україні 2022 / Портал Мінфін. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation> (дата звернення: 04.10.2022).
12. Рибак Г. І., Островський І. А. Міжнародний ринок послуг : сучасний стан та структура. *Ефективна економіка*. 2020. № 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7984> (дата звернення: 04.10.2022).
13. Тенденції світової торгівлі : економічне відновлення та попит на світових ринках / Портал ua.news. URL: <https://ua.news/ua/money/tendentsyy-myrovoj-torgovlye-ekonomycheskoe-vosstanovlenye-y-spros-na-myrovyyh-rynках> (дата звернення: 05.10.2022).
14. Тарашенко Н. А. Тенденції розвитку міжнародної торгівлі в умовах глобалізації. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/87-2.pdf> (дата звернення: 05.10.2022).
15. Статистичні дані про обсяги зовнішньої торгівлі / Eurostat : site. URL: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> (дата звернення: 07.10.2022).
16. Стрекаль О. В. Країни Західної Європи та проблеми європейської інтеграції / Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД) : сайт. URL: www.niss.gov.ua (дата звернення: 07.10.2022).

References

1. Global consumer trends 2021-2022 [Svitovi spozhyvchi tendentsii 2021-2022], Diya: Biznes – export direction. Retrieved from: https://export.gov.ua/593-svitovi_spozhyvchi_tendentsii_2021-2022 [in Ukrainian]
2. The Global Competitiveness Report 2018. World Economic Forum: site. Retrieved from: <https://www3.weforum.org/docs/GCR2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2018.pdf>.
3. The Global Competitiveness Report 2019. World Economic Forum: site. Retrieved from: https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf.
4. The Global Competitiveness Report 2015-2016. World Economic Forum: site. Retrieved from: https://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf.
5. The Global Competitiveness Report 2016-2017. World Economic Forum: site. Retrieved from: https://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf.
6. WEF Annual Report 2020-2021 / World Economic Forum: site. Retrieved from: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Annual_Report_2020_21.pdf.
7. Informational and analytical materials [Informatsiino-analitychni materialy], Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy: sait. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/ua/nauka/nauka/informacijno-analitichni-materiali> [in Ukrainian]

8. Kulyniak, I. Ya., & Bondarenko, Yu. H. (2017). *The current state of innovative activity of small and medium-sized enterprises in Ukraine* [Suchasnyi stan innovatsiinoi aktyvnosti malykh ta serednikh pidpriemstv v Ukraini], Rozvytok maloho ta serednioho biznesu v umovakh hlobalizatsii svitovoi ekonomiky: materialy vystupiv Vseukrainskoho molodizhnogo ekonomichnoho forumu z mizhnarodnoiu uchastiu (v onlain formati), DU «Zhytomyrska politekhnika». Retrieved from: <http://eztuir.ztu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7034/51.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian]
9. *Survey on the access to finance of enterprises (SAFE): Analytical Report 2016*. An official website of the European Union : Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs. Retrieved from: http://ec.europa.eu/growth/access-to-finance/data-surveys_en.
10. *State Statistics Service of Ukraine: website* [Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: sait]. Retrieved from: <https://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian]
11. *Inflation index in Ukraine 2022* [Indeks inflatsii v Ukraini 2022], Portal Minfin. Retrieved from: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation> [in Ukrainian]
12. Rybak, H. I., & Ostrovskiy, I. A. (2020). International services market: current state and structure [Mizhnarodnyi rynek posluh: suchasnyi stan ta struktura], *Efektivna ekonomika*, No. 6. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7984> [in Ukrainian]
13. *World trade trends: economic recovery and demand in world markets* [Tendentsii svitovoi torhivli: ekonomichne vidnovlennia ta popyt na svitovykh rynkakh], Portal ua.news. Retrieved from: <https://ua.news.ua/money/sud-arestoval-yz-za-afery-oblygatsyy-yzvestnogo-kyevskogo-trts> [in Ukrainian]
14. Tarashchenko, N. A. *Trends of international trade development in the conditions of globalization* [Tendentsii rozvytku mizhnarodnoi torhivli v umovakh hlobalizatsii]. Retrieved from: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/87-2.pdf> [in Ukrainian]
15. *Statistics on foreign trade volumes* [Statystychni dani pro obsiahy zovnishnoi torhivli], Eurostat: site. Retrieved from: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> [in Ukrainian]
16. Strekal, O. V. *Western European countries and problems of European integration* [Krainy Zakhidnoi Yevropy ta problemy yevropeiskoi intehtatsii], National Institute for Strategic Studies (NISS): site. Retrieved from: www.niss.gov.ua [in Ukrainian]

УДК 338.1:330.3:330.4

Володимир Євгенійович МОМОТ

доктор економічних наук, професор кафедри інноваційного менеджменту та
фінансової аналітики, Університет імені Альфреда Нобеля, Україна,
e-mail: vmomot@duan.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7512-8979>

ПАНДЕМІЯ COVID-19 ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Момот, В. Є. Пандемія COVID-19 як соціально-економічний феномен. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2022. № 3-4 (82-83). С. 65–80.

Анотація. У статті досліджено проблеми виникнення та розвитку пандемії коронавірусу Covid-19 у світі протягом першої половини 2020 року як складного соціально-економічного явища, що залежить від раціональних (економічних) та ірраціональних (соціально-психологічних) чинників, котрі проявляються на рівні окремих країн. Феноменологічну SEI/SEIR/SQEIR-модель розповсюдження пандемії було використано для відтворення ефектів епідемічної гірки – початкового етапу виникнення пандемії. Сформульовано низку гіпотез щодо зв'язку між соціально-культурними цінностями країн, індексами, що пов'язані з показниками економічного розвитку країн та динамічними характеристиками розвитку пандемії на початковому етапі. Зроблено висновок про те, що спостерігається значущий позитивний зв'язок між легкістю ведення бізнесу та швидкісними характеристиками початкового етапу розвитку пандемії. На підставі математичного моделювання показано, що економічні фактори дійсно є впливовими з погляду розповсюдження хвороби, в той час, коли санітарно-медичні заходи відіграють другорядну роль. Ідентифіковано позитивний значущий зв'язок між репродукцією коронавірусу та легкістю ведення бізнесу для найбідніших країн та країн Європи та Центральної Азії, що не увійшли до групи найбагатіших країн-лідерів економічного розвитку. Проведено співставлення динамічних ефектів впливу комплексного кількісного параметру, що характеризує інтенсивність економічної діяльності на розвиток пандемії коронавірусу SARS-CoV-2 за весь період його розповсюдження та зумовлює висновок про те, що розподіл країн за рівнем доходу є більш дієвим групувальним чинником, ніж географічний фактор. Доведено, що групування країн за певними ознаками, такими як приналежність до майнового рівню, що характеризує близькість сценаріїв економічного розвитку, або географічній близькості, що у більшості випадків є свідченням близькості соціально-культурного коду, дозволяє виявити будь-які закономірності стосовно соціально-економічних ефектів пандемії. Проаналізовано наслідки впливу прихильності до таких цінностей, як незалежність, відповідальність, толерантність, рішучість та наполегливість, повага до влади, ступінь задоволеності життям на інтенсивність розповсюдження коронавірусу. Зроблено висновок про відсутність значущої відмінності у параметрах розповсюдження коронавірусу в країнах, де на початкових етапах пандемії було використано принципово різну політику у галузі карантинних обмежень. Сформульовано пропозиції щодо напрямків подальшого дослідження, які полягають в аналізі ефектів, якими позначається етап ліквідації пандемії у світі.

Ключові слова: пандемія COVID-19; епідемічна гірка; епідеміологічні SEI/SEIR/SQEIR-моделі; феноменологічне моделювання; інцидентність захворювання; індекс легкості ведення бізнесу; індекс бідності; опитування Інґльхарта щодо європейських/світових цінностей (EVS/WVS); кореляційний аналіз; кластерний аналіз.

Volodymyr MOMOT

Doctor of Economics, Professor of Innovative Management and
Financial Analytics Department, Alfred Nobel University, Ukraine,
e-mail: vmomot@duan.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7512-8979>

THE COVID-19 PANDEMIC AS A SOCIO-ECONOMIC PHENOMENON

Momot, V. (2022). The COVID-19 pandemic as a socio-economic phenomenon [Pandemiia COVID-19 yak sotsialno-ekonomichnyi fenomen], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (82-83), pp. 65–80.

Abstract. *The article investigates the problems of the Covid-19 coronavirus pandemic emergence and development in the world during the first half of 2020 as a complex socio-economic phenomenon that depends on rational (economic) and irrational (social-psychological) factors, which are manifested at the level of individual countries. The phenomenological SEI/SEIR/SQEIR-model of the pandemic spread was used to reproduce the effects of epidemic hill – the initial stage the emergence of a pandemic. Several hypotheses regarding the relationship between socio-cultural values of countries, indices related to indicators of economic development of countries and dynamic characteristics of the pandemic development at the initial stage were formulated. It was concluded that there is a significant positive relationship between the ease of doing business and the speed characteristics of initial stage of the pandemic. Based on mathematical modeling, it is shown that economic factors are influential from the point of view of the disease spread, at a time when sanitary and medical measures play a secondary role. A positive significant relationship was identified between the reproduction of the coronavirus and ease of doing business for the poorest countries and Europe and Central Asia countries that are not part of the richest countries-leaders of economic development group. The comparison of the dynamic effects of complex quantitative parameter influence, which characterizes the intensity of economic activity on SARS-CoV-2 coronavirus pandemic development over the entire period of its spread and leads to the conclusion that the countries distribution by income level is a more effective grouping factor than the geographic factor. It has been proven that the grouping of countries by certain characteristics, such as belonging to the property level, which characterizes the proximity of economic development scenarios, or geographical proximity, which in most cases is evidence of the proximity of the socio-cultural code, allows revealing any regularity regarding socio-economic effects of the pandemic. The effects of attachment to such values as independence, responsibility, tolerance, determination and perseverance, respect for the authority, and the degree of life satisfaction on the intensity of coronavirus spread are analyzed. It was concluded that there is no significant difference in the parameters of the coronavirus spread in countries, where fundamentally different policy in the field of quarantine restrictions were used in the initial stages of the pandemic. Proposals regarding directions for further research, which consist in the analysis of the effects that mark the stage of pandemic elimination in the world, are formulated.*

Keywords: *COVID-19 pandemic; epidemic hill; epidemiological SEI/SEIR/SQEIR-models; phenomenological modeling; incidence of the disease; ease of doing business index; poverty index; Inglehart European/World Values Survey (EVS/WVS); correlation analysis; cluster analysis.*

JEL classification: *C120; C730; E710*

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(82-83\).2022.65-80](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(82-83).2022.65-80)

Постановка проблеми у загальному вигляді, аналіз досліджень і публікацій останніх років. На черговій фазі пандемії COVID-19, яка продовжує

розвиватися та просто не пригортає першочергової уваги завдяки російській агресії в Україні, вже існують численні дослідження, що аналізують її розвиток та містять прогнози щодо перебігу подій, які базуються на методиках математичного моделювання різного рівню складності. Окрім того, оприлюднено багато досліджень, котрі присвячені економічним наслідкам пандемії, її впливу на функціонування різних сфер бізнесу. Такі дослідження мають як кількісний, так і якісний характер викладання. Але наразі вочевидь бракує кількісних досліджень, де пандемію COVID-19 проаналізовано, як комплексний соціально-економічний феномен, незважаючи на те, що питання впливу економічних процесів та соціально-культурних цінностей на розвиток епідемії у різних країнах є дуже цікавими та важливими з погляду висвітлення причинно-наслідкового зв'язку між особливостями економічної та соціальної поведінки представників різних культур й перебігом пандемії та засвоєння уроків на майбутнє. Зазначимо, що під терміном «пандемія» розуміють стрімке розповсюдження захворювання на глобальному рівні, тоді, як епідемія передбачає розповсюдження хвороби на рівні окремої країни (регіону).

Досить показово, що численні публікації стосовно мультифакторного впливу COVID-19 на процеси у економіці та суспільстві, можна розділити на наступні незалежні напрямки: 1) аналіз соціально-психологічних чи економічних аспектів пандемії (характерним, наприклад, є джерела типу [1], де перш за все розглядаються питання впливу пандемії на суспільство), 2) математичного моделювання процесу розповсюдження пандемії у наслідку впливу агрегованих чинників (наприклад джерела [2–4], що є типовими для професійного середовища, де наводяться сімейства таких моделей, деякі з котрих доведені до практичного інструменту, що передбачає безпосереднє використання). Зрозуміло, що медичні аспекти також розглядаються, але вони знаходять поза межею економічної науки.

Тому кількісний аналіз взаємозв'язку загальних параметрів економічних процесів та соціально-культурних змінних у різних країнах та сценаріїв розвитку епідемії є надактуальним й надважливим завданням.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Таким чином, існують дослідження, що розглядають пандемію окремо як суто медичний, економічний та соціальний феномен, але відсутні роботи, де ці аспекти розглядаються у комплексі.

Постановка завдання. Метою статті є розробка уявлень про пандемію як соціально-економічний феномен, що включають аналіз впливу системи цінностей та узагальнюючих показників економічного розвитку різних країн на динаміку розвитку пандемії COVID-19.

До конкретних завдань дослідження, яке присвячено висвітленню пандемії COVID-19, як складного соціально-економічного феномену, необхідно віднести:

- пошук «швидкісних» параметрів розвитку епідемії на рівні країни;
- відбір параметрів, що дають уявлення про особливості економічного розвитку країни;
- відбір соціально-культурних змінних, що найбільш імовірно спричиняють вплив на розвиток епідемії;
- пошук метода кількісного аналізу зв'язку між особливостями розвитку економічних процесів та соціально-культурних цінностей та їх впливу на розвиток епідемії.

Методологія дослідження. Для вирішення перших трьох завдань було застосовано логічно-структурний аналіз та описовий метод, а також аналіз на основі феноменологічної моделі; у якості метода кількісного аналізу зв'язку між особливостями розвитку економічних процесів та соціально-культурних цінностей та їх впливу на розвиток епідемії було застосовано параметричний та непараметричний кореляційний аналіз.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для визначення «швидкісних» параметрів розвитку епідемії на рівні країни необхідно звернутися до аналізу основних підходів, що використовуються для математичного моделювання процесів в епідеміології. Ці підходи можна розділити на два загальних типи: ймовірнісний підхід (методи Монте-Карло) та підхід, що базується на диференційних рівняннях.

Методи Монте-Карло, котрі здатні давати дуже вірогідні прогнози у міру «насичення» емпіричними даними, на жаль досить складно використати для вирішення задач даного дослідження тому, що вони аналізують саме рівень пандемії, тобто ймовірнісні взаємодії всіх держав глобального світу, який потерпає від пандемії. Якщо методи Монте-Карло застосовувати на рівні окремої країни, то необхідно вводити розділення цієї країни на окремі регіони, між якими відбувається вірогіднісний обмін захворюваннями залежно від суворості карантинних обмежень. Варто зазначити, що один із найбільш відомих ранніх прогнозів розвитку пандемії, котрий разом з відповідною візуалізацією був оприлюднений на сайті видання «Нью Йорк Таймс» ще у березні 2020 року (див. анімацію у [1]) зроблений саме на основі цього підходу. Але необхідність будування «ансамблю» елементів, що стохастично взаємодіють між собою, призводить до суттєвого ускладнення процесу моделювання, великої залежності від кількості та якості емпіричних даних, й, як наслідок, – до суттєвої громіздкості даного підходу при використанні з метою отримання характерних швидкостей розповсюдження епідемії на рівні окремої країни.

Та, навпаки, феноменологічний підхід, що базується на диференційних рівняннях, безпосередньо використовує головну гіпотезу щодо швидкості розповсюдження захворювання, на основі якої й сформульовано базове рівняння моделі. Відповідно до цієї гіпотези, швидкість розповсюдження захворювання є пропорційною вже досягнутому рівню захворюваності. У функціональному виді це припущення можна записати наступним чином:

$$I_t = F(\lambda, \mu, \varepsilon, I(t), S(t), E(t)) \quad (1)$$

де: $I(t)$ – кількість захворілих;

λ – потужність хвороби;

ε – сприйнятливість до хвороби;

μ – коефіцієнт летальності;

$S(t)$ – загальна кількість людей, сприйнятливих до хвороби;

$E(t)$ – кількість сприйнятливих до хвороби, але не захворілих у поточному моменті часу, t – час; індексом позначено похідну по відповідній змінній.

Більш просунуті моделі включають також змінну $R(t)$, що відповідає кількості перехворілих людей, що здобули імунітет та γ – коефіцієнт одужання.

Враховуючи той факт, що нас цікавить саме розповсюдження хвороби, ми знехтували у рівнянні (1) компонентами, що описують летальність хвороби, що

вивчається, та загальний рівень смертності, яка не пов'язана з хворобою. Дійсно, з погляду встановлення параметрів, що характеризують швидкість розповсюдження хвороби, її летальність не має значення, в той час, як загальною смертністю, що не пов'язана з хворобою, але об'єктивно знижує кількість людей, котрі теоретично можуть захворіти можна знехтувати, якщо йдеться про епідемію.

Рішенням цього рівняння є т. зв. логістична крива, запис якої має форму:

$$I(t) = G(e^t, R_0, T_{inf}, I_0) \quad (2)$$

де: R_0 – коефіцієнт репродукції, середня кількість заражень, що спричиняє одна хвора людина;

T_{inf} – активний період, в цей час хворий заразний,

I_0 – початковий рівень захворювань на початок періоду, що вивчається.

У найпростішому випадку функціональна форма (2) має наступний вигляд:

$$I(t) = I_0 \cdot e^{\frac{R_0-1}{T_{inf}}t} \quad (3)$$

Схематично узагальнене рішення (2) рівняння (1) для $R_0 = 2,42$ та $T_{inf} = 4,5$ показано на рис. 1 для першого місяця епідемії в Україні.

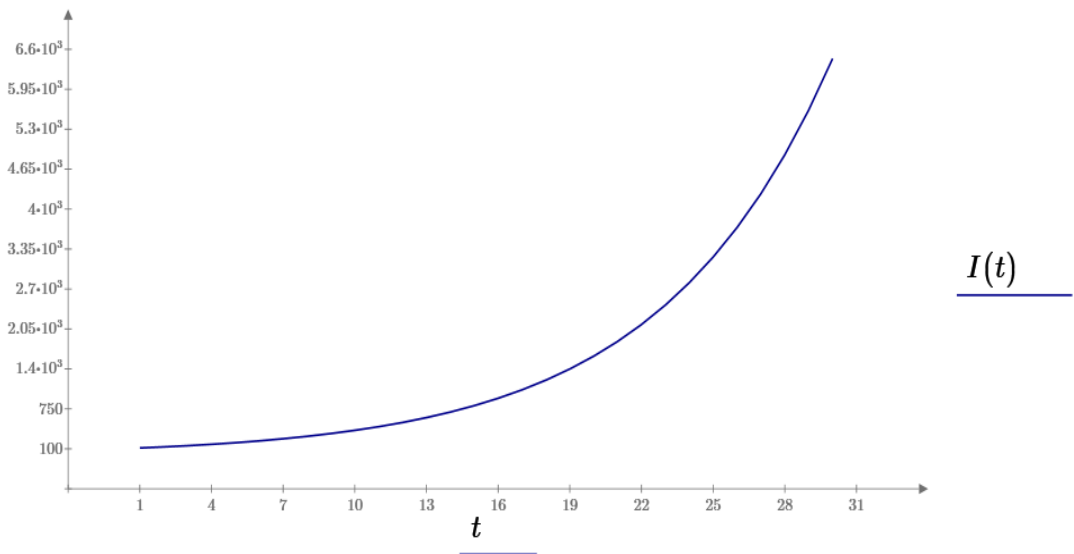

Рис. 1. Загальний вигляд теоретичної кривої зараження

Джерело: розраховано автором на основі формули (3)

Зрозуміло, що детальні епідеміологічні SEI/SEIR/SQEIR-моделі (наприклад, відкритий код для розрахунків за цими моделями для Wolfram Cloud, що було оприлюднене у [2; 3] ще у квітні 2020 року, тобто на самому початку пандемії), є набагато складнішими ніж наведена вище функціональна форма (1) й можуть включати окремі диференційні рівняння для зміни кількості осіб, сприйнятливих до хвороби, осіб, несприятливих для хвороби, переносників хвороби, осіб заражених, але таких, що не становлять загрози для оточення (наприклад – знаходячись на карантині – SQEIR-моделі). Найбільш завансовані SEI/SEIR/SQEIR-моделі містять також вік у

якості незалежної змінної. Саме такі моделі було використано НАН України для прогнозування розвитку пандемії починаючи з квітня-травня 2020 року [4]. Разом з тим, нас буде цікавити феноменологічна модель зараження на рівні окремої держави, яку можна використовувати для ідентифікації та пояснення ефектів взаємозв'язку з соціально-економічними параметрами, що відновлюється на основі емпіричних даних. Тому вираз (2), що містить головні швидкісні характеристики розповсюдження хвороби можна вважати достатньо добрим наближенням до моделі реальної ситуації.

Нагадаємо, що відповідно до авторського трактування, пандемію варто розглядати саме як соціально-економічний феномен, тому головною метою даного дослідження є спроба довести, що процес розповсюдження епідемії на рівні окремої країни суттєво та значимо залежить від певних соціально-економічних параметрів, в той час, як різноманітні протиепідемічні заходи все ж мають другорядний вплив.

Зважаючи на вигляд рівняння (2) можна безпосередньо запропонувати декілька параметрів, що характеризують швидкість розповсюдження епідемії на рівні окремої країни, які не прив'язані до кількості/щільності населення, вікової структури та інших демографічних параметрів:

- тривалість проміжку часу, за який відбувається перше подвоєння кількості хворих (тривалість виходу на режим епідемії);
- тривалість проміжку часу, за який відбувається перші три подвоєння кількості хворих («крутизна» епідемічної гірки);
- тривалість проміжку часу до моменту, коли відбудеться двократне зменшення щоденного приросту захворюваності (період до виходу на плато);
- кількість послідовних подвоєнь числа хворих, після якого темп зростання захворюваності починає суттєво зменшуватися;
- коефіцієнт репродукції, тобто середня кількість заражень, що спричиняє одна хвора людина.

Усі ці параметри досить легко отримати зі статистичних даних по захворюваності в окремих країнах під час пандемії. Найбільш детальну інформацію щодо пандемії, включаючи коефіцієнт репродукції та навіть певні змінні, що характеризують суспільні та соціальні особливості країн, містить сайт *Our World in Data*, започаткований вченими Оксфордського університету [5].

Для визначення $T_{\text{подв}}$ проміжку часу (у днях), за який відбувається подвоєння кількості хворих можна скористатися наступною формулою:

$$T_{\text{подв}} = \left[1 + \frac{\ln(2)}{\ln(I_2) - \ln(I_1)} \right] \quad (4)$$

де: $I_{1,2}$ – кількість хворих за послідовні періоди часу, за які визначається подвоєння, [...] – операція виокремлення цілої частини числа.

Зрозуміло, що перший критерій не можна вважати вичерпною характеристикою пандемії, як соціально-економічного феномену – досить легко зауважити, що протягом відрізка часу, коли відбувалося перше подвоєння ще не почали діяти ефективні обмежувальні заходи, й, відповідно, усе залежало від тісноти зв'язків, котрі виникають у процесі економічної діяльності та суспільного життя. Тобто ніякі висновки, зроблені на основі вивчення взаємозв'язку першого критерію та будь-яких соціально-економічних параметрів, не можуть бути

використані окремо для підтвердження авторського трактування пандемії. Те саме стосується й другого критерію, узятим окремо – якщо крутизна епідемічної гірки є значною, то знов швидкодії медико-санітарних заходів недостатньо для того, щоб позначитися на темпах розповсюдження хвороби, якщо навпаки – три подвоєння зайняли тривалий час, то можливо це пов'язане з невеликою щільністю населення, а первинний спалах хвороби визваний випадковими чинниками.

Сформулюємо систему логічних припущень, які мають бути підтверджені або спростовані у процесі аналізу.

Припущення перше. Якщо існує суттєвий та значимий зв'язок між усіма чотирма «швидкісними» параметрами епідемії та обраними соціально-економічними характеристиками окремих країн, то можна зробити однозначний висновок про те, що пандемія є саме соціально-економічним феноменом й процес її розповсюдження у досить слабкому ступеню визначається суто медичними властивостями.

Припущення друге. Якщо існує суттєвий та значимий зв'язок між першим «швидкісним» показником, але цей зв'язок відсутній для інших двох показників, то навпаки, пандемія – це суто медична проблема, тому що її хід повністю контролюється за рахунок протиепідемічних заходів.

Припущення третє. Якщо існує суттєвий та значимий зв'язок між першими двома показниками, але він відсутній для третього – у цьому випадку можна зробити висновок про те, що розповсюдження епідемії все-ж таки керується соціально-економічними факторами, але на її стримування можуть впливати фактори іншої природи, причому не обов'язково пов'язані з системою охорони здоров'я.

Припущення четверте. Якщо четвертий показник не залежить від соціально-економічних змінних, то пандемія суто медична проблема й її розвиток на рівні окремої країни (епідемія) цілком регулюється протиепідемічними заходами, що були прийняті урядами різних країн.

Припущення п'яте. Якщо існує суттєвий та значимий зв'язок між коефіцієнтом репродукції та соціально-економічними характеристиками окремих країн, то можна додатково підкреслити правомірність висновку про те, що пандемія є саме соціально-економічним феноменом.

Інші теоретично можливі комбінації результатів аналізу нас цікавити не будуть, бо очевидно, що вони не можуть бути логічно інтерпретовані ані на підтвердження, ані на спростування авторського трактування пандемії.

На жаль на момент, коли проводилося дослідження, остаточної ліквідації пандемії ще не відбулося, тому підтвердження, або спростування всього набору сформульованих припущень не є можливим, у зв'язку з цим подальший аналіз було звужено до інтерпретації першої, другої та п'ятої гіпотези, – третя та четверта ще залишаються цікавими напрямками подальших досліджень.

Перейдемо до вибору економічних показників. З позиції завдань даного дослідження, нас будуть цікавити показники, що так чи інакше характеризують тісноту економічних контактів між людьми, які певним чином призводять до розповсюдження хвороби – це так звана інфраструктура бізнесу. Показники, що характеризують бізнес-інфраструктуру та підходи до організації та ведення бізнесу у різних країнах знаходилися у центрі уваги дослідників досить давно, але починаючи з 2004 року Світовим банком було запроваджено «Індекс легкості ведення бізнесу», розрахунок якого охоплював 201 країну світу [6]. На жаль

2020 рік був останнім, коли визначався цей індекс, 2021 рік пройшов у обговоренні можливих шляхів його трансформації й вдосконалення та починаючи з літа 2022 року розпочалося впровадження нового індексу – *Business Enabling Environment* [7], але наразі дані щодо цього проєкту ще не були оприлюднені. Індекс легкості ведення бізнесу включає наступні компоненти, лише перелік деяких з них підтверджує правильність вибору цього комплексного показника у якості основи для підтвердження авторського трактування:

- реєстрація підприємств;
- отримання дозволів на будівництво (розраховується як окремий показник з 2009 року);
- отримання кредитів (розраховується як окремий показник з 2009 року);
- міжнародна торгівля (розраховується як окремий показник з 2009 року).

Легкість ведення бізнесу зазвичай наводиться по кластерах країн з різним рівнем життя – країни з високим доходом, країни з доходом вище середнього, країни з доходом нижче середнього й країни з низьким доходом. Це є досить красномовним натяком, який підштовхує перевірити сформульовані припущення не тільки на глобальному рівні, але й на рівні окремих кластерів. Для перевірки гіпотези було також використано поділ країн світу за географічним принципом, відповідно до якого виділяються наступні макрорегіони – країни ОЕСД з високим доходом, Європа та Центральна Азія, Близький Схід та Північна Африка, Субекваторіальна та Південна Африка, Південна Азія, Східна Азія та Тихоокеанський басейн, Латинська Америка та Карибський басейн. Це, у власну чергу, дозволяє виконати прив'язку до географічної близькості/віддаленості країн з різним рівнем доходів.

Перевірка першого та другого припущення. Результати кореляційного аналізу легкості ведення бізнесу та тривалістю першого подвоєння та перших трьох подвоєнь кількості хворих наведені у табл. 1.

Таблиця 1

Кореляційна матриця між індексом легкості ведення бізнесу та тривалістю подвоєння перших подвоєнь кількості хворих у лютому-березні 2020 р. у розрізі макрорегіонів та рівнів доходу

Макрорегіон/Рівень доходу	Кореляція з тривалістю першого подвоєння	Кореляція з трьома послідовним подвоєннями
Низький	0,504	0,296
Нижче середнього	0,542	0,428
Вище середнього	0,616	0,581
Високий	0,607	0,353
Східна Азія та Тихоокеанський басейн	0,473	0,424
Субекваторіальна та Південна Африка	0,392	0,381
Близький Схід та Північна Африка	0,524	0,479
Південна Азія	0,278	0,254
Латинська Америка та Карибський басейн	0,497	0,388
Європа та Центральна Азія	0,538	0,508
Країни ОЕСД з високим доходом	0,643	0,569
Світ в цілому	0,498	0,466

Джерело: розраховано автором на основі статистичних даних [6]

Табл. 1 наочно свідчить, що по всіх рівнях доходу та у всіх регіональних угрупованнях спостерігається (можливе за винятком південної Азії, де була вжита екстремальна кількість жорстких карантинних заходів) значущий позитивний зв'язок між легкістю ведення бізнесу та швидкісними характеристиками початкового етапу розвитку пандемії. Це значить, що *економічні фактори дійсно є впливовими з погляду розповсюдження хвороби*, й, вочевидь, санітарно-медичні заходи відіграють на жаль другорядну роль. Останній висновок зроблено на основі того, що позитивний зв'язок між економічною діяльністю та швидкістю зростання кількості захворілих проявляється майже з однаково в межах усіх наведених угруповань країн, до яких включено країни дуже різні з погляду стратегії протидії розповсюдженню хвороби. Разом з тим, внаслідок неможливості перевірки третього та четвертого припущення, для остаточного підтвердження головної гіпотези даного дослідження необхідні додаткові аналізи.

Перевірка п'ятого припущення. Результати кореляційного аналізу легкості ведення бізнесу та коефіцієнту репродукції наведені у табл. 2. Всього було оброблено дані стосовно 182 країн з 190 загально визнаних у світі, тому дослідження можна вважати за дуже представницьке. Разом з тим, для деяких невеликих країн база *Our World in Data* [5] містить неповні дані.

Таблиця 2

Кореляційна матриця між індексом легкості ведення бізнесу та коефіцієнтом репродукції коронавірусу SARS-CoV-2 за період з 31.12.2019 до 28.12.2020 р.
у розрізі макрорегіонів та рівнів доходу

Макрорегіон/Рівень доходу	Кореляція	Ср. кв. відхилення індексу легкості ведення бізнесу	Ср. кв. відхилення коефіцієнту репродукції
Низький	0,5620	12,3898	0,1976
Нижче середнього	0,2926	9,7690	0,2607
Вище середнього	0,0461	13,0332	0,1782
Високий	0,4614	7,4246	0,2647
Східна Азія та Тихоокеанський басейн	0,2140	11,6865	0,3761
Субекваторіальна та Південна Африка	0,1844	12,3944	0,2693
Близькій Схід та Північна Африка	0,2528	14,3247	0,0904
Південна Азія	-0,0744	9,7654	0,1808
Латинська Америка та Карибський басейн	0,1498	9,2660	0,2628
Європа та Центральна Азія	0,5567	5,5088	0,1346
Країни ОЕСД з високим доходом	-0,3623	4,2210	0,0916
Світ в цілому	0,3505	14,1767	0,2377
Максимальне значення параметру	0,5620	14,3247	0,3761
Мінімальне значення параметру	-0,3623	4,2210	0,0904

Джерело: розраховано автором на основі статистичних даних [5; 6]

Очевидно, що висновок про існування зв'язку між осередненим за період пандемії коефіцієнтом репродукції та соціально-економічними характеристиками країн підтверджується не повністю, але сам характер підтвердження цього зв'язку є досить цікавим. Наприклад, позитивний значимий зв'язок між репродукцією коронавірусу та легкістю ведення бізнесу існує для найбідніших країн та країн Європи та Центральної Азії, що не увійшли до групи найбагатших країн-лідерів

економічного розвитку. При цьому зв'язок між соціально-економічними характеристиками та процесом репродукції коронавірусу для країн з високим доходом є на межі значущості. Й, навпаки, країни ОЕСД з високим доходом демонструють тенденцію до виникнення негативного зв'язку ($r = -0,3623$), а країни з доходом вище середнього взяті окремо, Субекваторіальна та Південна Африка, Південна Азія й Латинська Америка та Карибський басейн взагалі не виявляють ніякого зв'язку ($|r| < 0,19$). Стосовно країн з доходами нижче середнього, до яких відноситься й Україна, Східна Азія та Тихоокеанський басейн та Близькій Схід та Північна Африка, можна зробити висновок про формування попередніх умов виникнення слабого зв'язку – $r \in [0,2; 0,3]$. Слід зауважити, що під час проведення досліджень перевірялася також наявність зв'язку між максимальним значенням коефіцієнтів репродукції для окремих країн та індексом легкості ведення бізнесу, але більш значимого зв'язку ніж з осередненою репродукцією виявлено не було.

Тобто, з погляду особливостей впливу комплексного кількісного параметру, що характеризує інтенсивність економічної діяльності на розвиток пандемії коронавірусу SARS-CoV-2 за весь період його розповсюдження, розподіл країн за рівнем доходу є більш дієвим групуючим чинником, ніж географічний фактор. Дійсно, на краях спектру розподілу доходів населення, реалізується дуже чітка картина, що свідчить про суто економічну природу розповсюдження епідемії – країни, де інфраструктура бізнесу розвинена краще, у найбільшому ступеню потерпають від хвороби – коефіцієнт репродукції тут значимо більший. Стосовно країн з найбільшими доходами це цілком зрозуміло – навіть пропри потужну систему охорони здоров'я й очікувано більш суворе дотримання карантинних обмежень, більш тісні зв'язки між людьми, що зайняті у ефективному та вільному бізнесі з розвинутою інфраструктурою спричиняють значимо більш швидке розповсюдження хвороби, ніж у країнах з менш розвинутою інфраструктурою й меншою свободою бізнесу. Менша свобода, й, відповідно, рідші зв'язки пригнічують розповсюдження хвороби. Для країн з низьким рівнем доходів потужність впливу легкості ведення бізнесу на розповсюдження коронавірусу навіть більша ніж для багатих країн медичної допомоги – напевне це пояснюється незадовільним рівнем системи охорони здоров'я та/або низькими медико-санітарними нормами/стандартами у цих країнах.

Суттєвий інтерес являє також взаємозв'язок між коефіцієнтом репродукції та іншими характеристиками, що описують рівень життя й соціальні стандарти у різних країнах. Такі характеристики містяться на сайтах інтеграторів даних щодо розвитку Covid-19 – Google [8] та Johns Hopkins University (JHU) [9], на жаль Google [8] припинив оновлювати дані з 15.09.2022 р. До них можна віднести:

- щільність населення;
- ВВП у перерахунку на душу населення (GDP per capita);
- Індекс бідності (Poverty Index);
- Індекс людського розвитку (HDI);
- Індекс неухильності (жорсткості виконання законів та правил).

Крім того, оксфордські вчені внесли до масиву даних також характеристики, що дозволяють перевірити розповсюджені міфи та припущення щодо коронавірусу, наприклад, про те, що куріння допомагає запобігти зараженню, або популярну думку про те, що люди похилого віку є «групою ризику», а також непрямо оцінити ефективність класичних санітарних заходів. Серед них виділено такі, як:

- очікувана тривалість життя;
- частка людей старіших за 65 років;
- частка людей старіших за 70 років;
- частка жінок, що палять;
- частка чоловіків, що палять;
- рівень забезпечення можливості для миття рук.

Результати розрахунку кореляційної матриці між середніми репродукціями та переліченими додатковим змінними наведені в табл. 3.

Таблиця 3

Кореляційна матриця між коефіцієнтом репродукції коронавірусу SARS-CoV-2 за період з 31.12.2019 р. до 28.11.2020 р. та характеристиками, що описують рівень життя й соціальні стандарти у різних країнах у розрізі макрорегіонів та рівнів доходу

Макрорегіон/ Рівень доходу	Щільність населення	Душовий ВВП	Індекс бідності	Індекс людського розвитку	Індекс неухильності	Очікувана тривалість життя	Частка людей, старіших за 65	Частка людей, старіших за 70	Частка жінок, що палять	Частка чоловіків, що палять	Можливість для миття рук
Низький	0,190	0,104	0,091	0,039	-0,311	0,349	0,083	0,141	0,249	0,279	0,212
Нижче середнього	0,207	0,261	0,254	0,103	-0,121	-0,215	-0,034	0,096	0,045	0,161	0,512
Вище середнього	0,052	0,319	0,312	0,163	-0,088	0,037	-0,169	0,719	0,583	0,661	0,100
Високий	-0,065	0,403	0,412	0,005	-0,008	0,460	0,088	0,994	0,342	0,435	0,192
Східна Азія та Тихоокеанський басейн	0,172	0,414	0,264	-0,195	0,341	0,009	0,351	0,280	0,108	0,029	0,469
Субекваторіальна та Південна Африка	-0,248	-0,424	-0,428	-0,379	0,085	-0,048	-0,242	-0,103	-0,220	-0,167	0,421
Близький Схід та Північна Африка	-0,222	-0,229	-0,178	0,017	-0,718	-0,199	0,227	0,914	0,346	0,445	0,411
Південна Азія	0,233	0,050	0,021	-0,378	0,713	0,574	-0,397	-0,487	-0,189	-0,121	-0,382
Латинська Америка та Карибський басейн	-0,343	-0,057	-0,068	-0,158	-0,059	0,293	-0,105	-0,080	0,005	0,013	0,659
Європа та Центральна Азія	-0,771	0,385	0,394	-0,590	-0,018	-0,140	0,077	0,567	-0,514	0,041	0,168
Країни ОЕСД з високим доходом	0,186	0,265	0,276	0,036	0,376	0,458	0,247		-0,078	-0,114	0,394
Світ в цілому	0,003	0,370	0,359	0,148	-0,336	0,295	0,056	0,290	0,322	0,356	0,231

Джерело: розраховано автором на основі статистичних даних Google та JHU

Дуже показовим є той факт, що показник репродукції коронавірусу не виявляє помітного зв'язку з жодним із факторів, які можна віднести до характеристик соціального розвитку (індекс бідності, індекс людського розвитку, індекс неухильності виконання законів). Разом з тим, розрахунок кореляцій добре підтверджує гіпотезу щодо груп ризику – для країн з високим рівнем доходу та

рівнем доходу вище середнього, для країн Європи, де переважна більшість заможних країн, а також для Близького Сходу та Північної Африки (що є дещо неочікуваним) потужність розповсюдження коронавірусу майже детерміновано пов'язана з долею населення у віці за 70 років. Тобто, люди у цієї віковій категорії не тільки більш важко переживають хворобу, але й є більш вразливими. Щільність населення має досить несподіваний ефект на потужність розповсюдження хвороби – для Європи та Центральної Азії, а також Латинської Америки та країн Карибського басейну більша щільність населення має виражений стримуючий вплив на розповсюдження вірусу, в інших випадках, значимого впливу не існує. Популярна гіпотеза про те, що паління знижує вірогідність зараження коронавірусом, не витримує перевірки на основі статистичного матеріалу – особливо для заможних країн – підвищений процент населення, що палить, відповідає більш інтенсивному розповсюдженню вірусу.

Розглянемо пандемію, як соціальний феномен. Для цього можна скористатися результатами опитування щодо превалюючої системи цінностей. Такі опитування впроваджуються ініціативною групою під керівництвом Роальда Інглгарта, автора відомої тези про перехід до постмодерністських цінностей наприкінці 70-х років у США [10] або [11]. Остання хвиля опитувань у більшості країн завершилася у 2019 році, причому результати були оприлюднені вже у 2020 році після першої хвилі коронавірусу [12]. Наступне опитування має відбутися не раніше 2023 року, але це залежить від низки факторів, в тому числі – від врегулювання збройного конфлікту в Україні. Натомість, дані за кінець 2019 року мають добру релевантність стосовно завдань даного дослідження.

Зрозуміло, що таке масштабне опитування містить дуже значний обсяг цікавої інформації, але для забезпечення цілей даного дослідження було відібрано наступні показники, що характеризують важливість таких суспільних цінностей, як свобода, незалежність, відповідальність, рішучість, наполегливість, толерантність, безкорисливість, послух, а також такі властивості суспільства, як повага до властей, ступінь задоволеності життям, фінансовим станом, суб'єктивне відчуття щастя та здоров'я. У контексті дослідження швидкості розповсюдження зараження цікавість також становлять рівні довіри до виконавчої (уряд) та представницької влади (парламент), а також довіра до засобів масової інформації (насамперед – телебачення). Для перевірки розповсюджених міфів про пандемію, було відібрано також показники довіри до деяких міжнародних організацій, включаючи МВФ, СОТ та, зрозуміло, ВОЗ. Всього протягом сьомої хвилі дослідження цінностей проводилися у 79 країнах, що належать до всіх географічних зон та майнових угруповань, на які зазвичай розділяється світова економіка. Враховуючи обсяг досліджень цінностей це дуже представницька вибірка, хоча вона й не охоплює усю сукупність незалежних країн світу, як це робить індекс легкості ведення бізнесу. Разом з тим, до усіх географічних зон та майнових груп потрапляє достатня кількість країн, де дослідження цінностей проводилися.

Результати, що були отримані внаслідок побудови кореляційної матриці між потужністю процесу розповсюдження вірусу та системою переважаючих цінностей є дуже цікавими (табл. 4). По-перше, якщо брати весь світ в цілому, то ніяких кореляцій між розповсюдженням вірусу та цінностями не спостерігається, що на думку авторів є наслідком дуже великої різниці у сценаріях розповсюдження вірусу у країнах, що дуже відрізняються за численними ознаками. Й тільки групування країн за певними ознаками, такими як приналежність до майнового рівню, що

характеризує близькість сценаріїв економічного розвитку, або географічній близькості, що у більшості випадків є свідченням близькості соціально-культурного коду, дозволяє виявити будь-які закономірності.

Після проведення групування країн за географічною та майновою ознакою, було виявлено наступні статистично значущі потужні зв'язки (табл. 4):

– позитивний зв'язок між інтенсивністю розповсюдження коронавірусу та такими цінностями, як незалежність, відповідальність, толерантність, рішучість та наполегливість, повага до властей, ступінь задоволеності життям спостерігається у регіональному розрізі – для усіх географічних зон, що розглядалися;

– зв'язок між інтенсивністю розповсюдження коронавірусу та такими показниками, як незалежність, відповідальність, повага, довіра до засобів масової інформації спостерігається для країн з доходами вище середнього.

Таблиця 4

Кореляційна матриця між коефіцієнтом репродукції коронавірусу SARS-CoV-2 у період з 31.12.2019 до 28.11.2020 р. та превалюючими цінностями у розрізі макрорегіонів та рівнів доходів

Макрорегіон/ Рівень доходу	Незалежність	Відповідальність	Толерантність	Рішучість та наполегливість	Безкорисливість	Послух	Повага до влади	Ступінь задоволеності життям	Ступінь задоволеності фінансовим станом	Довіра до засобів масової інформації	Довіра до виконавчої влади
Нижче середнього	0,194	-0,116	0,443	-0,181	0,041	0,097	0,247	-0,033	-0,391	-0,343	-0,417
Вище середнього	-0,346	0,006	-0,017	0,040	-0,324	-0,240	,379*	-0,172	0,186	,502*	0,325
Високий	-0,161	-0,073	-0,019	-0,060	-0,028	-0,089	0,180	-0,093	0,302	0,248	,435*
Східна Азія та Тихоокеанський басейн	0,336	0,957	0,457	0,815	0,991	0,257	0,804	0,932	0,826	0,972	0,104
Субекваторіальна та Південна Африка	0,712	0,555	0,259	0,015	0,297	0,394	0,730	0,603	0,299		0,356
Близькій Схід та Північна Африка	0,900	0,831	0,627	0,017	0,708	0,263	0,660	0,813	0,703	0,694	0,075
Латинська Америка та Карибський басейн	0,637	0,698	0,986	0,285	0,362	0,946	0,443	0,560	0,612	0,835	0,869
Європа та Центральна Азія	0,574	0,128	0,803	0,548	0,561	0,610	0,188	0,602	0,413	0,636	0,679
Країни ОЕСД з високим доходом	0,857	0,972	0,687	0,719	0,475	0,944	0,817	0,132	0,529	0,199	0,788
Світ в цілому	0,024	0,026	0,038	0,006	-0,027	0,043	0,001	-0,197	-0,124	0,137	-0,224

Джерело: розраховано автором на основі даних [12]

Дані табл. 4 свідчать про те, що з особливою потужністю кореляційні зв'язки проявляються при географічному групуванні, тобто у випадку, коли до однієї групи

потрапляють країни з очікувано близькими соціально-культурними кодами, вплив цінностей та уподобань на механізм розповсюдження хвороби стає очевидним. Разом з тим майнове розшарування має досить неоднозначний вплив на силу зв'язку – наприклад, для національних економік з рівнем доходу вище середнього існує негативний зв'язок між репродукцією коронавірусу та такими цінностями, як безкорисливість й незалежність, в той час, коли довіра до ЗМІ та повага до властей демонструють позитивний зв'язок. Власне й значимі зв'язки проявляються лише для цього майнового рівню, тобто ми ще раз отримали своєрідне підтвердження інтерпретації пандемії, як економічного феномену – сам характер розвитку економіки країни призводить до інтенсифікації будь-яких закономірностей у розвитку епідемії, а високий рівень медичного забезпечення у найрозвинутіших країнах визначає активну протидію вірусу, внаслідок чого проявляється вплив випадкових чинників, що руйнує закономірності.

Для порівняння географічних та майнових особливостей й «натуральних» механізмів розповсюдження вірусу було проведене групування 182 країн світу, для яких визначається індекс Doing Business за рівнем репродукції захворювання шляхом ієрархічної кластеризації. Результати цього етапу дослідження також є дуже цікавими. Нагадаємо, що відповідно до застосованого методу кластеризації, алгоритм сам шукає кластеризаційні центри – характерні значення змінних навколо яких групуються близькі за ознаками спостереження. Проведені розрахунки свідчать про те, що до груп, побудованих за таким принципом, були віднесені:

- країни з дуже різним майновим станом, наприклад, Нова Зеландія, що належить до ОЕСД, або Чорногорія, що належить до країн з доходом вище середнього, потрапила в одну групу з Сомалі, Ліберією, Лесото, Суданом та ін., що є показовими прикладами найбідніших країн світу;

- країни, що використовували принципово відмінні підходи до впровадження карантинних обмежень, наприклад, Швеція, де не було ані локдауну, ані навіть жорсткого карантину, потрапила до єдиної дуже великої групи на чолі з Італією та Іспанією у Європі, Туреччиною та ОАЕ у передній Азії, Кореєю та Китаєм у Південній Азії й Далекому сході, де попри найжорсткіші карантинні заходи спостерігалися найпотужніші процеси розповсюдження хвороби;

- країнами, що протягом двох або більшої кількості кроків кластеризаційного процесу не увійшли до жодної групи є Франція та Бруней, останній слугуючи прикладом майже невразливості до вірусу, в той час, як Франція є чи не першою країною, з якої почалася друга хвиля пандемії в Європі.

Але, незважаючи на відмічені суперечливості, навіть навпаки, враховуючи їх, ієрархічна кластеризація дає змогу зробити досить однозначний висновок – ані географічна близькість, ані близькість заходів щодо боротьби з епідемією не є достатнім фактором, який одноосібно визначав би картину розповсюдження захворюваності. У власну чергу, враховуючи, той факт, що у випадках коли розглядався географічний розріз, або майнове розшарування (див. аналіз, який був проведений вище) проявлялася значна залежність інтенсивності розповсюдження хвороби від системи суспільних цінностей, або від досконалості інфраструктури бізнесу (щоправда у меншому ступеню), це зайвий раз свідчить, що пандемія є, насамперед, соціально-економічним феноменом, з наголосом саме на соціальних чинниках, які на думку автора головним чином визначають механізм розповсюдження хвороби.

Й тільки групування країн за певними ознаками, такими як приналежність до майнового рівня, що характеризує близькість сценаріїв економічного розвитку, або географічній близькості, що у більшості випадків є свідченням близькості соціально-культурного коду, дозволяє виявити будь-які закономірності.

Таким чином, підводячи підсумки аналізу пандемії COVID-19 як соціально-економічного феномену, можна зробити наступні висновки:

- шляхом кореляційного аналізу, проведеного на суттєвій вибірці країн, яка є близькою до генеральної сукупності, доведено, що економічні фактори дійсно є впливовими з погляду розповсюдження хвороби, в той час, як зусилля, які знаходяться у медико-санітарній площині, мають другорядний вплив;

- разом з тим, тільки групування країн за певними ознаками, такими як приналежність до окремого майнового рівню, що характеризує близькість сценаріїв економічного розвитку, або географічній близькості дозволяє виявити статистично значущі кореляційні зв'язки між соціально-економічними факторами та параметрами розповсюдження епідемії;

- більша інтенсивність економічної діяльності закономірно призводить до більш потужного розповсюдження коронавірусу, про що свідчать значимі кореляції між легкістю ведення бізнесу та коефіцієнтом репродукції захворюваності у регіональному розрізі та у розрізі розподілу доходів;

- аналіз особливостей впливу легкості ведення бізнесу на розвиток пандемії коронавірусу свідчить про те, що розподіл країн за рівнем доходу є більш дієвим групуючим чинником, ніж географічний фактор;

- позитивний зв'язок між інтенсивністю розповсюдження коронавірусу та такими цінностями, як незалежність, відповідальність, толерантність, рішучість та наполегливість свідчить про те, що самостійність населення країни у судженнях та вчинках, нонконформізм, прагнення до особистої відповідальності, об'єктивно призводить до більшої ефективності економіки, й, як наслідок – до більш тісних взаємних контактів, що у власну чергу спричинює вищий рівень захворювання;

- кореляційні зв'язки між соціальними факторами та інтенсивністю розповсюдження коронавірусу з більшою потужністю проявляються при географічному групуванні, тобто у випадку, коли до однієї групи потрапляють країни з очікувано близькими соціально-культурними кодами.

Література

1. Gilbertson, A. Witnessing the birth of the coronavirus economy. *The New York Times*. 2020, 19 March. Date of update: 19.03.2020. URL: <https://www.nytimes.com/2020/03/19/business/coronavirus-photos-economy.html> (access date: 24.11.2022).
2. Moreno, Enrique Garcia E. *An SEIR like model that fits the coronavirus infection data* / Online Technical Discussion Groups-Wolfram Community : website. URL: <https://community.wolfram.com/groups/-/m/t/1888335> (access date: 25.11.2022).
3. Espigule-Pons, J. *Mapping Novel Coronavirus COVID-19 Outbreak* / Online Technical Discussion Groups-Wolfram Community : website. URL: <https://community.wolfram.com/groups/-/m/t/1868945> (access date: 28.11.2022).
4. Бровченко, І. Розробка математичної моделі поширення епідемії COVID-19 в Україні. *Світосгляд*. 2020. № 2 (82). С. 2–14.
5. Mathieu, E., Ritchie, H., Rodés-Guirao, L., Appel, C., Giattino, C., Hasell, J., Macdonald, B., Dattani, S., Beltekian, D., Ortiz-Ospina, E., & Roser, M. *Coronavirus Source Data* / Our World in Data : website. Date of update: 05.03.2020. URL: <https://ourworldindata.org/coronavirus-source-data> (access date: 28.11.2022).

6. *Doing Business 2020* / World Bank : website. Date of update: 24.10.2019. URL: <https://archive.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2020> (access date: 30.11.2022).
7. *Business enabling environment*. World Bank : website. December 15, 2022. URL: <https://www.worldbank.org/en/programs/business-enabling-environment> (access date: 01.12.2022).
8. *Covid-19 open data* / Google health : website. Date of update: 15.09.2022. URL: <https://health.google.com/covid-19/open-data> (access date: 01.12.2022).
9. *Center for Systems Science and Engineering at Johns Hopkins University. COVID-19 Dashboard* / ArcGIS dashboards : website. URL: <https://www.arcgis.com/apps/dashboards/bda7594740fd40299423467b48e9ecf6> (access date: 02.12.2022).
10. Inglehart, R. *Human beliefs and values : a cross-cultural sourcebook based on the 1999-2002 values surveys*. Ann Arbor : University of Michigan Press, 2004. 127 p.
11. Inglehart, R. *Modernization and postmodernization : Cultural, economic, and political change in 43 societies*. New York : Princeton University Press, 2015. 454 p.
12. *European Values Study and World Values Survey : Joint EVS/WVS 2017–2021 Dataset (Joint EVS/WVS)*. Dataset Version 1.0.0. JD Systems Institute & WWSA. Madrid & Vienna. DOI: 10.14281/18241.2.

References

1. Gilbertson, A. (2020). Witnessing the birth of the coronavirus economy, *The New York Times*. Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2020/03/19/business/coronavirus-photos-economy.html>.
2. Moreno, Enrique Garcia E. (2020). *An SEIR like model that fits the coronavirus infection data*, Online Technical Discussion Groups-Wolfram Community: website. Retrieved from: <https://community.wolfram.com/groups/-/m/t/1888335>
3. Espigule-Pons, J. (2020). *Mapping Novel Coronavirus COVID-19 Outbreak*. [Notebook] Online Technical Discussion Groups-Wolfram Community: website. Retrieved from: <https://community.wolfram.com/groups/-/m/t/1868945>.
4. Brovchenko, I. (2020). Mathematical Model Development of the COVID-19 Epidemic Spread in Ukraine [Rozrobka matematychnoi modeli poshyrennia epidemii COVID-19 v Ukraini], *Svitohliad*, No. 2 (82), s. 2–14 [in Ukrainian]
5. Mathieu, E., Ritchie, H., Rod s-Guirao, L., Appel, C., Giattino, C., Hasell, J., Macdonald, B., Dattani, S., Beltekian, D., Ortiz-Ospina, E., & Roser, M. (2020). *Coronavirus Source Data*. Our World in Data: website. Retrieved from: <https://ourworldindata.org/coronavirus-source-data>.
6. *Doing business 2020*. World Bank: website. Retrieved from: <https://archive.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2020>.
7. *Business enabling environment* (2022). World Bank: website. Retrieved from: <https://www.worldbank.org/en/programs/business-enabling-environment>.
8. *Covid-19 open data* (2022). Google health: website. Retrieved from: <https://health.google.com/covid-19/open-data>.
9. *Center for Systems Science and Engineering at Johns Hopkins University. COVID-19 Dashboard* (2022). ArcGIS dashboards: website. Retrieved from: <https://www.arcgis.com/apps/dashboards/bda7594740fd40299423467b48e9ecf6>.
10. Inglehart, R. (2004). *Human beliefs and values: a cross-cultural sourcebook based on the 1999-2002 values surveys*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 127 p.
11. Inglehart, R. (2015). *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. New York: Princeton University Press, 454 p.
12. *European Values Study and World Values Survey: Joint EVS/WVS 2017–2021 Dataset (Joint EVS/WVS)*. Dataset Version 1.0.0. JD Systems Institute & WWSA. Madrid & Vienna. DOI: 10.14281/18241.2.

UDC: 338.2:332.02

Nataliia SMENTYNA

*Dr. of Sc. (Economics), Professor of Economics, Law and Business Management
Department, Odessa National Economic University, Ukraine, e-mail: smentn@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3205-1377>*

SUPPORT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES AT THE LEVEL OF TERRITORIAL COMMUNITIES IN THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

Smentyna, N. (2022). Support of small and medium-sized enterprises at the level of territorial communities in the conditions of marital state [Pidtrymka maloho ta serednoho pidpriemnytstva na rivni terytorialnykh hromad v umovakh voiennoho stanu], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (82-83), pp. 81–94.

Abstract. *The purpose of the study is to identify the role of local self-government bodies and communities in stimulating the development of small and medium-sized enterprises in the conditions of decentralization and military aggression. To achieve the goal, the following general scientific methods were used: systematization, analysis, synthesis, theoretical generalization, statistical analysis. The sequence of actions regarding stimulation of small and medium entrepreneurship by local self-government bodies under the conditions of decentralization has been summarized. The contribution of small and medium-sized enterprises to the economy of Ukraine in comparison with other countries of the world has been analyzed. A generalization of possible measures of stimulatoin development of small and medium-sized businesses by the public sector at the local level has been carried out. Successful examples of the development of local communities which is ensured by their focus on the use of available competitive opportunities and resources have been presented. The problems faced by small and medium-sized enterprises in communities during the coronavirus pandemic have been identified and the consequences of reduced work and orders have been argued, which led to a reduction in the ability to pay taxes and fill the local budget. The size of the total direct losses of small and medium-sized businesses from the beginning of the war to the beginning of August and the average expected result of business sales by the end of 2022 have been estimated. The share of enterprises that completely or partially stopped their activities during the five months of the war has been revealed. The experience of interaction of representatives of the public sector at various levels in the direction of activation of entrepreneurship development has been summarized. Proposals regarding participatory planning of events and selection of tools for supporting small and early entrepreneurship in communities have been provided. The theoretical value of the work lies in the development of the issue of determining the functions of territorial communities to support small and medium-sized enterprises. It was concluded that liberalization measures indicate that the government is aware of the relationship between the degree of economic freedom and the pace of post-war economic recovery of Ukraine. The practical value lies in the formation of proposals regarding the directions of support of small and medium-sized businesses by local self-government in the period of post-war economic development.*

Keywords: *small and medium-sized business; entrepreneurship; military aggression; communities; local self-government bodies; small and medium-sized business support tools; relocation.*

Наталія Валентинівна СМЕНТИНА

доктор економічних наук, професор кафедри економіки, права та управління
бізнесом, Одеський національний економічний університет, Україна,
e-mail: smentn@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3205-1377>

**ПІДТРИМКА МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА НА
РІВНІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Сментина, Н. В. Підтримка малого та середнього підприємництва на рівні територіальних громад в умовах воєнного стану. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2022. № 3-4 (82-83). С. 81–94.

Анотація. Метою дослідження є виявлення ролі органів місцевого самоврядування та громад щодо стимулювання розвитку малого та середнього підприємництва в умовах децентралізації та військової агресії. Для досягнення поставленої мети використано такі загальнонаукові методи: систематизації, аналізу, синтезу, теоретичного узагальнення, статистичний аналіз. Узагальнено послідовність дій щодо стимулювання малого та середнього підприємництва з боку органів місцевого самоврядування за умов децентралізації. Проаналізовано внесок малих та середніх підприємств в економіку України порівняно з іншими країнами світу. Проведено узагальнення можливих заходів стимулювання розвитку малого та середнього бізнесу публічним сектором на локальному рівні. Наведено успішні приклади розвитку територіальних громад, що забезпечено їх фокусуванням на використанні наявних конкурентних можливостей та ресурсів. Виявлено проблеми, що постали перед малими та середніми підприємствами в громадах в період пандемії коронавірусу та аргументовано наслідки скорочення роботи та замовлень, що призвело до скорочення можливості сплачувати податки та наповнювати місцевий бюджет. Оцінено розмір загальних прямих збитків малого та середнього бізнесу з початку війни до початку серпня та середнього очікуваного результату продажів бізнесу за підсумками 2022 року. Виявлена частка підприємств, що за п'ять місяців війни припинили повністю або частково свою діяльність. Узагальнено досвід взаємодії представників публічного сектору різних рівнів у напрямі активізації розвитку підприємництва. Надані пропозиції стосовно партисипативного планування заходів та добору інструментів підтримки малого та середнього підприємництва у громадах. Теоретична цінність роботи полягає у розвитку питання визначення функцій територіальних громад для підтримки підприємств малого та середнього бізнесу. Зроблено висновок, що лібералізаційні заходи свідчать, що уряд усвідомлює взаємозв'язок між ступенем економічної свободи і темпами повоєнного економічного відновлення України. Практична цінність полягає у формуванні пропозицій щодо напрямків підтримки малого та середнього бізнесу місцевим самоврядуванням у період повоєнного розвитку економіки.

Ключові слова: малий та середній бізнес; підприємництво; військова агресія; громади; органи місцевого самоврядування; інструменти підтримки малого та середнього бізнесу; релокація.

JEL classification: M210

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(82-83\).2022.81-94](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(82-83).2022.81-94)

1. Introduction

Now the economy of Ukraine has faced a shock, which can be called the biggest in its history due to a full-scale military invasion, which struck all the links of the economic system of the state. It can be argued that there has been a decrease in the production of the

main types of products, including goods that are the basis of export potential, the blocking and destruction of a number of ports remains a significant problem, which entails a significant reduction in foreign trade. Among the primary problematic economic issues, it should be noted the destruction of the transport-logistics, social, trade and engineering-technical infrastructure of a number of administrative agencies of the state, as well as the problem of a significant outflow of personnel abroad, which threw them out of active economic life. However, above all, the development of the national economies of countries, the standard of living of the population and communities are closely related to the support and development of small and medium-sized businesses and entrepreneurship, which, for example, are the economic pillar and provider of jobs in the developed countries of the world.

2. Aim and methodology of research

The purpose of the study is to identify the role of local self-government bodies and communities in stimulating the development of small and medium-sized enterprises in the conditions of decentralization and military aggression. To achieve the goal, the task was formulated to investigate approaches to supporting small and medium-sized businesses in conditions of decentralization, to analyze the impact of military aggression on the functioning of small and medium-sized businesses, to determine the main areas of support for entrepreneurs under martial law, and to outline the prospects for the renewal of entrepreneurial activity. To achieve the goal, the following general scientific methods were used: systematization, analysis, synthesis, theoretical generalization, statistical analysis.

3. Literature review, shortcomings and problem statement

Various aspects of the study of the conditions, features, principles of support and development of small and medium-sized businesses are outlined in the works of many domestic and foreign scientists. So, for example, N. V. Hryshina investigated the effectiveness of using the potential of small entrepreneurship to ensure sustainable economic growth [1, p. 2]. D. Clark focused on the latest trends in the creation and functioning of small and medium-sized enterprises (SMEs) in the European Union [2]. İşkurak E. & Dikmen C. analyzed the factors causing the collapse of SMEs and methods of preventing them [3]. V. L. Dykan and O. V. Shramenko formed strategic guidelines for state regulation of small and medium-sized business entities [4, pp. 48–49]. V. L. Akulenko and others focused on determining the role and place of small and medium-sized businesses in the formation of financial relations at the local level [5, p. 147]. P. Pounder emphasizes the active role of local self-government bodies and proves the existence of a close connection between local entrepreneurship and local development [6, pp. 139–140]. Meanwhile, an urgent question that was raised by the time and modern conditions of the functioning of SMEs is the study of the role of local self-government in supporting such enterprises in the conditions of martial law.

In Ukraine, despite the declarative emphasis on the importance of small and medium-sized businesses for the development of the economy, recent years prove the existence of quite significant problems in its functioning. The decentralization reform, which was supposed to lead to the formation of additional revenues for community budgets, was also aimed at stimulating the development of small and medium-sized businesses. Meanwhile, the full-scale invasion of Russia affected not only the life of every citizen of Ukraine, but also the business, which faced the issues of destruction, relocation, and the impossibility

of economic activity. Meanwhile, entrepreneurs should become active participants in the processes of supporting and rebuilding the national economy, which is possible only with the support of local authorities and the effective interaction of local self-government bodies and small and medium-sized business entities.

4. The main material research

Success in the economy depends on the ability of managers at various levels to form adequate strategic plans and ensure the effectiveness of their practical implementation, in order to realize the significant potential of post-war economic revival. The development of private initiative and entrepreneurship, which are the basis of competitive business [7], is gaining priority in Ukraine.

Unfortunately, the economy of Ukraine in pre-war times can be characterized as quite bureaucratized and inflexible, therefore monopolies played a major role in the formation of export potential, the concentration of which fell on a narrow segment of raw materials industries, such as metallurgy and agriculture [8]. With the adoption in December 2014 of amendments to the Budget and Tax Codes of Ukraine, a new stage of budget decentralization began, the purpose of which is to expand the rights of local self-government bodies and increase the level of independence of local budgets [9, pp. 39–40]. The main responsibilities for ensuring the conditions of economic and social development of territorial communities were assigned to local authorities [10, pp. 64–65]. In particular, this was aimed at stimulating the employment of the local population and the development of small and medium-sized businesses.

First of all, the decentralization reform was supposed to lead to an increase in the amount of tax revenues directed to local budgets, which can be used for the development of territorial communities through the development of infrastructure and the implementation of measures to improve the quality of life of the population. Among the priorities of the use of additional funds from local budgets should also be mentioned the stimulation of the development of small and medium-sized businesses (Fig. 1).

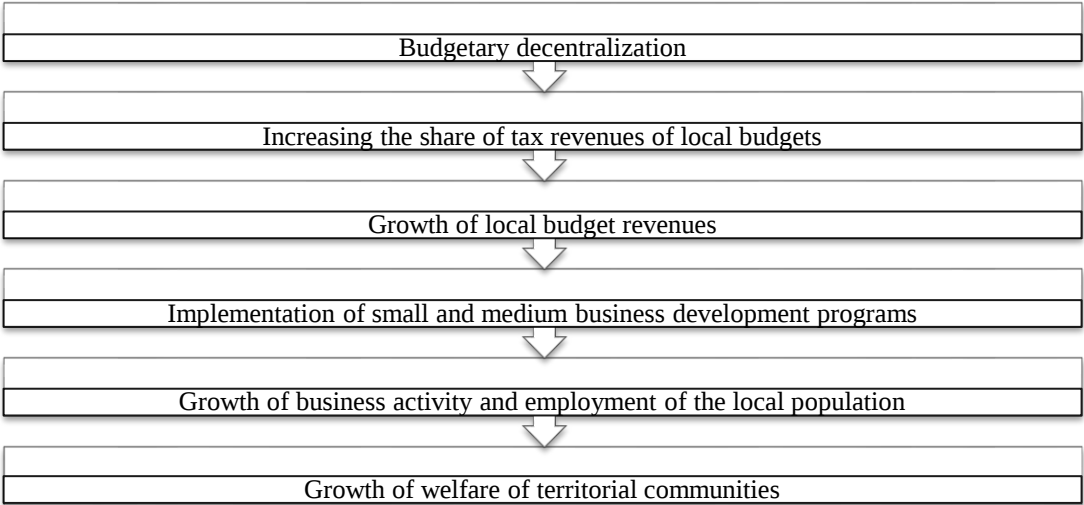

Fig. 1. The sequence of stimulation of small and medium entrepreneurship by local self-government under the conditions of decentralization

Source: developed by the author

In general, as of 2020, small and medium-sized businesses can be called the basis of the country's economy – such enterprises brought 55% of GDP to the Ukrainian economy (Fig. 2), and in 2021 their contribution was estimated at 60% of GDP, 7 million jobs and 40% of tax revenues to the budget.

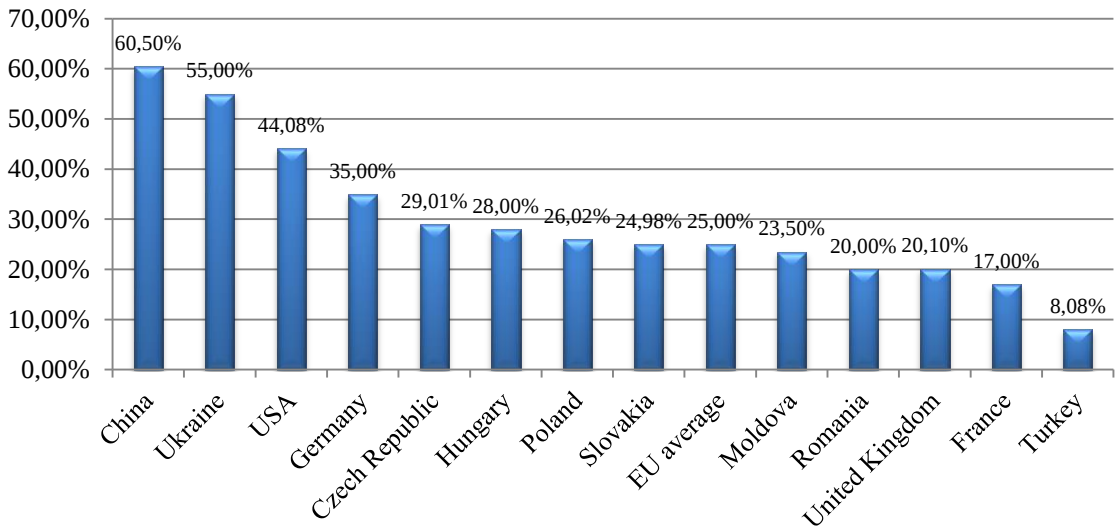

Fig. 2. Contribution of small and medium-sized enterprises to the economy of Ukraine and other countries, 2020 (share of GDP, %)

Source: compiled according to [11; 12; 13]

SMEs make up 99.97% of the total number of entrepreneurs (both legal entities and individual entrepreneurs) in the country, they can be called the dominant social and economic force, providing jobs for almost 82% of the workforce and generating 65% of total sales. The majority of SMEs in Ukraine work in wholesale and retail trade (42.9%), but in recent years one could note a trend towards an increase in the number of such enterprises in the IT sector (10.6% in 2019, which is 2 times higher than in 2015) [13].

Meanwhile, if we evaluate the quantitative component, it is noted that there are more small and medium-sized enterprises in our country than on average in the countries of the European Union, while the efficiency of filling the budget from taxes and generating profit is estimated to be almost 10 times lower.

Within the framework of decentralization, the development of local self-government, the creation of united territorial communities with expanded resources and powers implies an increase in their financing and economic attractiveness. United territorial communities should become points of economic growth with a common vision of the goal and the development of new management, to ensure the growth of human potential, the availability of education, and the provision of a decent standard of living. It is up to each community to determine priority areas at its own discretion. It is clear that, for example, for rural areas, priority is given to the development of branches of the agrarian-industrial complex, stimulation of farming. Communities with existing industrial potential establish cooperation with foreign investors to attract additional capital from potential partners in the fields of mechanical engineering, instrument engineering, etc.

Among the possible measures to stimulate the development of small and medium-sized businesses, we single out [14, p. 8–11]:

- cooperation of local self-government bodies with the banking sector to implement a system of affordable loans for small and medium-sized businesses;
- differentiated tax policy, for example, in the form of benefits for entrepreneurs in rural and depressed areas;
- building a simplified and understandable system of interaction between small and medium-sized businesses and tax authorities;
- activation of the leasing services sector for small and medium-sized enterprises;
- implementation by local governments of transparent programs to support small and medium-sized businesses.

The most important advantage of decentralization is that local communities can keep a significant percentage of the earned funds in their own budgets, but the expanded rights also come with greater responsibilities. For example, local self-government must ensure the operation of schools and hospitals, maintain infrastructure, develop the social and cultural environment, that is, it must create conditions for the work of businesses that pay taxes.

Among the successful examples of the development of territorial communities with the use of available competitive opportunities and resources, we can name the Pokrovsk OTG of the Dnipropetrovsk region, which before the start of military aggression was a leader in the development of dairy cooperatives, which managed to attract not only internal, but also external investments. Within the community, not only enterprises for the production of high-quality dairy products, but also a large training center for small and medium producers were created. The Pechenezhyn community of the Ivano-Frankivsk region initiated the creation of a cooperative for the cultivation and storage of raspberries; Barska and Severynivska OTG of Vinnytsia region launched the “apple cluster” project, which won grant funding from the EU. Among the examples of the development of the tourism industry, we can cite Volynsk Golobsk OTG, which focused on the development of tourism projects due to the presence of various monuments of nature, history and culture; a resource center was opened in Tsarychansk OTG (Dnipropetrovsk Oblast) to support the tourist business and related areas (production of souvenir products, provision of transport services). The activities of the Kochubeyiv OTG in the Kherson region were aimed at the development of the sewing industry – the plans of the local authorities indicated the opening of new workshops for the production of clothes and bed linen; in the Donetsk region, Soledar OTG concentrated its efforts on the development of new lines for the purification and packaging of table salt, which had an export orientation to European countries; emphasis was placed on hydropower at the Vasylykiv OTG of the Dnipropetrovsk region, the construction of a mini hydroelectric power station was initiated to create new jobs and ensure uninterrupted energy supply [15].

It should be noted that in addition to successful cases of the functioning of local communities, there is a significant number of those that could not ensure their own financial capacity even before the start of the military aggression. Among the main problems should be mentioned the lack of experience of the subjects of entrepreneurial activity, the lack of knowledge in the field of marketing and management of the organization of production and sales. United territorial communities should develop

measures that will contribute to the improvement and development of small and medium-sized businesses, increase the volume of products and their sale on the sales markets [16].

Unfortunately, already during the period of quarantine measures related to the impact of the coronavirus pandemic, the share of small and medium-sized enterprises in communities faced a reduction in work and orders, which led to a reduction in the ability to pay taxes and fill the local budget. The most acute problem for enterprises in the north and south of the country during the pandemic was the problem of reduced demand; while in the Western, Central and Eastern regions, delays or failure to deliver orders were more serious problems (Table 1).

Table 1

Business challenges during the pandemic (% by region)

	West	Center	North	East	South
Decrease in demand	49,1	58,8	68,4	64,9	64,1
Canceled customer orders	50,4	58,1	50,8	57,6	57,3
Difficulties with attracting financing	57,5	55,4	58,8	64,2	63,2
Delays or failure to deliver an order	64,6	69,6	65,0	66,9	62,4
Blocked sales channels	22,1	27,7	28,2	28,5	22,2
Penalties for unfulfilled obligations	50,4	48,0	60,5	58,9	50,4
Delay in payments or inability to make them	30,5	25,7	32,8	37,7	41,0

Source: developed according to data [17]

According to the report “COVID-19 in Ukraine: Impact on Households and Businesses”, almost two-thirds of respondents in a survey of owners of micro, small and medium-sized enterprises said that the pandemic has “significantly” affected the way they do business (57.4%) more than a third of the companies were forced to “partially” cease operations (39.6%) and less than a third (29.7%) to completely cease operations [17].

In addition, in addition to quarantine measures, the business conditions continued to affect the activities of Ukrainian SMEs. For example, according to the Doing Business comparison rating of business conditions (compiled by the World Bank), which is formed based on the results of a comprehensive study of the state of reforms according to 10 key indicators of economic results and reforms in 2020, Ukraine was ranked 64 out of 190 countries (+7 points in comparison with the rating of the previous year). The main attention when compiling the rating is focused on the rules that apply to small and medium-sized enterprises in 11 areas (creation, obtaining building permits, connection to energy supply, property registration, access to credit, investor protection, tax policy, foreign trade, ensuring contractual relations, solving the problem of insolvency, access to the workforce). If we talk about individual components of Ukraine’s rating, the country took the highest 20th place for the “construction permits” component, 37th place for the “access to credit” criterion, and 45th place for the “protection of the rights of minority shareholders” component. The lowest places were obtained by the criteria of “connection to power grids” (128th position) and “solving insolvency problems” (146th position) [18].

It should be noted that by February 24, 2022, a significant number of modern tools for the economic development of territories had been developed in Ukraine, but under the conditions of martial law, the needs and the state of business development changed significantly under the influence of force majeure circumstances. According to the IMF

forecast, as a result of the war, Ukraine's economy may shrink by 10% in 2022, the country's GDP will lose 35%, and this scenario assumes that the war will not drag on for years [19]. According to NBU estimates, the war led to the loss of about 50% of "unproduced" GDP, which can be expressed as UAH 50 billion losses every week [20].

The metallurgical industry is in a difficult situation, it is characterized by a high dependence on the transportation of products by sea, and a larger share of enterprises is concentrated in the zone of active hostilities. Agricultural, manufacturing and logistics enterprises are territorially bound, that is, they are limited in mobility. Manifestations of invasion can be noted not only in industry, but also in agriculture: about 10% of arable land was not available for the sowing campaign, and this was directly reflected both on the export potential of the country and on the budgets of all levels [21]. Agricultural business is particularly suffering due to shortages of manpower, fuel, fertilizers and working capital, and due to the blockade of ports, there was no opportunity to export grain for a long time. Companies in the field of information technologies were preparing for military tests for business even during the pandemic – 92% of IT enterprises had a well-developed plan of action and were able to relocate offices quite quickly, they undoubtedly have high mobility, meanwhile factories and farms are characterized by a complete lack of opportunity displacement, which led to the loss of fixed assets. The logistics market suffered significant losses, for example, "Nova Poshta" in the first weeks of the war turned back 95% of cargo deliveries, but the company managed to restore about 1/5 of the network quite quickly. It should be noted that a significant part of businesses located in war zones and temporarily occupied territories is lost and destroyed.

It should be noted that during the five months of the war, 39.9% of enterprises stopped or almost stopped their activities, if we compare their activity indicators with the similar period until February 24, 2022. The issue that Ukrainian enterprises had to solve was the issue of relocation (Fig. 3).

According to the own estimates of the owners of small and medium-sized businesses, direct losses as of 07/31/22, i.e. loss of resources, goods, fixed assets, moving costs, are estimated by 23.1% of enterprises to be approximately 10,000 US dollars, 22.7% – to the amount from \$10,000 to \$50,000. At the same time, the total direct losses of small and medium-sized businesses from the beginning of the war to the beginning of August were estimated at 87 billion US dollars. The average expected result of business sales by the end of 2022 is estimated at 50%. Regarding business revenue forecasts for 2022 compared to 2021, it was noted that 20.5 enterprises have revenue forecasts at the level of 50-80% of the 2021 level, and 20.5% – up to 20% of the previous year's revenue. period. In general, the level of the Index of business activity at the beginning of August 2022 was estimated at the level of 25.16 out of 100 points of the maximum value [22].

The government has developed a number of measures for relocated enterprises and singled out those production structures that need priority assistance. Priority types of business include those that are of strategic importance for the economy, as well as enterprises that produce essential goods (medical goods, food, water, clothing, etc.). The main support measures outline the range of issues related to the provision of premises for the location of production, housing for workers, assistance with the establishment of logistical processes and communications with the authorities of the community where the relocation is planned. Among the regions where the majority of enterprises were relocated, Lviv region should be noted, which is close to the EU borders and was relatively calm during the military

invasion. Meanwhile, according to Advanter. Group research [23], 48% of small and medium-sized businesses were unable to relocate production.

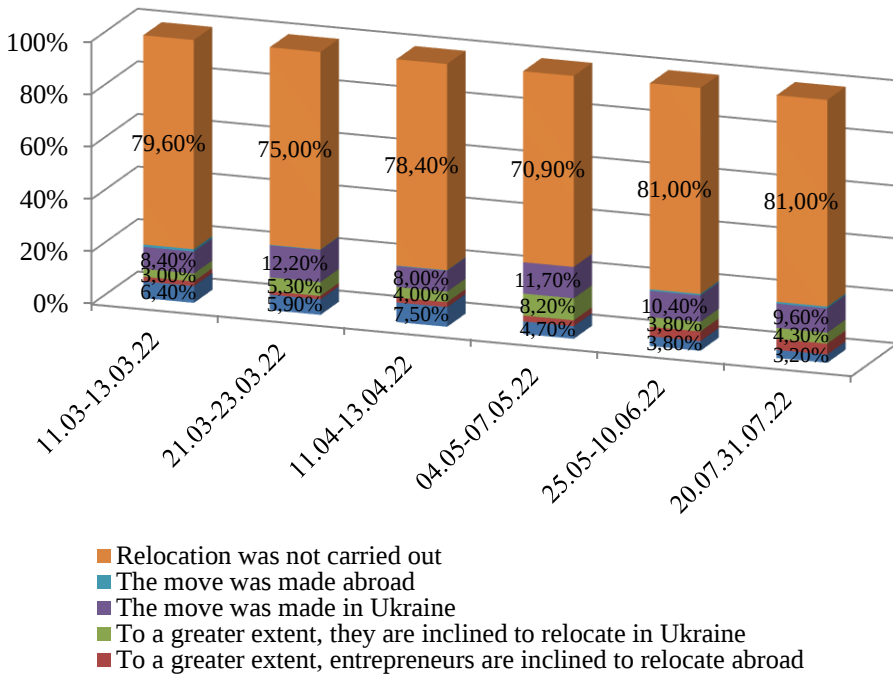

Fig. 3. Relocation of enterprises under martial law, 2022, %

Source: summarized from [22]

The above also led to the need to implement a set of important business support measures, for example, taxpayers with a turnover of up to UAH 10 billion were allowed to switch to the third group of the simplified taxation system and pay 2% of income instead of income tax and VAT. An expanded list of VAT-exempt transactions has been implemented for taxpayers of the third group of single tax, and the period of deferment of tax obligations without sanctions has been extended. In total, 40 tax and other changes were adopted, among which it should be noted (Fig. 4).

The possibility for businesses to use the simplified taxation system and pay a single tax, if the annual turnover does not exceed UAH 10 billion, the limit on the number of employees for enterprises has been removed

The I and II groups of FOPs may not pay the ESS if they do not receive income

II-III groups of FOPs may not pay EUV for employees mobilized to the Armed Forces

The owners of lands located in the territories where the fighting is going on are temporarily exempted from paying the tax

Fig. 4. Tax and other changes to support business during aggression

Source: developed by the author

Meanwhile, it seems interesting to study the experience of interaction on issues of revitalizing the development of entrepreneurship with representatives of regional state (today – military) administrations and territorial communities. According to the survey, 76.1% of Ukrainian business representatives do not interact with representatives of administrations and territorial communities (Fig. 5).

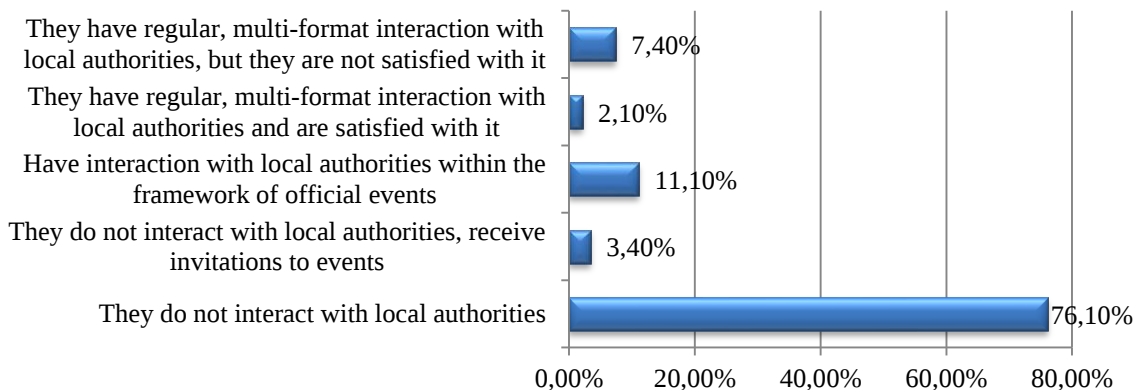

Fig. 5. Experience of interaction with representatives of regional state (military) administrations and territorial communities on revitalizing the development of entrepreneurship, 2022, %
Source: summarized from [22]

Surveys also showed that 82.7% of business representatives do not know about entrepreneurship support programs from territorial communities and regional state administrations because weren't involved in such programs in its location [22].

Among the positive economic trends, it should be noted that the country's business is making efforts to resume work. The results of research conducted by the European Business Association show that 47% of companies have fully resumed work, and 50% of enterprises are working partially (among them, 37% have reduced their geographical location, 17% have moved their work online, 16% have closed part of offices and retail outlets) [22]. Meanwhile, it was noted that it was the small business that faced the greatest difficulties due to the fact that it does not have a large safety margin.

To support entrepreneurial activity, the National Council for the Restoration of Ukraine was created, which includes more than 20 working groups, which, in particular, will pay attention to B2B development to find potential business partners in Ukraine and on foreign markets, and create new product supply chains. The Small and Medium Enterprise Development Office (SMEDO) with the support of the FORBIZ project within the framework of the European Union program – EU4Business has proposed a model of business information support, thanks to which basic support can be deployed on the basis of existing infrastructure and available sources of community funding. The model was tested as part of a pilot project in 2019–2020 for 12 communities from the Chernihiv, Cherkasy, Zaporizhia, and Ternopil regions of Ukraine.

For the development of entrepreneurship in communities, the USAID grant program has been implemented, including [24]:

- the USAID program for agrarian and rural development – AGRO (implementation period: November 15, 2019 – November 14, 2024) with sub-grants for the implementation of “Support to MSMEs in the grain sector in access to grain storage and drying services”. The goal of the project is to accelerate the economic development of rural territorial communities, introduce more advanced management mechanisms into the agricultural sector, encourage more productive, modern and profitable activities of micro, small and medium-sized agricultural producers integrated into the competitive markets of Ukraine and foreign countries. Among the results of the project, the following are stated: an increase in the income of small and medium-sized enterprises in the agrarian sector; expanding the access of agricultural small and medium-sized enterprises to financial resources; creation of a fair and transparent agricultural land market; reduction of corruption in the sector of agricultural production;
- the USAID program “Competitive Economy of Ukraine” (implementation period: October 16, 2018 – October 15, 2023), which was launched to develop a powerful, multilateral and open economy through support for startups and small and medium-sized enterprises to increase internal and external competitiveness. Among the main tasks of the program, assistance in creating a business environment, supporting the development of innovative industries and enterprises, and promoting the development of export operations are declared. Additionally, USAID Competitive Economy of Ukraine launched a USAID KEU grant program to support business continuity and recovery, including business relocation or recovery, expansion into foreign markets, maintaining the level of existing business opportunities and/or improving them.
- the USAID project “HOVERLA” (“Accountability, Advocacy and Decentralization of Local Self-Government”), which started partnership with 40 communities of Zhytomyr, Zakarpattia, Odesa and Rivne regions on September 2, 2022. The project aims to support the Government of Ukraine in the implementation of the decentralization reform and to contribute to the development of legislation in the field of decentralization, to strengthen the capacity of local self-government bodies and to activate the involvement of citizens at all levels. Each partner community will receive comprehensive support to improve the institutional capacity of local self-government bodies, improve management practices, service delivery and local economic development. The support plan will also ensure that the community’s capacity to respond to emergency situations is strengthened, local governments will be able to use the procurement tool, and local organizations will have access to grant programs.

5. Research results

Thus, small and medium-sized enterprises are highly adaptable market entities that contribute to social and regional development, which play a significant role in such areas as trade, construction, services, mechanical engineering, energy, chemical industry, and instrument making. It is noted that under the conditions of decentralization, the level of well-being of territorial communities can be increased by directing the funds received as a result of budget decentralization to stimulate the development of small and medium-sized businesses. The main function of the development of united territorial communities is to ensure economic growth, expanded reproduction of the territory’s economy, activation of investment cooperation and development of small and medium-sized businesses. It is the development of entrepreneurship that will ensure the creation of new jobs, the tax filling

of community budgets and the provision of quality services to the residents of the territory. Meanwhile, in the period of village aggression, the issue of implementing programs to stimulate small and medium-sized enterprises, providing conditions for development to relocated enterprises needs further justification and development.

6. Conclusions

In the period of post-war economic recovery, community leadership should direct efforts to create jobs with decent working conditions and wages, for example, through:

- stimulating interest in creating new jobs;
- stimulating the development of a competitive and economically active population through training, advanced training, and retraining;
- creation of investment conditions for the development of priority industries;
- development of economic potential through the implementation of conditions for cooperation of small and medium-sized enterprises, joint use of production infrastructure, vehicles, machinery and equipment to reduce the cost of production and costs;
- promoting the conditions for the development of fair competition in the field of small and medium-sized businesses, increasing the competitiveness of products.

The formation of a favorable business environment should remain the main priority of community activities, and this requires improvement of management functions, further coordination of actions between local bodies of executive power and self-government. With limited financial resources, local communities can increase informational support for entrepreneurs, implement measures to popularize local products among community residents.

The applied liberalization measures show that the government is aware of the relationship between the degree of economic freedom and the pace of economic development, therefore the initiated initiatives should be strengthened in the future and be implemented in the strategy of post-war economic recovery of Ukraine. Such a strategy should include measures to minimize the regulatory influence of administrative institutions, simplify permit procedures, optimize the tax burden, stimulate the development of small and medium-sized businesses, startups and innovative projects, and create a favorable investment climate. State support for the development of small and medium-sized businesses during the post-war reconstruction of the country should be involved in solving the problems of strategic development, including the formation of a support system for startups; implementation of incentives for business growth; facilitating access to financing; stimulating the introduction of innovations; expansion of product export opportunities.

References

1. Hryshyna, N. V. (2016). *Increasing the efficiency of using the potential of small business in ensuring sustainable economic growth*: dissertation abstract [Pidvyshchennia efektyvnosti vykorystannia potentsialu maloho pidpriemnytstva u zabezpechenni stiikoho ekonomichnoho zrostannia: avtoref. dys. kand. ekon. nauk], Instytut problem rynku ta ekonomiko-ekolohichnykh doslidzhen NAN Ukrainy, Odessa, 21 s. [in Ukrainian]
2. Clark, D. (2020). *Number of Small and Medium Sized Enterprises (SMEs) in the European Union in 2018*. Retrieved from: <https://www.statista.com/statistics/878412/number-of-smes-in-europe-by-size>.

3. İşkurak E., & Dikmen C. (2021). *Factors Causing Failure in SMEs and Prevention Methods*. Revista Argentina de Clínica Psicológica, Vol. XXX, 1, pp. 549–552. Retrieved from: <https://www.revistaclinicapsicologica.com/data-cms/articles/20210211114605pmSSCI-523.pdf>.
4. Dykan, V. L., Shramenko, O. V. (2019). *Strategic orientations of state regulation of small and medium-sized business entities. Strategic aspects of managing the competitiveness of enterprises in the digital economic space*: monograph [Stratehichni oriientyry derzhavnoho rehuliuвання subiektiv maloho ta serednoho biznesu. Stratehichni aspekty upravlinnia konkurentospromozhnistiu pidpriemstv u tsyfrovomu ekonomichnomu prostori: kolektyvna monohrafiia], FOP Maslakov, Kyiv, s. 47–55 [in Ukrainian]
5. Akulenko, V. L., Zakharkin, O. O., Komendant, I. V. (2020). Rol maloho ta serednoho biznesu u finansovykh vidnosynakh mistsevoho samovriaduvannya [The role of small and medium-sized businesses in the financial relations of local self-government], *Biznes inform*, No. 9, s. 147–154 [in Ukrainian]
6. Pounder, P. (2015). Expanding entrepreneurship opportunities through local governance: the case of Barbados. *Commonwealth Journal of Local Governance*, No. 16, pp. 137–149.
7. Borshchevskyi, V. (2014). Economic individualism will give resistance to the totalitarianism of the neighbor [Ekonomichnyi indyvidualizm dast opir totalitaryzmu susida]. *Den*. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/ekonomichnyi-individualizm-dast-opir-totalitarizmu-susida> [in Ukrainian]
8. Samaieva, Yu. (2022). How the rear works [Yak pratsiuie tyl], *Dzerkalo tyzhnia*. Retrieved from: <https://zn.ua/ukr/macrolevel/jak-pratsiuje-til.html> [in Ukrainian]
9. Furdychko, L. Ye. (2015). Decentralization: financial independence of local budgets of Ukraine [Detsentralizatsiia: finansova nezalezhnist mistsevykh biudzhetyv Ukrainy]. *Sotsialno-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrainy*, No. 5, s. 39–42 [in Ukrainian]
10. Bila, S. O. (2015). The impact of decentralization on the stimulation of economic growth of territorial communities in Ukraine [Vplyv detsentralizatsii na stymuliuвання ekonomichnoho zrostantia terytorialnykh hromad v Ukraini], *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova*, No. 27, s. 60–65 [in Ukrainian]
11. Ikmal, A., Djeneba, D., Neil, G. et al. (2020). Small and Medium Enterprises in the Pandemic: Impact, Responses and the Role of Development Finance. *Policy Research Working Paper*, No. 9414, World Bank, Washington, DC. Retrieved from: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34552>.
12. *Small and medium-sized enterprises (SMEs)*. European Commission. Retrieved from: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/structural-business-statistics/small-and-medium-sized-enterprises>.
13. *State Statistics Service of Ukraine*: site [Derzhavna Sluzhba Statystyky Ukrainy]. Retrieved from: <https://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian]
14. Bezus A. M., Shafranov K. V. (2016). Development of small business enterprises in Ukraine [Rozvytok pidpriemstv maloho biznesu v Ukraini], *Visnyk KNUTD: Problemy rozvytku ekonomiky*, No. 3, s. 7–17 [in Ukrainian]
15. USAID DOBRE program. Retrieved from: <http://decentralization.uacrisis.org>.
16. Palchuk, V. (2018). Development of the economic potential of communities within the framework of the decentralization reform [Rozvytok ekonomichnoho potentsialu hromad u ramkakh reformy z detsentralizatsii], *Ukraina: podii, fakty, komentari*, No. 11, s. 38–50. Retrieved from: <http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2018/ukr11.pdf> [in Ukrainian]
17. *Analytical report. COVID-19 in Ukraine: Impact on Households and Businesses*. United Nations Agencies. October 2020. Retrieved from: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/697/covid19_in_ukraine_impact_on_households_and_businesses-min.pdf.
18. *Doing Business* (2020). Retrieved from: <https://www.doingbusiness.org>.
19. *International Monetary Fund*: site. Retrieved from: <https://www.imf.org>.
20. *National Bank of Ukraine*: site. Retrieved from: <https://bank.gov.ua> [in Ukrainian]

21. *Because of hostilities, it is impossible to sow 3.5 million hectares of agricultural land* [Cherez boiovi dii nemozhlyvo provesty posivnu na 3,5 mln. hektariv silhospzemel], Agravery: agricultural information agency: site. Retrieved from: <https://agravery.com/uk/posts/show/cerez-bojovi-dii-nemozhlyvo-provesti-posivnu-na-35-mln-hektariv-silgospzemel> [in Ukrainian]
22. *Study of the state and needs of business in war conditions* [Doslidzhennia stanu ta potreb biznesu v umovakh voiennoho stanu], Diia: Business, Lypen 2022. Retrieved from: https://business.diia.gov.ua/uploads/4/22918-doslidzenna_stanu_biznesu_lipen.pdf [in Ukrainian]
23. *Advanter Group*: site. Retrieved from: <https://advanter.ua> [in Ukrainian]
24. *United States Agency for International Development (USAID)*: site. Retrieved from: www.usaid.gov/uk/ukraine.

***ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
ТА ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО
СЕРЕДОВИЩА***

UDC 338.242:005.35:65

Tetiana NEBOHA

*PhD in Economics, Senior Researcher, Department of Science, Education and Business Integration, State Organization «Institute of Market and Economic & Ecological Researches of the National Academy of Sciences of Ukraine», Ukraine,
e-mail: t.neboha@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5025-7299>*

Olha GOLIKOVA

*PhD in Economics, Researcher, Department of Economic Regulation of Environmental Management, State Organization «Institute of Market and Economic & Ecological Researches of the National Academy of Sciences of Ukraine», Ukraine,
e-mail: olga.iprei@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7301-2430>*

**SOCIALLY RESPONSIBLE BUSINESS AS AN EFFECTIVE OBJECTIVE
OF A CIRCULAR ECONOMY MODEL ESTABLISHING**

Neboha, T., Golikova, O. (2022). Socially responsible business as an effective objective of a circular economy model establishing [Sotsialno vidpovidalnyi biznes yak efektyvne tsilepokladannia stanovlennia modeli tsyrkuliarnoi ekonomiky], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (82-83), pp. 96–110.

Abstract. In the article authors analyze modern global practices of conducting socially responsible business. It is shown that socially responsible business is a key component of social capital. The social responsibility analytical data of national business in Ukraine in terms of environmental protection were analyzed, and the indicators dynamics characterizing the efficiency of waste management in Ukraine from 2011 to 2020 were determined. The dynamics of enterprises' investments in equipment and facilities related to ecological complex technologies were considered, and it was determined that due to the uneven capital investments distribution and current expenditures of enterprises among ecologically important directions for measures related to environmental protection, there is a need for state regulation of this sphere, and, especially, when the country is in a state of war and post-war recovery. Recommendations were formulated regarding the fact that the state should develop and apply a system of motivational measures to attract national business to participate in meeting social environment needs. It was concluded that the direction of business in its activities towards socially responsible contributes to the implementation of effective goal-setting of a circular economy model formation. The basis of the research was information resources such as regulatory and legal acts of Ukraine, analytical materials of the State Statistics Service of Ukraine, strategic and program documents of the European Union (EU) regarding the priorities of sustainable development and the circular economy model, scientific works of Ukrainian and international scientists on research topics, etc. In the process of scientific research, such research scientific methods as empirical, namely description and comparison; theoretical: analysis, synthesis and generalization; systemic were applied. The study was prepared within the framework of the scientific research "Imperatives of socially responsible business on the basis of economy ecologization" (KPKVK 6541230 "Support of priority scientific research and scientific and technical (experimental) developments for the state").

Keywords: sustainable development; strategic development; non-linear economy; corporate social responsibility; waste management; image risks; competitiveness of the company; post-war recovery.

Тетяна Василівна НЕБОГА

кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу інтеграції науки, освіти та бізнесу, Державна установа «Інститут ринку і економіко-екологічних досліджень Національної академії наук України», Україна, e-mail: t.neboha@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5025-7299>

Ольга Сергіївна ГОЛІКОВА

кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу економічного регулювання природокористування, Державна установа «Інститут ринку і економіко-екологічних досліджень Національної академії наук України», Україна, e-mail: olga.iprei@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7301-2430>

СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНИЙ БІЗНЕС ЯК ЕФЕКТИВНЕ ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ СТАНОВЛЕННЯ МОДЕЛІ ЦИРКУЛЯРНОЇ ЕКОНОМІКИ

Небога, Т. В., Голікова, О. С. Соціально відповідальний бізнес як ефективне цілепокладання становлення моделі циркулярної економіки. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2022. № 3-4 (82-83). С. 96–110.

Анотація. У статті проаналізовано сучасні світові практики провадження соціально відповідального бізнесу. Показано, що соціально відповідальний бізнес виступає ключовою складовою соціального капіталу. Проаналізовано аналітичні дані щодо соціальної відповідальності національного бізнесу в Україні у частині охорони навколишнього середовища та визначено динаміку показників, які характеризують ефективність поводження з відходами в Україні за період з 2011 по 2020 роки. Розглянуто динаміку інвестицій підприємств в обладнання та устаткування, що пов'язані з екологічними комплексними технологіями, і визначено, що через нерівномірність розподілу капітальних інвестицій та поточних витрат підприємств серед екологічних важливих напрямків на заходи, які пов'язані із охороною навколишнього середовища, виникає необхідність державного регулювання цієї сфери, і, особливо, коли країна знаходиться у стані воєнного положення та повоєнного відновлення. Сформульовано рекомендації стосовно того, що саме держава повинна розробляти та застосовувати систему мотиваційних заходів щодо залучення національного бізнесу до участі у задоволенні потреб соціального середовища. Зроблено висновок про те, що спрямованість бізнесу у своїй діяльності у бік соціально відповідального сприяє реалізації ефективного цілепокладання становлення циркулярної моделі економіки. Базою дослідження стали такі інформаційні ресурси, як нормативно-правові акти України, аналітичні матеріали Державної служби статистики України, Стратегічні та програмні документи Європейського Союзу (ЄС) щодо пріоритетів сталого розвитку та моделі циркулярної економіки, наукові праці українських та міжнародних вчених з тематики досліджень тощо. У процесі наукового дослідження було застосовано такі наукові методи дослідження, як емпіричний, а саме – опис та порівняння; теоретичний: аналіз, синтез та узагальнення; системний. Дослідження підготовлено в межах науково-дослідної роботи «Імперативи соціально відповідального бізнесу на засадах екологізації економіки» (КПКВК 6541230 «Підтримка пріоритетних для держави наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок»).

Ключові слова: сталий розвиток; стратегічний розвиток; нелінійна економіка; корпоративна соціальна відповідальність; поводження з відходами; іміджеві ризики; конкурентоспроможність компанії; повоєнне відновлення.

JEL classification: L310; Q530; Q560; O520

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(82-83\).2022.96-110](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(82-83).2022.96-110)

1. Introduction

The economic development's modern trend is its socially oriented focus on the basis of a circular reproduction model formation. Social responsibility is considered from different aspects. The modern economic development of the world countries is characterized by a radical modernization of their production capacities, which leads to an increase in production volumes due to an increase in the resources consumption. This leads to increased competition for resources, increased unemployment as a result of labor widespread mechanization and robotization. Since the key goal of business is to increase profits under any conditions with economically profitable technological cycles – to the environment deterioration. Such socio-economic changes in society prompted the emergence of new economic concepts, among which the concept of the circular economy model, or, in other words, the closed cycle economy. The above actualizes the research of business development problems on the basis of their social responsibility as an effective goal setting in the context of the formation of a circular economy model.

In 2021, more than 10 million tons of household waste was generated in Ukraine, and disposed in 6,000 landfills (90% of this waste), and only 3.2% is recycled, which does not meet European standards. As a result of the war, on August 2022 more than 200,000 tons of highly hazardous waste and scrap metal have already been generated. Its will present a serious challenge to both cleanup and decontamination activities. Thus, in EU countries, waste management includes waste prevention, reuse, recycling and extended (social) producer responsibility. Ensuring this will be the responsibility not only of Ukraine's government, but also of investors and economic actors. At least these spending can be mitigated by “building back better” with using circular economy principles [1].

2. Aim and methodology of research

The article's purpose is the analysis of existing socially responsible business practices and the criteria formation for their selection in the context of the circular economy model formation in the conditions of post-war recovery, the effective goal of which should be socially oriented business.

To achieve the purpose of this study, the following objectives were defined:

- identify the existing global practices of conducting socially responsible business;
- determine trends in the socially responsible business development in the context of the circular economy model formation;
- show the role of motivational factors in the field of socially responsible business in modern conditions;
- analyze the waste management system efficiency in Ukraine;
- form criteria for choosing a socially responsible business model as a direct goal of circular economy model establishing a and conditions for post-war recovery;
- determine guidelines for the further development of socially responsible business in Ukraine in the conditions of martial law and post-war recovery.

The research basis was information resources such as regulatory and legal acts of Ukraine, analytical materials of the State Statistics Service of Ukraine, strategic and program documents of the European Union (EU) regarding the priorities of sustainable

development and the circular economy model, scientific works of Ukrainian and international scientists on research topics, etc. In the process of scientific research, such scientific methods of research as empirical, namely description and comparison, were applied; theoretical: analysis, synthesis and generalization; systemic. The study was carried out on the basis of the scientific research “Imperatives of socially responsible business on the basis of economy ecologization” within the financial budget program 6541230 “Support of priority for the state scientific research and scientific and technical (experimental) developments”.

3. Literature review, shortcomings and problem statements

The issue of scientific substantiation of the inclusive development of social entrepreneurship in nature management, the definition of social entrepreneurship as a tool for the interaction of institutions of public society and government on the basis of inclusiveness is considered in scientific studies by such scientists as K. Kostetska, Y. Gordiichuk etc. [2, pp. 502–505].

The issues of the principles of the circular economy in the context of its development and the relationship with the formation of socially responsible business are reflected in the works of both domestic and foreign scientists. Thus, the problems and prospects of sustainable development, the ability to manage changes within the framework of the European Green Deal in the example of Ukraine are substantiated by H. Shevchenko, M. Petrushenko, etc. [3, pp. 55–56].

Research is of particular interest among foreign scientists W. Haas etc. [4, pp. 770–773], in which the scientific and theoretical aspects of the formation of the circular economy model as a model of sustainable development in the conditions of globalization are revealed.

A scientific study on the classification of the motivation of entrepreneurs to conduct socially responsible business and the motivation of small businesses to corporate social responsibility in general, conducted by scientists S. M. F. Grimstad, R. Glavee-Geoand, B. E. Fjortoft [5].

The economic nature of socially responsible business and the problems of forming its institutional environment are studied by the following Ukrainian scientists: T. H. Bondaruk, I. S. Bondaruk [6], M. Y. Malik, V. A. Mamchur, O. H. Shpykuliak [7].

In the conditions of martial law in Ukraine, the question of ensuring conditions for conducting business in general is urgent. Currently, the state is actively solving the problem of a real opportunity to increase energy security and gain energy independence. The authors [8, p. 20] propose the creation of energy cooperatives and consider this a significant step towards the energy independence of communities and their energy security. The very creation of such cooperatives, in our opinion, is an example of a socially responsible organization of communities, since the generated electricity can be consumed by the private sector, which is relevant at the moment, when a large amount of energy infrastructure is damaged in the country.

Despite the above, the question of the motivational factors role in the formation of the socially responsible business sphere in modern conditions remains insufficiently developed. The problems of determining the effectiveness of socially responsible business in the context of the circular economy model formation in the conditions of post-war recovery, and its development as an effective goal setting for the such an economy model formation, haven't been fully explored.

Questions regarding the analysis of social business in the aspect of the enterprise social capital formation are controversial due to their relevance in the conditions of inclusive development principles implementation of social entrepreneurship.

4. The main material research

Limited natural resources is a cornerstone aspect of the main market contradiction, which is the opposition of growing needs to an exhaustive supply of resources capable to satisfy such needs. Historically, the main market contradiction found its solution at the expense of such objective processes as the social labor division and its result – specialization, market competition, and international capital migration. Today, it can be supplemented by the circular economy concept as such, which is able to create conditions for the rational use of non-renewable resources. This concept of a non-linear economy is realized due to the functioning of the socially responsible business system.

Analyzing the global experience of socially responsible business, authors identified several models of its implementation. They all differ in the state impact degree on the business practice. Thus, the European model on conducting socially responsible business is based on the active influence and state regulation, and this influence is direct, since the state owns stakes and has its representation in large companies. The European model of socially responsible business manifests itself in three areas – in the economy, in employment issues and in a careful attitude to the environment. It is important that businesses provide information about social initiatives. In contrast to the European model, the American model has a minimal impact on the socially oriented business conducting. The state supports social business initiatives indirectly through a system of tax benefits established at the legislative level. The active state intervention in the regulation of company's social initiatives is also typically to the British model of socially responsible business, when the state independently finances projects of socially responsible business, and courses on socially responsible entrepreneurship are taught in educational institutions. The Japanese model of socially responsible business is also distinguished, which is characterized by active state regulation on the one hand, and strict fulfillment of social obligations towards employees by the company. Moreover, companies take full responsibility for providing their employees with housing, medical treatment as needed, and pensions. And some corporations in their structure create departments of business's social responsibility, which publish reports and inform society about the social initiatives implementation.

For Ukraine, in our opinion, the practice of the European and American models on conducting socially responsible business can be useful, since the national business in the conditions of martial law is unable to independently implement social initiatives, they must be supported indirectly by a system of tax benefits (as in the American model), and active institutional provision in the form of state aid (as aspect of the European model). The main thing is that the social initiatives of the business are not discrete, and maintain a balance of the society interests and the company itself.

Summarizing the world experience of conducting socially responsible business, it is possible to determine trends in the socially responsible business development in the context of the circular economy model formation:

- social responsibility of business is transformed into a company's strategy and integrated into its long-term plans;
- companies engage in social initiatives both for philanthropic purposes and for the purpose of achieving image and reputation benefits;

- social responsibility of business is built into its economic activity as a necessary component;
- the social responsibility of business has both an internal focus (everything for employees) and an external one (everything for society, including environmental protection);
- social responsibility of business often takes the form of environmental responsibility.

Social responsibility of business begins with fair competition, which involves conducting business according to the rules and traditions of honest business activity. M. Friedman notes this, asserting that “there is one and only one social responsibility of the business world – to use its resources and engage in activities aimed at increasing profits, subject to compliance with the rules of the game, that is, to engage in open and free competition, without deception and fraud” [9, p. 142].

Along with this, social responsibility, having an economic basis, goes beyond the scope of economic component only. In the scientific literature, there are interpretations of social responsibility in the form of a pyramid [10], where the business’ social responsibility consists of economic, legal, ethical and philanthropic variations.

Fig. 1. The pyramid of business social responsibility according to A. Carroll's theory
Source: developed by the authors based on [9]

We agree with A. Carroll's opinion that economic responsibility should lie at the base of the pyramid, since every business can make a profit only after satisfying social needs. Production in the market economy conditions has always a socially necessary nature, and separate private goods and services producers at the time of sale to consumers perform their directly social function. With the evolution of the market, subjective – legal relations are built into objective economic relations. And the business begins to subordinate the established legal norms in its activities. Ethical responsibility involves business compliance with socially established moral norms. Philanthropic responsibility is the business responsibility to fully demonstrate its loyalty to members of society, when business acts as a kind of “corporate citizen”. At the same time, if the first three “steps of the pyramid” represent the necessary conditions for business operation, the fourth (philanthropic) is not implemented by every business owner. And that is why the state should develop and apply a system of motivational measures to attract national business to participate in meeting the social environment needs.

In our opinion, motivation in the management system of socially responsible business is of primary importance, since entrepreneurship always aims to obtain added value, and the environmental protection issues, prudent consumption of limited resources, and the creation of a social protection system for workers have always been of a secondary nature. As noted by [11], the organizational structure of socially responsible business management is influenced by a number of factors, among which important ones are the business scale, integration links in the company system, the degree of organizational relations formalization, and the focus of activities on specific stakeholders. At the same time, an important task of socially responsible business management is the formation of its management optimal organizational structure, taking into account the specified factors. The author notes that the management system of socially responsible business should be formed in case of mandatory important organizational changes with the construction of a new interaction system with all stakeholders [11, p. 63]. Supporting the author's opinion, we believe that such important changes should become a newly created motivation system as a necessary condition for the socially responsible business formation in modern conditions.

In the contemporary conditions of the circular economy model formation as a new system of social reproduction, it becomes impossible to use the traditional linear economy model "take-produce-consume-waste". In addition, a system of institutional support for the conduct of socially responsible business in the conditions of the circular economy model formation is necessary, namely, a set of political, economic, legal (formal) and social, objectively formed (informal) "institutions".

In Ukraine, the regulation of relations in the socially responsible business sphere is based on the such a normative legal act as the Concept of state policy implementation in the sphere of promoting the socially responsible business development in Ukraine until 2030 (approved by the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 24.01.2020 No. 66-r) [12]. The Concept formulates the background of "socially responsible business" as the responsible business entities behavior for the results of their decisions and actions on society and the environment. Such behavior is voluntary and should contribute to the sustainable society development, ensure the population well-being, be integrated into the economic entities business activities and comply with the norms of international law. In addition, the Concept defines directions for the development of socially responsible business, namely:

- environmental protection;
- employment;
- development of labor relations.

It is important that the specified legal act defines the development of socially responsible business as one of the priorities of state policy. The Concept did not bypass the issue of business entities motivation, and it provides for conducting trainings and motivational meetings with representatives of state authorities and local self-government in order to encourage the frugal behavior choice.

The experience of Norway can be interesting for Ukraine to forming a motivation system of socially responsible business. The authors [4] distinguish two main categories of socially responsible business motives – economic and ethical. Economic motives are divided into increased income, which is associated with increasing the company's reputation and restoring a previously lost image. Ethical motives are divided into two

groups: environmental protection and contribution to improving the population welfare. They also identified four models of companies behavior that intend to invest in the field of social responsibility: declaration of economic motivation, which leads to improvement of corporate reputation and profit increase; investments in social initiatives aimed at improving the corporate image or restoring a previously damaged image; expressing the intention to take care of one's employees leads to the fact that society as a whole receives social benefits; the company is ready to direct its efforts to conducting socially responsible business when it really intends to care for the environment or to improve a previously damaged image.

Social responsibility can be distinguished by levels in the system of economic relations, as: macro-level – responsibility of state authorities for socio-economic guarantees to citizens, micro-level – responsibility of enterprises in relation to employees, society, and the state, meso-level – responsibility of representatives' individual regions or industries.

In our opinion, socially responsible business is a key component of a company's social capital, along with social contacts, social values, and social infrastructure. The social capital development is determined by investments in formal and informal institutions (state and public), contributes to the growth of well-being through the national business stimulation, and the reduction of social inequality. By stimulating the socially responsible business development through a motivational measures system, the state achieves an important social external effect, as an effective institutional environment is formed for the economic system development and, importantly, it contributes to the formation of a positive state image.

It is necessary to distinguish social responsibility according to the types of its direction: internal, endogenous – in the form of the individual business entities responsibility to employees ensuring their social guarantees; and external, or exogenous – as mutual obligations of the state, business and society. In addition, social responsibility at the level of individuals is important, which manifests itself in relation to other citizens, to public property and public goods, to one's country, etc.

The circular economy model, or the closed cycle economy, which is also considered by scientists as a non-linear economy, promotes the rational and economical use of natural resources, implements the sustainable development principles of individual national economies, and the world economy as a whole. According to the authors [13], the emergence and development of innovative circular economy business models can take place under the conditions of an urbanized and environmentally responsible environment, and such models are aimed at reducing dependence on the use of material resources, increasing efficiency and increasing profits [13, p. 117].

Socially responsible business becomes an effective objective for the circular economy model development, and the principles of conducting business objectively change their key goal – the process of profit maximization becomes impossible without taking into account the impact degree of the economic activity's economic, environmental and social consequences on all interested persons and society as a whole.

The key principles that form the basis of socially responsible business are business compliance with the basic principles of the UN Global Compact Network regarding the protection of human rights, namely [14]:

- 1) Support and respect for the protection of human rights proclaimed at the international level.
- 2) Non-involvement in human rights violations.
- 3) Support of association freedom and valid recognition of collective bargaining rights.
- 4) An active position regarding the elimination of any forms of forced labor.
- 5) Support for the position regarding the complete elimination of child labor.
- 6) Support for the position regarding the elimination of discrimination in the field of labor and employment.
- 7) Support for a precautionary approach to environmental issues.
- 8) An initiative to increase responsibility for the state of the environment.
- 9) Promoting the development and dissemination of environmentally safe technologies.
- 10) Combating all forms of corruption, including extortion and bribery.

Among the mentioned principles, the first priority for Ukraine is a careful attitude to the environment, as well as the fight against corruption.

According to [15], about 9% of the world economy is circular. Almost half of the world's greenhouse gas emissions are created as a result of the extraction and processing of natural resources necessary for the total world product production, which prompts the world community to change existing business models towards a circular economy model. The model of the circular economy assumes compliance with the so-called "9R" principles (Fig. 2).

Socially responsible business as an effective goal setting of the circular economy model has its advantages in the form of a positive external effect, as:

- for the enterprise, it means cost savings, risk management, increased access to capital, customer relations, personnel management, the ability to implement innovations, which, ultimately, will allow achieving the main goal of any business – making a profit;
- for the country's economy – competitive national companies provide stable conditions for the country's competitiveness on the world market;
- for society – the formation of a set of values that will contribute to the building of a cohesive society, and on the basis of which the transition to a sustainable economic system will be possible.

Since the circular economy model implementation is aimed at ensuring the efforts consolidation to achieve economic growth, social equality, justice and "smart" management of the environment, Ukraine was also involved in the global process of the circular economy formation and functioning. Thus, on June 20, 2022, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law "On Waste Management". The adoption of the aforementioned Law confirms the country's intentions to form the foundations of civilized waste management, which is also relevant to granting Ukraine the status of a candidate on EU accession. The Law defines the possibility of European hierarchy implementing on rational waste management and reorganization of the outdated waste management system in the country. It establishes the "polluter pays" principle, introduces extended producers responsibility for complete packaging disposal that is released to the market together with goods. In addition, preferences are established for foreign investors in order to attract additional funds for the construction of modern infrastructure in compliance with EU norms and rules. Among the factors that stand in the way of the modern infrastructure construction, the main one is the low financing level, which is

formed from tax funds and targeted expenditures from local budgets, in particular for the liquidation of unauthorized landfills.

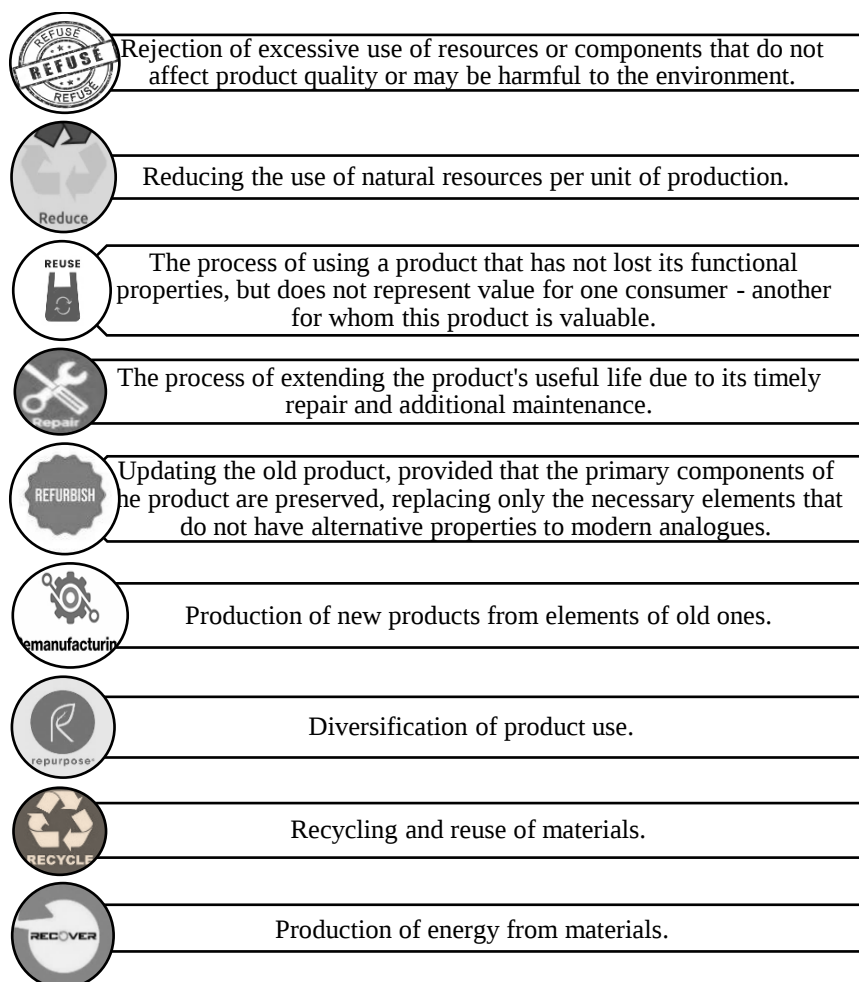

Fig. 2. Principles of circular economy (“9R”)

Source: developed by the authors based on [16]

The Law does not define the factors and mechanisms for the circular economy development and the sphere of the waste generated with extractive industry; it's remaining not covered. Comparing with the relevant European legal acts, we assume that the next step should be a framework law on the regulation of waste management in the extractive industry, as indicated in the Final and Transitional Provisions of the Law, for example Directive 2008/98/EC, which regulates general waste management, does not apply to extractive industry waste and refers to a separate Directive 2006/21/EC “On the management of extractive industry waste and amending Directive 2004/35/EC”.

5. Research results

The European Union has developed the European Green Deal strategy. This strategy offers reduced greenhouse gas emissions, economic growth that is frugal with natural resources, and social justice. This will empower circular business models and consumers

to go green. In particular, the “Circular Economy Action Plan” proposes to make the production of almost all goods on the EU market more environmentally friendly, circular and energy efficient throughout their life cycle. Joining international acts, Ukraine stimulates frugal energy – and resource-efficient circular economy models, which contribute to the socially responsible business development, the new jobs creation and the environment reproduction, which in the current conditions is extremely relevant both for the national economy and for the population.

Let’s turn to analytical data regarding the social responsibility of national business in terms of environmental protection. The dynamics of indicators that characterize the efficiency of waste management in Ukraine for the period from 2011 to 2020 are shown in Table 1.

Table 1

Dynamics of indicators that reflect the efficiency of the waste management system in Ukraine

Years	Waste generation, total million tons	Waste utilization million tons	Waste accumulation in the specially designated places or facilities million tons
2011	443,8	153,4	251,4
2012	446,7	143,1	263,6
2013	445,3	146,7	264,7
2014	355,0	109,3	203,7
2015	312,3	92,5	152,3
2016	295,9	84,6	157,4
2017	366,1	100,1	169,8
2018	352,3	103,7	169,5
2019	441,5	108,0	238,9
2020	462,4	100,5	276,0

Source: developed by the authors based on data [17]

The data in Table 1 allow us to conclude that the amount of waste generated by the country’s enterprises increased slightly in 2020 compared to 2011, by only 4.2%. At the same time, during the same period, the volume of disposed waste decreased by 34.5%. And if we compare the volumes of disposed and generated waste by year, then about a third of the generated waste was subject to disposal. It follows from this that the waste management system in Ukraine is not effective, and measures to improve it need to be developed. Considering the data in the Table 1 through the prism of the environmental component of social responsibility and the provisions of the European Green Deal, it can be concluded that Ukrainian business is only on the way to becoming socially responsible. Therefore, positive waste management practices at enterprises, environmental audit and introduction of corporate environmental policy are necessary development stages for those enterprises that intend to go beyond national markets and supply competitive products to European markets.

Capital investments and current expenses dynamics of enterprises for environmental protection for the period from 2016 to 2020 (Capital investment and operating cost for environmental protection of enterprises by type of economic activity) given in Table 2.

Table 2

Dynamics of investments of enterprises in equipment and facilities related to environmental complex technologies (mln UAH)

Years	Total	of them			
		protection of ambient air and climate	wastewater management	waste management	other nature protection activities
2016	7783,7	528,9	142,2	55,2	7057,4
2017	4183,4	300,1	250,1	40,1	3593,1
Growth rate, %	53,7	56,7	175,9	72,5	50,9
2018	3519,4	514,1	304,8	44,5	2656,0
Growth rate, %	84,1	171,3	121,9	111,0	73,9
2019	3519,1	514,1	304,9	44,5	2655,9
Growth rate, %	99,99	100	99,99	100	99,99
2020	4046,6	1599,1	76,0	163,2	2208,3
Growth rate, %	115,0	311,0	24,9	366,7	83,1

Source: developed by the authors based on data [18]

Table 2 shows that the total amount of investments in equipment and facilities related to environmental complex technologies in 2020 (for the first time in five years starting from 2016) increased by 15 percent compared to 2019. In 2020, the dynamics of such investments in Ukraine was negative, for example: in 2017, the drop was at the level of 46.3%. The greatest growth in 2020 compared to the previous year was shown by investments in complex environmental technologies related to the protection of the surrounding air and climate – a growth rate of 311.0% – and in waste collection and elimination – a growth rate of 366.7%. At the same time, investments in complex environmental technologies for the collection and disposal of wastewater decreased by 75.1% in the same year. The following conclusion can be drawn from this – enterprises capital investments and current costs for measures related to environmental protection are unevenly distributed among important ecological areas. Such a situation requires regulation by the state, and especially when the country is in a state of war and post-war recovery.

The EU experience regarding “waste prevention” is interesting. Thus, Directive 2008/98/EC defines that “waste prevention” means the application of such measures, which are taken before the product turns into waste, and which beforehand – reduce the waste amount in the process of consumption, reuse the product, or contribute to its extension life cycle; reduce the negative impact on the environment and human health; reduce the content of dangerous components in products [19].

That is, “waste prevention” involves the goods and materials development in such a way that in the process of their production, consumption, use and recycling, as little waste as possible is created.

The application of the socially responsible business principles by Ukrainian entrepreneurs is currently limited with the martial law conditions, which means the unstable economic situation, in addition, the lack of sufficient financial resources; insufficient institutional support from the state; limited information about business benefits as a result of supporting environmental initiatives; the imperfection of the motivational measures system that would contribute to the social responsibility formation and a careful attitude to the environment among businessmen.

On the basis of the conducted research, we will form the main criteria for choosing one or another model of socially responsible business as a direct goal setting for the circular economy model formation in the conditions of post-war recovery:

- 1) Socio-economic growth, which manifests itself in financial performance, which provides ample opportunities for further conducting a socially responsible business component, the so-called mutual influence of financial performance and socially responsible business arises.
- 2) The balance of the company's goals and compliance with the principles of socially responsible business conducting.
- 3) Promoting the development for ecological products market and formation the waste management system based on "prevention" of their occurrence.
- 4) Ensuring image and reputation dividends, which will lead in the long run to attracting investments and forming a circle of loyal customers.
- 5) Business operations transparency and solving the market information asymmetry problem.

In our opinion, the guidelines for the further development of socially responsible business in Ukraine in the conditions of martial law and post-war recovery should be its systematic implementation and full society awareness based on digitalization about the advantages of such a business model. The systematic nature of the proceedings means its popularization at all levels – among large, medium and small businesses using a motivation system. The effective state strategy development for conducting socially responsible business is envisaged with the business representatives' inclusion in its development. In the digitalization conditions of all spheres of activity, it's should become the next guideline for the development of socially responsible business in Ukraine. This, again, will contribute to the formation of an individual company positive image. It is necessary to inform society about successful companies that are socially oriented in their activities to stimulate demand for socially responsible business. The result must be measurable; otherwise the strategy implementation will not take place. In addition, the consumer is interested in ensuring that his environment remains safe and ecological. The policy implementation result on socially responsible business conducting should be progressive changes in the management system and the formation of the circular economy model foundations in the country.

6. Conclusions

Based on the results of the study, the following conclusions can be drawn:

- 1) The business orientation in its activities towards socially responsible contributes to the implementation of effective goal-setting of the circular economy model formation.
- 2) In the conditions of the circular economy model formation, a system of institutional support for the conduct of socially responsible business is necessary, in the form of formal and informal institutions, namely: political, economic, legal – formal; and social (which have objectively formed) are informal.
- 3) The motivation system of a socially responsible business should be based, firstly, on the awareness of obtaining the maximum profit as a result of the rational use of resources and creating a positive image, and, secondly, on the conscious observance of the legislation regarding a careful attitude to the environment.
- 4) Waste management in Ukraine is not effective and requires a measures set to improve it, and Ukrainian business itself is only on the way to becoming socially responsible.

- 5) Since capital investments and current enterprises expenses, which are directed to measures for environmental protection, are unevenly distributed among ecologically important areas, there is a need for state regulation of this area, which is also connected with a crisis situation, when the country is in a state of martial law or post-war recovery.
- 6) Obstacles to the development of socially responsible business in the context of the formation of a circular economy model in Ukraine are the economic crisis associated with martial law, the lack of a full-fledged extensive market infrastructure, the lack of a system of indirect incentives for a rational and responsible attitude to the environment for national business, insufficient awareness society about the essence and principles of the circular economy model.

Summarizing, we note that the motivation system formation for socially responsible business is a necessary condition for the circular economy model formation. An important component of the institutional socially responsible business support is motivation from the state, as it is known that the primary goal of any business is to obtain added value, and not to care for the environment or ensure better social conditions for society. And in the conditions of a military-type economy and post-war recovery, when issues of social and economic recovery turn into issues of strategic and life-necessary solutions, doing business cannot be socially responsible. So, the problem of limited resources, and especially under the conditions of martial law, when the lion's share of funds is directed to strengthening the country's defense capabilities, requires Ukrainian business to find new ways to maximize profits. In the context of Ukraine's focus on joining the EU, the "green" course and environmentalization, and in the period of post-war economic recovery, the circular economy model, the effective goal of which is socially responsible business, should become such a direction.

The prospects for further development, in our opinion, should be the study of the waste management system issues, responsible production and consumption in Ukraine with the specification of proposals for its improvement as an imperative of socially responsible business.

References

1. World Bank (2022). *Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment (English)*. Washington, D.C.: World Bank Group. Retrieved from: <http://documents.worldbank.org/curated/en/099445209072239810/P17884304837910630b9c6040ac12428d5c> (access date: 12.11.2022).
2. Kostetska, K., Gordiichuk, Y., Movchaniuk, A., Vdovenko, N., Nahorny, V., & Koval, V. (2021). Inclusive development of social entrepreneurship in nature management. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, Vol. 30 (3), pp. 500–511. DOI: <https://doi.org/10.15421/112146>.
3. Shevchenko, H., Petrushenko, M., Burkynskyi, B., & Khumarova, N. (2021). SDGs and the ability to manage change within the European green deal: The case of Ukraine. *Problems and Perspectives in Management*, Vol. 19 (1), pp. 53–67. DOI: [https://doi.org/10.21511/ppm.19\(1\).2021.05](https://doi.org/10.21511/ppm.19(1).2021.05).
4. Haas, W., Krausmann, F., Wiedenhofer, D., & Heinz, M. (2015). How Circular is the Global Economy?: An Assessment of Material Flows, Waste Production, and Recycling in the European Union and the World in 2005. *Journal of Industrial Ecology*, Vol. 19, pp. 765–777. Retrieved from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/jiec.12244> (access date: 09.11.2022).
5. Grimstad, S. M. F., Glavee-Geo, R. & Fjertoft, B. E. (2020). SMEs motivations for CSR: an exploratory study. *European Business Review*, Vol. 32, No. 4, pp. 553–572.
6. Bondaruk, T. H., & Bondaruk, I. S. (2020). The Economic Nature of the Organizational and Economic Mechanism for Corporate Social Responsibility of Business [Ekonomichna pryroda

- orhanizatsiino-ekonomichnoho mekhanizmu sotsialnoi vidpovidalnosti biznesu], *Naukovyi Visnyk Natsionalnoi Akademii Statystyky, Obliku ta Audytu*, Is. 1–2, pp. 57–64 [in Ukrainian]
7. Malik, M. Y., Mamchur, V. A., & Shpykuliak, O. H. (2017). Institutional environment and formation of social responsibility of agricultural enterprises [Instytutsionalne seredovyshche ta formuvannia sotsialnoi vidpovidalnosti ahrarykh pidpriemstv], *Ekonomika APK*, Issue 12, pp. 5–13 [in Ukrainian]
8. Borodina, O., Kryshtal, H., Hakova, M., Neboha, T., Olczak, P., Koval, V. (2022). A conceptual analytical model for the decentralized energy-efficiency management of the national economy. *Energy Policy Journal*, Vol. 25. Is. 1, pp. 5–22. DOI: <https://doi.org/10.33223/epj/147017>.
9. Mescon, M. H., Albert, M., Khedouri, F. (2003). *Management Fundamentals*. Trans. from Eng. [Osnovy menedzhmenta; per. s angl.], Delo, Moskva, 703 p.
10. Carroll, A. B. (2001). The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders. *Business Horizons*, Vol. 34, Iss. 4, pp. 39–48. DOI: [http://dx.doi.org/10.1016/0007-6813\(91\)90005-G](http://dx.doi.org/10.1016/0007-6813(91)90005-G).
11. Kamyshnykova, E. (2019). Essence and structure of organizational provision of strategic corporate social responsibility management [Sutnist ta struktura orhanizatsiinoho zabezpechennia stratehichnoho upravlinnia korporatyvnoiu sotsialnoiu vidpovidalnistiu], *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia*, No. 4 (20), pp. 61–71 [in Ukrainian]
12. On the approval of the Concept of state policy implementation in the sphere of promoting the socially responsible business development in Ukraine for the period until 2030: Law of Ukraine, No. 66-p, 24.01.2020 [Pro skhvalennia Kontseptsii realizatsii derzhavnoi polityky u sferi spriannia rozvytku sotsialno vidpovidalnoho biznesu v Ukraini na period do 2030 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy, No. 66-p, 24.01.2020]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-p#Text> (access date: 09.11.2022) [in Ukrainian]
13. Ruda, M. V., Myrka, Ya. V. (2020). Circular business models in Ukraine [Tsirkuliarni biznes-modeli v Ukraini], *Menedzhment ta pidpriemnytstvo v Ukraini: etapy stanovlennia ta problemy rozvytku*, Vol. 2, Iss. 1, pp. 107–121 [in Ukrainian]
14. *Global Compact Network Ukraine*: site. Retrieved from: <https://globalcompact.org.ua/pro-nas/desjat-principiv-gd-oon> (access date: 09.11.2022).
15. *The Circularity Gap Reform 2020*. Retrieved from: <https://circularconomy.europa.eu/platform/en/news-andevents/all-news/2019-circularity-gap-report-reveals-world-only-9-circular-and-trend-negative> (access date: 09.11.2022).
16. *The circular economy model of the economy* [Model tsyrkuliarnoi ekonomiky], Ukrainian project “Diia.Business”. Retrieved from: <https://business.diia.gov.ua/handbook/impact-investment/model-cirkularnoi-ekonomiki> (access date: 09.11.2022) [in Ukrainian]
17. *Economic statistics. Natural environment* [Ekonomichna statystyka. Navkolyshnie pryrodne seredovyshche], Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: sait. Retrieved from: <https://www.ukrstat.gov.ua> (access date: 09.11.2022) [in Ukrainian]
18. *Activities of business entities in 2020* (2021): statistical collection [Diialnist subiektiv hospodariuvannia 2020: stat. zbirnyk], Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, Kyiv, 151 p. Retrieved from: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/11/zb_DSG_20.pdf [in Ukrainian]
19. *Directive 2008/98/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on waste and repealing certain Directives*. European Union Law Portal EUR-lex. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32008L0098> (access date: 09.11.2022).

***ФІНАНСИ, БАНКІВСЬКА СПРАВА
ТА СТРАХУВАННЯ***

УДК 336.142:355.01

Елеонора Іванівна КУРГАНСЬКА

кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів,
Одеський національний економічний університет, Україна,
e-mail: elekurg@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0838-8084>

Світлана Іванівна ЛОГВІНОВСЬКА

кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів,
Одеський національний економічний університет, Україна,
e-mail: SvetlanaLohvinovska@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0670-2957>

ВПЛИВ ПАНДЕМІЇ COVID-19 НА ФОРМУВАННЯ ДОХІДНОЇ ЧАСТИНИ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ

Курганська, Е. І., Логвіновська, С. І. Вплив пандемії COVID-19 на формування дохідної частини державного бюджету. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2022. № 3-4 (82-83). С. 112–123.

Анотація. У статті розглянуто теоретичні та практичні аспекти особливостей формування дохідної частини державного бюджету за рахунок податкових надходжень в умовах пандемії COVID-19. Проаналізовано структуру формування дохідної частини бюджету за основними статтями та встановлено впливову роль податкових надходжень на неї. Виявлено основні проблеми формування доходів державного бюджету України в умовах пандемії COVID-19 та визначено шляхи їх вирішення. Акцентовано увагу на реалізації державної внутрішньої і зовнішньої політики через державний бюджет, органи державної виконавчої влади, державне регулювання фінансовими ресурсами країни. Дослідження проблем формування дохідної частини Державного бюджету України є важливим, насамперед тому, що саме бюджет характеризує рівень економічного розвитку країни. Наголошено, що державний бюджет – це важливий інструмент реалізації фінансової політики держави. Практика управління фінансовими ресурсами та організації контролю бюджетних коштів дозволяє оперативно маневрувати обмеженими державними коштами, спрямовувати їх на першочергові соціально-економічні проблеми, та, разом з тим, в режимі реального часу отримувати інформацію щодо руху та наявності бюджетних коштів на єдиному казначейському рахунку в системі казначейства, насамперед, про стан та формування дохідної частини Державного бюджету України. Практичну цінність має обґрунтування застосування дохідної частини державного бюджету як основного макроекономічного чинника стабільності держави, її економіки та рівня життя населення, інституційних концепцій економічного зростання у процесі формування державної економічної політики, зважаючи на те, що вони визначають загальні принципи функціонування економічних систем з урахуванням множинних соціально-економічних та ідеологічних чинників.

Ключові слова: державні доходи; доходи Державного бюджету; податкові доходи; бюджетно-податкова політика; проблеми формування доходів; шляхи збільшення доходів.

Eleonora KURHANSKA

PhD in Economics, Associate Professor of Finance Department,
Odessa National Economic University, Ukraine,
e-mail: elekurg@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0838-8084>

Svitlana LOGVINOVSKA

*PhD in Economics, Associate Professor of Finance Department, Odessa National Economic University, Ukraine, e-mail: SvetlanaLohvinovska@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0670-2957>*

THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE REVENUARY PART OF THE STATE BUDGET FORMATION

Kurhanska, E., Logvinovska, S. (2022). The impact of the Covid-19 pandemic on the revenueary part of the state budget formation [Vplyv pandemii COVID-19 na formuvannia dokhidnoi chastyny derzhavnoho biudzhetu], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (82-83), pp. 112–123.

Abstract. *The article considers the theoretical and practical aspects of peculiarities of the budget's revenueary part formation through the tax revenues in conditions of the COVID-19 pandemic. The structure of budget's revenueary part formation by main articles is analyzed and influential role of tax revenues on it was established. The main problems of the state budget revenues formation of Ukraine in the conditions of the COVID-19 pandemic are revealed and the ways of their solution are determined. Emphasis is placed on the state domestic and foreign policy implementation through the state budget, state executive authorities, state regulation of the country's financial resources. It was emphasized that the state budget is an integral attribute of the country and important tool for implementing of the state financial policy. The study problems of the revenueary part formation of the State Budget of Ukraine is important, primarily, because the budget characterizes the level of country's economic development. It was emphasized that the state budget is an important tool for implementing the state's financial policy. The practice of financial resources managing and organizing the control of budget funds allows you to quickly maneuver limited state funds, direct them to priority socio-economic problems, and, at the same time, receive real-time information on the movement and availability of budget funds on a single treasury account in the treasury system, primarily, about the state and formation of the revenue part of the State Budget of Ukraine. The practical value is the justification of revenue part of the state budget application as a main macroeconomic factor of the state stability, its economy and living standards of the population, institutional concepts of economic growth in the state economic policy formation, given that they determine the general principles of economic systems functioning taking into account multiple socio-economic and ideological factors.*

Keywords: *state revenues; state budget revenues; tax revenues; budgetary tax policy; problems of revenue formation; ways to increase revenues.*

JEL classification: *H700; L860*

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(82-83\).2022.112-123](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(82-83).2022.112-123)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Стабільний та ефективний розвиток держави залежить від фінансових ресурсів у бюджетній сфері. У складні часи, коли увесь світ стурбований поширенням хвороби (COVID-19), спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, фінансова політика країни має бути спрямована на заходи зі створення умов для виконання центральними органами влади, органами виконавчої влади на місцях покладених на них функцій.

Бюджет є головним інструментом державного регулювання економіки, впливу на господарську кон'юнктуру та дієвим механізмом реалізації соціально-економічної політики, яка направлена на покращення добробуту населення.

Через низку проблем, які існують в Україні уже не одне десятиріччя, а саме: недосконалість бюджетного та податкового законодавства, політична нестабільність, високий рівень корупції, тіньова економіка – питання формування головного фінансового документу країни є невирішеними та потребують удосконалення.

На жаль, сьогодні країна зіткнулася ще з однією проблемою – із викликом, спричиненим поширенням пандемії COVID-19, що потребує невідкладного вирішення низки важливих проблем.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Проблема формування бюджетних коштів займалися зарубіжні та вітчизняні науковці та практики.

Питанням формування Державного бюджету на сьогодні присвячено багато праць, як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, а результати їх досліджень стали відповідним внеском у розвиток теорії та практики: І. О. Луніна, В. Д. Базилевич, Л. М. Демиденко, В. М. Опарін, Ю. Д. Радіонов, В. М. Федосов, С. І. Юрій, І. Х. Озеров, Ф. Нітті, С. Фішер та ін.

Питання побудови зваженої фіскальної й монетарної політики були розглянуті в сучасній західній економічній літературі.

Значний внесок в дослідження питань фіскальної політики в країні зробили Р. Барро, Т. Андерсен, Т. Девіг, А. Марков, А. Ферреро, Дж. Бьюкенен, А. Лернер, Р. Масгрейв, Дж. Стігліц, С. Фішер, А. Лаффер.

Проблеми теорії, методології та практики управління дохідною частиною бюджету висвітлені у працях В. Д. Базилевича, О. Д. Василик, І. О. Лютого, Н. В. Новицької, Д. М. Серебрянського, Л. Л. Тарангул, Ю. Д. Гусака, А. М. Вдовиченка, А. І. Зубрицького. Вагомий внесок у дослідження питань впливу рівня державного боргу на національну безпеку держави зробив д.е.н., професор, академік НАН України В. М. Геєць.

Не зважаючи на вагомий науковий доробок науковців, існують питання пов'язані з дослідженням проблемних аспектів мобілізації доходів Державного бюджету та пошуку резервів формування дохідної частини бюджету.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Економічна криза та пандемія вносять свої корективи, впливають на стан формування дохідної частини бюджету та висвітлюють недосконалість бюджетного та податкового законодавства, політичну нестабільність, високий рівень корупції, тіньову економіку.

В сучасних умовах постає питання наповнення державного бюджету, залучення нових джерел, зниження податкових ставок, створення нових робочих місць та умов для розвитку підприємницької діяльності, залучення інвестицій в агропромислову сферу, виведення з тіні економіки тощо.

Разом з тим, серед проблем формування бюджетних коштів, які розглядалися та вивчалися зарубіжними і вітчизняними вченими, недостатньо дослідженими залишаються питання мобілізації доходів Державного бюджету, пошуку резервів формування дохідної частини бюджету тощо.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження існуючих проблем формування дохідної частини державного бюджету, спричинених поширенням пандемії COVID-19 та обґрунтування шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розповсюдження з початку 2020 року у всьому світі, у тому числі, й в Україні, пандемії, спричиненої гострою респіраторною хворобою COVID-19, обумовило розгортання карантинних заходів, які призвели до обмеження ділової активності, тимчасового припинення роботи і звільнення частини бізнесу від оподаткування, погіршили споживчі настрої та

ділові очікування, а також кон'юнктуру на світових товарних та фінансових ринках.

Варто зазначити, що максимально негативного ефекту від жорстких протиепідеміологічних заходів Державний бюджет України зазнав у період локдауну – у квітні-травні 2020 року.

Держава через бюджет здійснює мобілізацію коштів, які необхідні для забезпечення соціально-економічного розвитку країни та використання їх з метою виконання функцій, які покладені на головних розпорядників бюджетних коштів.

Через державний бюджет органи виконавчої влади реалізують внутрішню та зовнішню політику, державне регулювання фінансових ресурсів країни. Державний бюджет є невід'ємним атрибутом країни та важливим інструментом реалізації її фінансової політики.

Дослідження проблем формування дохідної частини Державного бюджету України викликає інтерес, насамперед тому, що саме бюджет характеризує рівень економічного розвитку країни. Необхідно зазначити, що дохідна частина державного бюджету є основним макроекономічним чинником стабільності держави, її економіки та рівня життя населення. Дефіцит бюджету призводить до зниження рівня життя населення, падіння виробництва в країні та появи державного боргу. Саме завдяки обґрунтованому здійсненню бюджетного процесу забезпечується економічна і соціальна стабільність та належний життєвий рівень населення [1].

Доходи бюджету є дієвим інструментом державного впливу на формування бюджетної політики у процесі виконання зобов'язань і здійснення суспільних благ. У рамках дослідження проаналізовано формування дохідної частини Державного бюджету України, що дає змогу оцінити основні джерела надходження, динаміку їх змін, визначення факторів впливу, що призвели до відхилень.

В сьогоденнішніх реаліях проблема наповнення та зростання доходів Державного бюджету України набуває все більшої гостроти, оскільки з кожним роком видатки держави збільшуються, а пошук джерел їх забезпечення ускладнюється. Вихідними принципами формування доходів бюджету є фіскальна і економічна ефективність, соціальна справедливість [2].

Доходи бюджету – податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, плату за надання адміністративних послуг, власні надходження бюджетних установ), що визначені у ст. 2. п. 23 Бюджетного кодексу.

Бюджетним кодексом (стаття 9) представлено чотири основні класифікатори за доходами: податкові, неподаткові надходження, доходи від операцій із основним капіталом та офіційні трансферти [3; 4].

Державний бюджет є самостійною економічною категорією і втілює фінансові відносини, що виникають при утворенні централізованого фонду грошових ресурсів країни та його використання на загальнодержавні потреби.

Дані Державної казначейської служби України про надходження державного бюджету за 2016–2020 роки свідчать про виконання запланованих показників та про коливання обсягів надходжень деяких джерел [5].

Загалом Україна, порівняно із багатьма країнами світу, має відносно менше погіршення показників за підсумками 2020 року. Так, якщо порівняти результати економічної активності України з країнами ЄС у 2020 році, то Україна показала менші від'ємні темпи та кращі показники динаміки ВВП, ніж деякі країни ЄС.

Причинами такого успіху є, зокрема, трансформаційний характер нашої економіки. Слабке залучення у виробничі ланцюги доданої вартості у світовій економіці, суттєва частка тіньового бізнесу та доходів, недостатньо розвинений туризм, досить вагома частка сільського господарства (що гарантувало продовольчу безпеку), велика частка крупного виробництва, яке не зупинялося навіть у пікові періоди, вміння українців виживати та пристосовуватися до різних складних умов [6].

Про кількісний рівень податкових надходжень можна стверджувати проаналізувавши стан бюджету як фінансового плану держави за доходами та видатками.

З 2019 р. доходи державного бюджету кожного року зростають, але незначними темпами. Так, у 2019 р. доходи державного бюджету склали 998 344 млн. грн., а в 2020 р. – 1 076 026 млн. грн. Абсолютне відхилення 2020 р. до 2019 р. становить 77 682 млн. грн.

На рис. 1 відображено частку податкових надходжень у структурі державного бюджету за 2019–2020 рр.

Рис. 1. Частка надходжень у структурі доходів державного бюджету за 2016–2020 рр., млн. грн.
Джерело: побудовано авторами на основі даних [5]

Найбільшу питому вагу в доходах державного бюджету складають податкові надходження – біля 80%, на другому місці, приблизно 20% – неподаткові надходження, та зовсім незначну частину складають доходи від операцій з капіталом та офіційні трансферти.

Питома вага цільових фондів становить менше 1% від усіх доходів бюджету.

Таке зменшення по цільових фондах зумовлене зменшенням надходжень податкових джерел, із яких формуються доходи цільових фондів.

В табл. 1 наведено темпи росту доходів державного бюджету у 2016–2020 рр.

Податкові надходження до державного бюджету у 2016 р. виконано на 100%, у 2017 р. та 2018 р. спостерігалось недовиконання на 1%, у 2019 р. на 4%, у 2020 р. виконання податкових надходжень до доходів державного бюджету збільшилося на 3% та становило 851 115 млн. грн. Неподаткові надходження Державного бюджету практично весь аналізований період були недовиконані на 4–6%. Тільки у 2019 р. неподаткові надходження склали 186 750 102 721 грн., показник виконання – 106%.

Таблиця 1

Темпи росту доходів державного бюджету у 2016–2020 рр.

Роки	Показники	Податкові надходження	Неподаткові надходження	Доходи від операцій з капіталом	Цільові фонди	Офіційні трансферти	Усього
2016	План, грн.	502 554 559 600	110 052 868 685	1 267 397 000,00	7 880 255 700	4 269 535 214	631 527 192 099
	Виконано, грн.	503 879 432 763	103 643 682 443	191 463 957,38	287 702 128	4 171 580 450	616 283 219 566
	Показник виконання, %	100	94	15	4	98	98
2017	План, грн.	632 202 347 100	133 741 070 731	373 499 948	22 703 071 200	6 047 387 105	796 844 904 484
	Виконано, грн.	627 153 686 178	128 579 090 491	286 900 000	29 847 106 998	5 967 702 788	793 441 850 475
	Показник виконання, %	99	96	77	131	99	100
2018	План, грн.	760 016 406 700	171 679 760 663	473 564 239	4 867 383 600	7 439 364 804	946 849 003 806
	Виконано, грн.	753 815 645 723	164 683 134 530	657 500 000	187 503 578	7 306 282 059	928 114 941 997
	Показник виконання, %	99	96	139	4	98	98
2019	План, грн.	846 728 383 587	176 391 439 050	1 235 326 100	1 727 489 100	1 541 911 800,00	1 036 472 274 870,24
	Виконано, грн.	799 776 000 000	186 750 102 721	183 031 140	1 770 807 236	1 139 869 234,44	998 344 872 924,26
	Показник виконання, %	94	106	15	103	74	96
2020	План, грн.	826 263 914 200	227 670 405 379	660 823 300	189 478 200	1 756 136 500,00	1 067 321 983 076
	Виконано, грн.	851 115 641 024	212 957 205 056	79 383 686	187 067 843	1 029 651 014,44	1 076 026 953 602
	Показник виконання, %	103	94	12	99	59	101

Джерело: побудовано авторами за даними [5]

У 2020 р. було заплановано неподаткових надходжень до державного бюджету у розмірі 227 670 405 379 грн., а виконано – 94% від запланованого рівня у розмірі 212 957 205 056 грн.

Дані табл. 1 свідчать про те, що доходи від операцій з капіталом у надходженнях до державного бюджету за 2018 р. були заплановані в розмірі 473 564 239,00 грн., а виконані в обсязі 657 500 000 грн., тобто на 139%.

Так, надходження від продажу основного капіталу збільшилися на 12 075 294,88 грн., надходження від реалізації державних запасів товарів збільшилися на 137 027 212,96 грн. та кошти від продажу землі й нематеріальних активів збільшилися на 34 863 309,59 грн.

У 2020 р. темп росту спостерігався у дохідній частині державного бюджету за податковими надходженнями на 106%, для неподаткових надходжень – 114%.

Показники темпу приросту хоча і незначні – всього лише 6% та 14%, але все ж таки свідчать про збільшення податкових та неподаткових надходжень. А от доходи від операцій з капіталом недовиконано на 57%, офіційні трансферти на 10% (табл. 2).

Таблиця 2

Темпи росту доходів державного бюджету в 2020 р., %

Роки	Податкові надходження, грн.	Неподаткові надходження, грн.	Доходи від операцій з капіталом, грн.	Цільові фонди, грн.	Офіційні трансферти, грн.
2016	503 879 432 763	103 643 682 443	191 463 957,38	287 702 128	4 171 580 450
2017	627 153 686 178	128 579 090 491	286 900 000	29 847 106 998	5 967 702 788
2018	753 815 645 723	164 683 134 530	657 500 000	187 503 578	7 306 282 059
2019	799 776 000 000	186 750 102 721	183 031 140	1 770 807 236	1 139 869 234,44
2020	851 115 641 024	212 957 205 056	79 383 686	187 067 843	1 029 651 014,44
Темп росту, %	106	114	43	11	90

Джерело: побудовано авторами за даними [5]

У розрізі структури доходів у надходженнях до державного бюджету бачимо, що у 2020 р. найбільшу частку серед податкових надходжень складає податок на додану вартість з імпортованих товарів – 31%, частка податку на додану вартість з вітчизняних товарів складала – 15%. Доходи від податку на прибуток – 12% та податку на доходи фізичних осіб у структурі бюджету – 13%. Найменшу частку серед доходів склали інші неподаткові надходження – 2%, цільові фонди – менше 1%, офіційні трансферти – 1% (рис. 2).

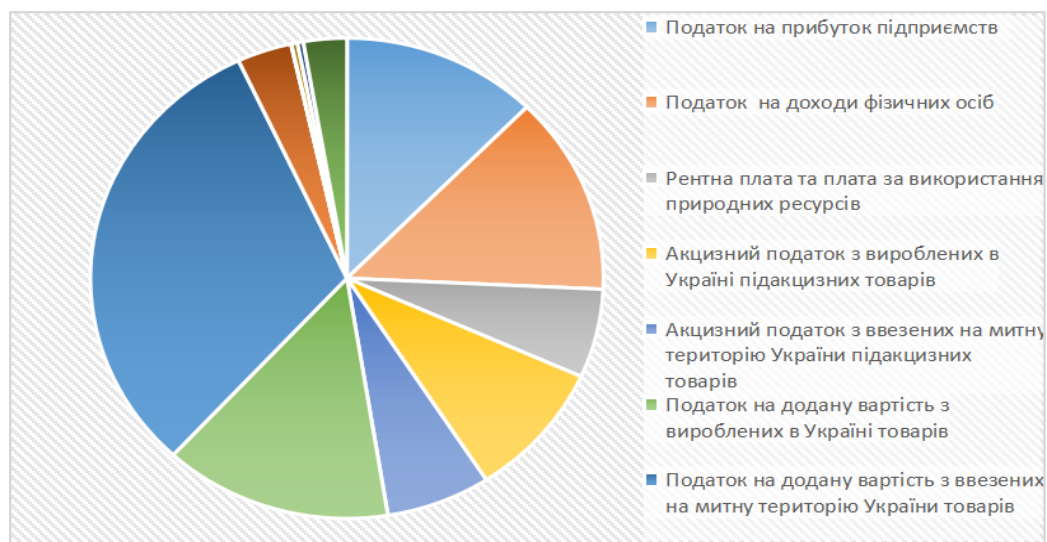

Рис. 2. Структура доходів у надходженнях до державного бюджету за 2020 р.

Джерело: побудовано авторами за даними [5]

Доходи бюджету формуються, насамперед, за рахунок податків.

Як продемонстровано на рис. 3-4, надходження ПДВ у 2021 році збільшилося та складає 530 007,1 млн. грн. Порівняно з 2019–2020 рр. у 2021 р. також збільшилися відшкодування ПДВ – 159 701,1 млн. грн., а залишок ПДВ у бюджеті

порівняно з 2019 роком становить 370 298,9 млн. грн. Ефективність ПДВ у 2021 році зросла на 0,074557 млн. грн. з 2020 року та склала 0,698667 млн. грн.

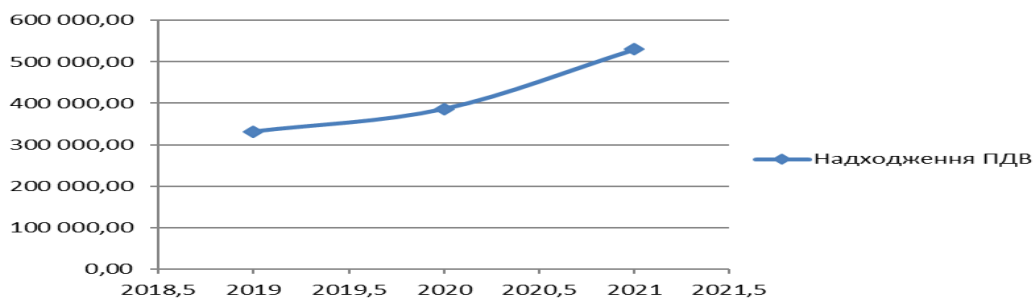

Рис. 3. Динаміка надходження ПДВ до Державного бюджету за 2018–2021 рр., млн. грн.
Джерело: побудовано авторами за даними [5]

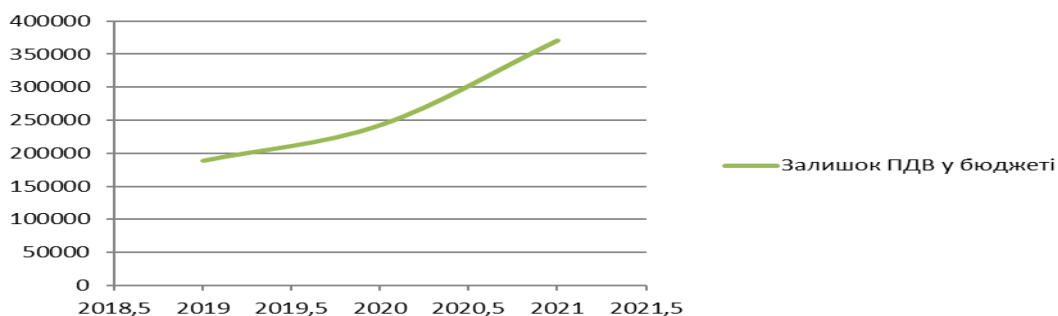

Рис. 4. Аналіз залишку ПДВ в Державному бюджеті за 2018–2021 рр., млн. грн.
Джерело: побудовано авторами за даними [5]

ПДВ має високу фіскальну ефективність та є одним із основних бюджетоутворюючих платежів в Україні. Широка база нарахування податку дає змогу зміцнити дохідну частину Державного бюджету України.

Разом з тим, реалії сучасності свідчать про те, що бюджетоформуючий ПДВ змінився останніми роками на витратний бюджет.

Важливим для економіки країни, загалом, є прогресивна динаміка відшкодування ПДВ живими грошима як за внутрішніми оборотами, так і за зовнішньоекономічними операціями.

Вважаємо, що проблема несвоєчасного відшкодування ПДВ експортерам залишається однією з головних для українського бізнесу. Утворення заборгованості з відшкодування ПДВ призводить до зниження конкурентоспроможності українського експорту, змушуючи компанії підвищувати ціни на свою продукцію та скорочувати витрати на модернізацію виробництва.

Серед наслідків неповернення заборгованості – зниження стимулів до інвестування в експортоорієнтовані виробництва, погіршення ділового середовища, обмеження можливостей для зростання економіки.

Наявність суттєвих недоліків у відшкодуванні податку на додану вартість вимагає здійснення заходів для стабілізації ситуації, насамперед, вдосконалення законодавчої бази, усунення суперечливих норм законодавства про ПДВ тощо.

Розглянемо динаміку надходжень до Державного бюджету, яку представлено на рис. 5–7. На всіх трьох рисунках спостерігаються позитивні тенденції, які вказують на збільшення динаміки надходжень до Державного бюджету за 2018–2020 рр. Та, відповідно, має відображення стану надходжень на рахунках ДКСУ, насамперед, у вигляді підвищення їх навантаження в казначейській системі в сучасних умовах.

Рис. 5. Динаміка надходжень до Державного бюджету 2020 р., поліноміальна лінія тренду третього ступеня, млн. грн.
Джерело: побудовано авторами за даними [5]

Рис. 6. Динаміка надходжень до Державного бюджету 2019 р., млн. грн.
Джерело: побудовано авторами за даними [5]

Сьогодні особливо гостро постає питання щодо створення умов розвитку економіки у непрості часи для України через пандемію, спричинену гострою респіраторною хворобою COVID-19.

Можливість отримувати інформацію щодо руху та наявності коштів на єдиному казначейському рахунку в режимі реального часу, у тому числі про стан Державного бюджету України, дозволяє своєчасно та гнучко реагувати в критичних ситуаціях [9].

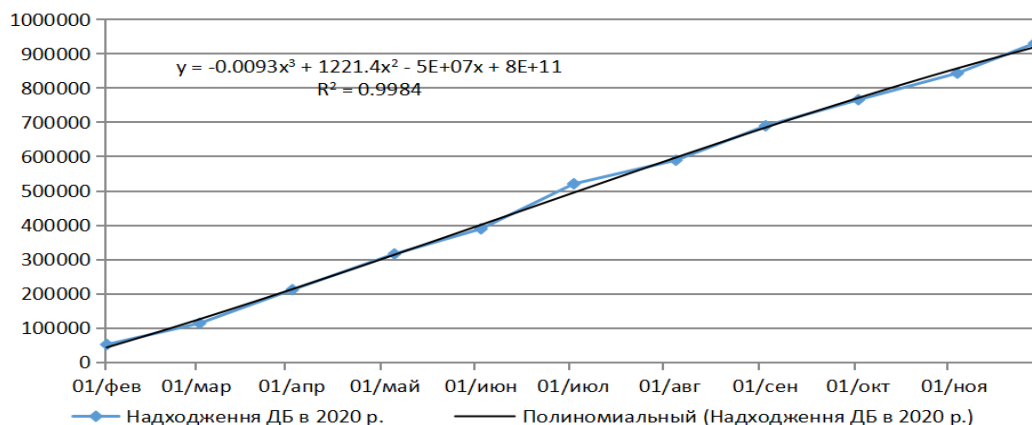

Рис. 7. Динаміка надходжень до Державного бюджету 2018 р., млн. грн.
Джерело: побудовано авторами за даними [5]

Наявність інформації стосовно стану та руху фінансових ресурсів на центральному рівні ДКСУ надає Мінфіну та головним розпорядникам досить великі можливості щодо гнучкого маневрування фінансовими ресурсами та оперативного контролю за їх цільовим спрямуванням [5].

На основі абсолютних показників проведено аналіз показників в розрізі вхідного сальдо ЄКР за період 2008–2021 рр. (рис. 8).

Спостерігається загальна тенденція до зниження, в т. ч. за рахунок нестабільних надходжень, що, у свою чергу, підсилено політичною та економічною кризою на тлі пандемії.

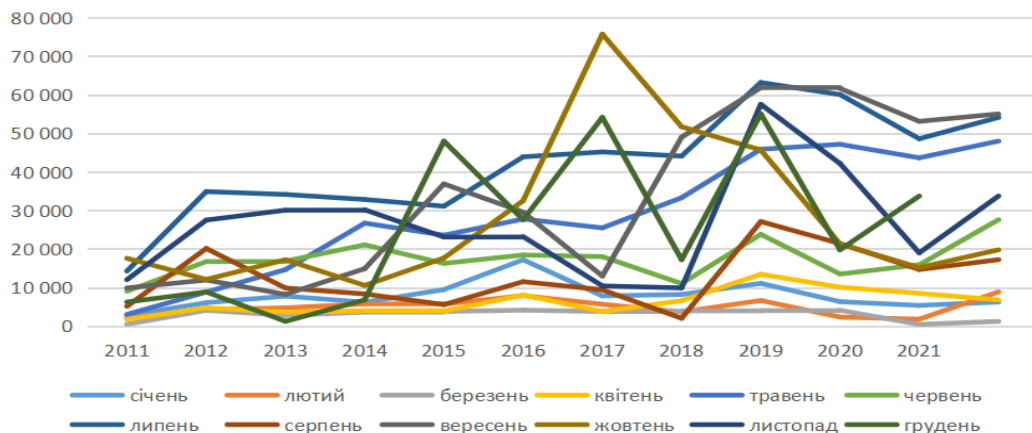

Рис. 8. Аналіз динаміки вхідного сальдо на ЄКР за 2011–2021 рр.,
(станом на початок місяця) ДКСУ, млрд. грн.
Джерело: побудовано авторами за даними [5]

Сьогоднішні реалії довели, що без постійного пошуку внутрішньодержавних джерел зміцнення дохідної бази бюджету власними ресурсами проблема бюджету вирішена бути не може.

Висновки і перспективи подальших розробок. Бюджетні відносини, які складаються між державою, підприємствами, установами, організаціями,

населенням, з приводу сплати податків та зборів мають бути налаштовані на особливі умови через COVID-19 задля формування доходів державного бюджету. Для цього необхідно визначення пріоритетності економічного потенціалу країни за допомогою структурних змін. Для стимулювання економічного зростання доречно створити засади макроекономічної стабільності фінансового сектору.

На основі проведеного дослідження, в якості перспектив подальших розробок можна запропонувати наступні напрямки вдосконалення та шляхи збільшення доходів бюджету:

- вдосконалення планування державного бюджету та впровадження стратегічного бюджетного планування, що вплине на реалістичні показники дохідної частини;
- прийняття ефективного та стабільного законодавства, забезпечення його простоти й однозначності в трактуванні;
- створення заходів щодо поліпшення державного управління і підвищення прозорості надходження коштів до державного бюджету України;
- збільшення сфери застосування стимулюючої функції податків через запровадження обґрунтованих податкових пільг;
- збільшення ролі податкових надходжень шляхом розширення переліку підакцизних товарів;
- запровадження інвестиційних податкових пільг та територій з пільговим оподаткуванням;
- розширення податкової бази за рахунок легалізації та регулювання доходів юридичних і фізичних осіб.

Література

1. *Бюджетна система : тенденції розвитку* / В. М. Мазярчук та ін.; за ред. В. М. Мазярчука. Київ : ФОП Лопатіна О. О., 2019. 384 с.
2. Бережна А., Філонич О. Значення діджиталізації в забезпеченні прозорості в управлінні публічними фінансами і активами. *Економіка і регіон*. 2020. № 1 (76). С. 74–85. URL: <http://journals.nupr.edu.ua/eir/article/view/1920/1577> (дата звернення: 18.08.2022).
3. *Бюджетний кодекс України* : Закон, Кодекс № 2456-VI від 08.07.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення: 23.08.2022).
4. *Податковий кодекс України* : Закон, Кодекс № 2755-VI від 02.12.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 24.08.2022).
5. *Державна казначейська служба України* : сайт. URL: <https://www.treasury.gov.ua/ua> (дата звернення: 26.08.2022).
6. *Міністерство фінансів України* : сайт. URL: <https://www.mof.gov.ua/uk> (дата звернення: 29.08.2022).
7. *Державна служба статистики України* : сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 30.08.2022).
8. Lushpiienko Y., Sandiuk H. et al. Special procedures for electronic public procurement. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. Vol. 22. Special Issue 2 : Business Laws and Legal Rights : Research and Practice. Pp. 1–6.
9. Kurhanska E. The system of the Treasury in Ukraine : actuality and prospects of development. *Research Papers in Economics and Finance*. Poznan, Poland. 2018. No. 2 (3). Pp. 15–22.
10. Сокирко О. С., Філіпішина К. І. Аналіз формування пріоритетних напрямів підвищення ефективності бюджету України. *Держава та регіони*. Серія : Економіка та підприємництво. 2021. № 2 (119). С. 68–73. DOI: <https://doi.org/10.32840/1814-1161/2021-2-12>.

References

1. Mazyarchuk, V. M. (ed.) et al. (2019). *Budget system: development trends* [Biudzhetna systema: tendentsii rozvytku; za red. V. M. Mazyarchuka], FOP Lopatina O. O., Kyiv, 384 s. [in Ukrainian]
2. Berezhna, A., & Filonych, O. (2020). The importance of digitalization in ensuring transparency in the management of public finances and assets [Znachennia didzhitalizatsii v zabezpechenni prozorosti v upravlinni publichnymy finansamy i aktyvamy], *Ekonomika i rehion*, No. 1 (76), s. 74–85. Retrieved from: <http://journals.nupp.edu.ua/eir/article/view/1920/1577> [in Ukrainian]
3. *Budget Code of Ukraine*: Law of Ukraine, No. 2456-VI, 08.07.2010 [Biudzhetnyi kodeks Ukrainy: Zakon, Kodeks, No. 2456-VI, 08.07.2010]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> [in Ukrainian]
4. *Tax Code of Ukraine*: Law of Ukraine, No. 2755-VI, 02.12.2010 [Podatkovi kodeks Ukrainy: Zakon, Kodeks, No. 2755-VI, 02.12.2010]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> [in Ukrainian]
5. *State Treasury Service of Ukraine*: website [Derzhavna kaznacheiska sluzhba Ukrainy: sait]. Retrieved from: <https://www.treasury.gov.ua/ua> [in Ukrainian]
6. *Ministry of Finance of Ukraine*: website [Ministerstvo finansiv Ukrainy: sait]. Retrieved from: <https://www.mof.gov.ua/uk> [in Ukrainian]
7. *State Statistics Service of Ukraine*: website [Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: sait]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian]
8. Lushpiienko, Y., Sandiuk, H. et al. (2019). Special procedures for electronic public procurement. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, Vol. 22, Special Issue 2: Business Laws and Legal Rights: Research and Practice, pp. 1–6.
9. Kurhanska, E. (2018). The system of the Treasury in Ukraine: actuality and prospects of development. *Research Papers in Economics and Finance*, Poznan, Poland, No. 2 (3), pp. 15–22.
10. Sokyрко, O. S., & Filipishyna, K. I. (2021). Analysis of priority directions formation for improving the efficiency of the budget of Ukraine [Analiz formuvannia priorytetnykh napriamiv pidvyshchennia efektyvnosti biudzhetu Ukrainy], *Derzhava ta rehiony*, Seriia: Ekonomika ta pidpriemnytstvo, No. 2 (119), s. 68–73. DOI: <https://doi.org/10.32840/1814-1161/2021-2-12> [in Ukrainian]

***МЕНЕДЖМЕНТ ТА
БІЗНЕС-АДМІНІСТРУВАННЯ***

УДК 005.936.3:338.46

Юлія Валентинівна КАРПЕНКО

кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту організацій,
Одеський національний економічний університет, Україна,
e-mail: uliauliavk@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1144-3910>

ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ОЩАДЛИВОГО УПРАВЛІННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРВІСНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Карпенко, Ю. В. Впровадження технології ощадливого управління в діяльність сервісних підприємств. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2022. № 3-4 (82-83). С. 125–136.

Анотація. У статті розглянуто основні теоретичні положення ощадливого управління: поняття, принципи та види втрат («муда»). Метою статті є визначення втрат операційних систем сервісного типу з різним ступенем контакту із споживачем на підставі дослідження класифікаційних підходів до втрат у технології ощадливого управління, а також розробка пропозицій щодо використання інструментарію для зменшення або усунення встановлених втрат. З використанням методів логічного узагальнення та порівняння встановлено основні види втрат підприємства: втрати внаслідок перевиробництва; надлишкові запаси; брак; втрати через виконання зайвих операцій та обробки; простій та очікування; втрати при транспортуванні; непотрібні переміщення. Зроблено проєкцію втрат на діяльність операційних систем сервісного типу з різним ступенем контакту із споживачем. На підставі порівняння втрат операційних систем сервісного типу з різним ступенем контакту зроблено висновки про їх відмінність. Втрати операційних систем з високим ступенем контакту пов'язані з їх нездатністю вчасно реагувати на запити клієнтів. Втрати систем з низьким ступенем контакту виникають як наслідок недосконалої внутрішньої організації операційного процесу. Встановлена відмінність втрат вимагає застосування різних методів та інструментів їх усунення. Запропоновано в системах з високим ступенем контакту використовувати методи впорядкування реагування на зовнішні збурювання у вигляді запитів клієнтів, зокрема, метод самообслуговування, вирівнювання завантаження операційної системи використання системи, що витягує. В системах з низьким ступенем контактів рекомендовано використовувати методи оптимізації операційного процесу, а саме карту потоку створення цінності товару, систему загального обслуговування обладнання, скорочення часу на ліквідацію поломки обладнання, стандартну роботу.

Ключові слова: принципи ощадливого управління; втрати «муда»; операційні системи сервісного типу.

Yuliia KARPENKO

PhD in Economics, Associate Professor of Management of Organizations Department,
Odessa National Economic University, Ukraine, e-mail: uliauliavk@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1144-3910>

IMPLEMENTATION OF LEAN MANAGEMENT TECHNOLOGY IN THE SERVICE ENTERPRISES ACTIVITY

Karpenko, Y. (2022). Implementation of lean management technology in the service enterprises activity [Vprovadzhennia tekhnolohii oshchadlyvoho upravlinnia v diialnist servisnykh pidpriemstv], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'noekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (82-83), pp. 125–136.

Abstract. The article considers the main theoretical provisions of lean management: the concept, principles and types of losses (*muda*). The purpose of article is the losses determination of service-type operating systems with different degrees of contact with the consumer based on the study of classification approaches to losses in lean management technology, as well as the development of proposals for the tools using to reduce or eliminate established losses. The use of logical generalization and comparison methods made it possible to establish the main types of enterprise losses: losses due to overproduction; excess stocks; shortage; losses due to unnecessary operations and processing; simple and waiting; losses during transportation; unnecessary movements. The projection of losses on the service-type operating systems activity with different degrees of the consumer contact is made. On the basis of the losses comparison of service-type operating systems with different degrees of contact, conclusions about their differences are made. Losses of operating systems with a high degree of contact are associated with their inability to respond to customer requests in a timely manner. Losses of systems with a low degree of contact arise as a result of imperfect internal organization of the operational process. The established difference of losses requires the use of different methods and tools to eliminate them. It is proposed in systems with a high degree of contact to use methods of regulation the response to external disturbances in the form of customer requests, in particular, the method of self-service, leveling the load of the operating system, using the pull system. In systems with a low degree of contact, it is recommended to use methods of optimizing the operational process, namely, a map of the flow of value creation of goods, a system of general maintenance of equipment, reduction of the time used to eliminate equipment breakdowns, standard work.

Keywords: principles of lean management; «*muda*» losses; service-type operating systems.

JEL classification: D210; M110

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(82-83\).2022.125-136](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(82-83).2022.125-136)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Динамічне зовнішнє середовище вимагає використання сучасних управлінських технологій, здатних забезпечити адаптивність та гнучкість операційної системи. Основою останньої є організація операційного процесу, спроможного створювати цінність для споживачів. Для усвідомлення цінності виробник має розглянути продукт з позицій споживача, а для організації її створення – налагодити потік створення цінності. Створення цінності неможливе без мінімізації або усунення втрат процесу, що потребує їх попереднього аналізу та ідентифікації. Найбільш повне та ґрунтовне вивчення втрат процесу відбувається в технології ощадливого управління.

Застосування технології ощадливого управління на сьогодні відбувається на більшості японських підприємств, а також на більш ніж половині компаній США та Великої Британії. Для вітчизняних підприємств її використання обмежується окремими розробками та впровадженнями. Досвід впровадження ощадливого управління вичерпується застосуванням одного-двох інструментів, що обмежує одержувану підприємствами економію на витратах. Неоднорідним є використання цієї технології у різних галузях економіки. Так, найбільш часто її впроваджують на великих підприємствах машинобудівного й металургійного комплексів, оскільки вважається що найбільший ефект від її введення можна отримати саме там. Технологія ощадливого управління оперує інструментами та методами, що найбільш часто застосовують з метою оптимізації та поліпшення виробництва на підприємстві. Тому спочатку вважалося, що ощадливу концепцію можна застосовувати лише до сфери виробництва.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Підґрунтям технології ощадливого управління стала поява та розвиток виробничої системи фірми «Тойота», що тісно пов'язана з ім'ям відомого японського науковця Таїті Оно [1], який розпочав пошук способів оптимізації виробництва ще у 1950-х роках. Найбільш докладно принципи ощадливого виробництва та функції структурних підрозділів ощадливого підприємства описано Д. Вумеком, Д. Джонсом [2]. Розвиток технології ощадливого управління у сфері послуг, зокрема, умов організації ощадливого офісу та способи виявлення втрат, досліджено науковцями Е. Данн, Д. Тепінгом [3]. Спроби поєднання технологій ощадливого управління та технології «шість сігм» у сфері послуг зроблено вченим М. Джоржем [4]. В роботах українських науковців здебільшого описуються способи адаптації технології ощадливого управління до діяльності вітчизняних промислових підприємств окремих сфер діяльності. Так, в [5] визначено етапи впровадження технології ощадливого управління в діяльності промислових підприємств. Численними є авторські розробки щодо адаптації технології ощадливого управління до умов діяльності підприємств залізничного транспорту, будівельних, металургійних підприємств, виробників товарів для дитячої творчості [6; 7; 8; 9].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незменшуючи важливість внеску науковців у розвиток теоретичних положень технології ощадливого управління, можна стверджувати про незавершеність переходу до ощадливого мислення в організації діяльності вітчизняних підприємств, зокрема, суб'єктів господарювання у сфері послуг. Основними методологічними причинами є відсутність вітчизняних розробок стосовно адаптації технології ощадливого управління до умов діяльності вітчизняних сервісних підприємств. Знання теоретичних засад згаданої технології не вирішує проблеми виявлення втрат процесу в практиці вітчизняних підприємств. Зокрема, розроблена в ощадливому управлінні класифікація втрат не була застосована для їх ідентифікації на підприємствах сфери послуг.

Постановка завдання. Метою статті є визначення втрат операційних систем сервісного типу з різним ступенем контакту із споживачем на підставі дослідження класифікаційних підходів до втрат у технології ощадливого управління, а також розробка пропозицій щодо використання інструментарію для зменшення або усунення встановлених втрат.

Виклад основного матеріалу дослідження. Технологія ощадливого управління як європейська інтерпретація японських методів виробничого менеджменту вперше детально була описана у 1991 р. Д. Вумеком, Д. Джонсом та Д. Русом у книзі «Машина змінила світ» [10], яка містила порівняння виробничих систем американських та японських компаній (перш за все, компанії «Тойота»). Пізніше Д. Вумеком, Д. Джонсом в однойменній науковій праці було надано трактування сутності поняття «ощадливе мислення» як такого, що дозволяє створити цінність, виконуючі певні утворюючі дії в їх найкращій послідовності з метою найліпшого виконання роботи без зайвих переривань [2]. Власне «ощадливість» полягає в тому, що робиться якомога більше за менших витрат людських ресурсів, часу, обладнання тощо. Головною ідеєю ощадливого управління є позбавлення «муда» (з японської «відходи», фактори «марнотратства»), тобто усунення дій, що не створюють цінності, але споживають ресурси. Такі дії можна поділити на: дії, які створюють цінність; дії, які не створюють цінність, проте є неминучими («муда», тобто «витрати» першого роду); дії, які не створюють цінність та які можна

виключити з процесу («муда» другого роду). Ощадливе управління здобуло свого розвитку як спосіб боротьби з «муда», як технологія, що дозволяє виробляти більше, витратити менше, але в той же час наблизитися до того, щоб надати споживачу саме той продукт, який він бажає купити.

Ощадливе управління в інтерпретації авторів є підходом, що забезпечує довготривалу конкурентоспроможність підприємства без суттєвих капітальних вкладень. Результатом діяльності ощадливих підприємств є продукт, який має цінність для споживача при одночасному скороченні втрат та постійному удосконаленні за рахунок використання інструментарію ощадливого управління.

Науковцями [2] було встановлено основні принципи забезпечення найкращого функціонування ощадливого підприємства, зокрема:

- встановлення цінності продукту в очах клієнта, тобто підприємство з'ясовує, чому клієнт купує обраний продукт. Загальновідомо, що цінність створюється виробником, проте інколи йому складно визначити, яку цінність продукт має для клієнтів. Крім того, інколи в процесі створення цінності приймає участь кілька організацій, що ще більше ускладнює визначення цінності;

- опис потоку створення цінності для продукту. Потік створення цінності виступає як сукупність дій, необхідних для того, щоб певний продукт пройшов через всі важливі етапи від початку його виробництва до отримання готового продукту клієнтом. Витрати часу та зусиль персоналу підприємства виправдані лише якщо призводять до підвищення цінності продукту. У протилежному випадку – утворюється «муда». У більшості випадків лівова частка етапів, які проходить продукт, не є потрібними (підвищують вартість процесу, але не його цінність). Отже, необхідно встановити, про які саме етапи йдеться та за можливості позбавлятися від них;

- забезпечення безперешкодного потоку створення цінностей продукту для клієнтів через етапи, що залишилися. Останнє реалізується шляхом усунення факторів, що негативно впливають на процес виробництва / надання послуг. Тобто, інакше кажучи, необхідно усунути «муда» і тоді потік створення цінності стане рухливим;

- забезпечення безперервного потоку шляхом витягування між етапами процесу, що на практиці означає прискорення реакції операційної системи на мінливі запити споживачів за рахунок скорочення часу між розробкою концепції продукту та виведенням його на ринок (реалізацією клієнту). Таким чином, клієнт у більш короткі терміни отримує цінність від виробника;

- удосконалення, тобто здійснення на постійній основі покращень потоку створення цінності. Так, можна зробити постійним процес скорочення витрат часу робітників, виробничих площ та інших ресурсів, витрат процесу, з кожним кроком роблячи його більш досконалим.

Останній принцип стає можливим лише за умов реалізації попередніх чотирьох. Це означає, що в організації є розуміння цінності продукту для клієнта, переглянутий процес створення цінності, усунуто виявлені «муда», забезпечено додавання цінності для клієнта на кожному етапі процесу, тобто клієнт може витягувати цінність з організації.

З деякими відмінностями вчені [5] описують вищезгадані принципи. Так, вони відокремлюють принцип раціональності, витягування, поточковості, перфекційності та колективності. При цьому колективність означає максимальне залучення робітників підприємства до використання інструментів ощадливого

управління та загалом їх перехід на «філософію ощадливості». Також авторами зазначається потреба комплексності виконання вимог вищезазначених принципів, оскільки лише так можливо отримати максимальну вигоду від впровадження технології.

Як стверджувалося раніше, лозунгом ощадливого виробництва є «виробництво без муда», що означає необхідність позбавлятися мусору будь-де: у розумі працівників, операційних процесах, в управлінні бізнесом в цілому. Втрати («муда») присутні у будь-якому процесі – виробничому або сервісному. Для того, щоб виявити втрати, потрібно спочатку їх визначити, тобто встановити: що саме доцільно розглядати як втрати.

За загальновідомою авторською класифікацією Т. Оно [1] до основних видів «муда» належать:

- втрати внаслідок перевиробництва;
- втрати через надлишкові запаси;
- втрати через брак;
- втрати через виконання зайвих операцій та обробки;
- втрати через простій та очікування;
- втрати при транспортуванні;
- втрати через непотрібні переміщення.

За іншими джерелами до «муда» також відносяться втрати через нереалізований потенціал працівників [7; 11], а також неефективне використання ресурсів [12].

Втрати внаслідок перевиробництва виникають, коли операційна система виробляє продукцію в надлишковій кількості або в більш ранні терміни, ніж продукція потрібна клієнту. Перевиробництво з'являється, коли випуск здійснюється великими партіями через неможливість забезпечити «one piece flow» (потік в один виріб), швидку переналадку, через наявність надлишкової кількості обладнання тощо. Як результат – ресурси витрачаються на збільшення кількості продукції, частіше за все – на шкоду її якості.

Перевиробництво може вести до виникнення інших «муда», наприклад, втрат через нераціональне використання ресурсів, через надлишкові запаси як сировини, так і готової продукції, нестабільну якість тощо. Проте даний вид втрат легко виявляється та усувається. Так, виявити його можна шляхом підрахунку незатребуваної продукції та напівфабрикатів на складі та у виробництві.

Втрати через надлишкові запаси з'являються у тих випадках, коли в операційній системі зберігається понаднормова кількість виробів. Запаси можуть бути пов'язані з нестабільністю виробництва та представлені сировиною, готовими виробами, напівфабрикатами та запасами у незавершеному виробництві.

Як стверджувалося раніше, виникнення надлишкових запасів може бути пов'язано з виробленням продукції великими партіями через неможливість організації швидкого переналагодження, а також з недосконалістю організації постачання матеріалів та недоліками системи планування виробництва. Зберігання надлишкових запасів є вкрай не вигідним для підприємства, оскільки вони потребують додаткових площ, персоналу, що обслуговує, що, зрештою, підвищує витрати підприємства.

Також на підприємстві можуть виникати втрати через брак (дефекти), який потрібно виявити та усунути, оскільки дефектні вироби не приймаються клієнтом. Сам дефект може бути виявлений всередині підприємства (внутрішній дефект), а

також безпосередньо клієнтом (зовнішній дефект). Очевидно, що виправлення зовнішнього дефекту може коштувати для підприємства дорожче.

Зазвичай дефекти виникають через помилки виконавців, проблеми в роботі обладнання, використання некондиційних матеріалів, невідповідного інструментарію, а також інші порушення технології та організації виробничого процесу. Згідно з японським варіантом менеджменту якості більшість помилок можна усунути завдяки належній роботі персоналу, що дозволить «вбудувати» якість в продукцію.

Дефекти також можуть призвести до виникнення інших видів «муда», зокрема, втрат через нераціональне використання ресурсів, втрат через виконання зайвих операцій та обробки тощо. Вартість дефектів визначається по суті додатковими витратами на доробку та виправлення виробу (проведення додаткової обробки, організацію та контроль усунення дефектів) та вартістю зіпсованих виробів.

Втрати через виконання зайвих операцій та обробки виникають у тих випадках, коли виконуються процедури (дії), що не є необхідними для виробництва продукції. Це означає, що на виході виробничого процесу повинна бути продукція такої якості, щоб не виникало потреби у додатковій (повторній) обробці виробу. Зазвичай цей вид втрат виникає, коли робітник не має чітких інструкцій щодо виробництва, використовуються недосконалі технології виробництва, а процес контролю виробничого процесу не організовано достатньо ефективно. Крім того, цей вид втрат може виникати, коли виробник недостатньо точно розуміє характеристики продукту, що є найбільш цінними для його клієнта. Через невідповідність між очікуваними (бажаними) та реальними характеристиками продукту клієнт може відмовлятися від продукту, що спонукає виробника до зміни продукту шляхом додаткової обробки.

Простої та очікування, зазвичай, пов'язані з неготовністю робітника або обладнання вчасно виконувати операції, транспортними затримками, недоліками планування та організації виробництва, а також різницею у продуктивності (темпах роботи) окремих виробничих ділянок, обладнання тощо. Інколи простої та очікування викликані недосконалою організацією взаємодії з постачальниками, через що сировина не надходить у виробництво в повному обсязі, або непрогнозованими коливаннями обсягів попиту, через що виникають затримки у поставках продукції на ринок.

З усіх видів «муда» дані втрати вважаються найменш шкідливими, оскільки у стані очікування персонал та обладнання просто не створюють цінності. Для того, щоб визначити величину втрат від очікування розраховують загальний час простоїв обладнання та персоналу через відсутність сировини, матеріалів, інформації, інструментів тощо, використовуючи при цьому методи вивчення витрат робочого часу. Також доцільно врахувати втрачену вигоду через те, що підприємство не мало можливості виконати зобов'язання з випуску продукції у повному обсязі та втратило частину клієнтів, що відмовилися очікувати чергу.

Втрати через транспортування виникають як результат нераціонального (зайвого) переміщення сировини, матеріалів, напівфабрикатів, інструментів та готової продукції. Наявність таких втрат означає, що сировина або готова продукція переміщуються частіше, ніж це потрібно для здійснення виробничого процесу, тобто операційна система має погано організовані логістичні схеми. Побудова маршруту руху деталі або матеріалу надає можливість заздалегідь встановити відстань між окремими одиницями обладнання та виробничими

ділянками та оптимізувати її. Як результат, кількість транспортувань зменшується, а собівартість виробу скорочується.

До втрат через непотрібні переміщення відносять витрати на зайві переміщення персоналу на робочих місцях та у виробничих приміщеннях. При нераціональній організації робочого місця робітник здійснює багато надлишкових переміщень впродовж робочої зміни, через що підвищується втомленість, зростає ризик отримання травм на виробництві, знижується продуктивність праці. Раціональна організація робочого місця дозволить удосконалити робочий процес та дії робітника.

Втрати через нереалізований потенціал працівників або інтелектуальні втрати виникають через нераціональне використання висококваліфікованого персоналу та його робочого часу. Якщо підготовлені кадри в операційній системі розглядаються як ресурс, що не є цінним та який можна легко замінити, не заохочується ініціатива, не зважається на зауваження / думки персоналу, то інтерес останнього до роботи швидко знижується. Відсутність пропозицій персоналу щодо удосконалення процесу зрештою уповільнює позитивні зміни операційної системи, що негативним чином відбивається на її прибутку.

Втрати через нераціональне використання ресурсів зазвичай пов'язані з тим, що використовуються застарілі матеріаловитратні та енерговитратні технології.

Коли підприємство позбавляється «муда», воно виконує роботу без зайвих перерв, більш ефективно, тобто витрачаючи менше ресурсів (обладнання, персоналу, часу, площ тощо) з більшим результатом – максимальним наближенням до тих параметрів цінності продукту, які визначив споживач. Виявлення зазначених видів «муда» з метою їх подальшого усунення (зменшення) є основою впровадження ощадливого управління.

Тривалий час серед науковців була розповсюджена думка, що ощадливу концепцію можна застосовувати лише до виробничих підприємств, а в сервісних системах втрати «муда» є менш представленими або їх не так просто ідентифікувати. Більш пізні розробки у сфері ощадливого управління спрямовані на адаптацію інструментарію технології до сфери послуг та організацію так званого «ощадливого офісу».

Вважаємо, що втрати «муда» не тільки присутні в діяльності підприємств сфери послуг, але й відрізняються в операційних системах з різним ступенем контакту із споживачем. Тобто, залежно від частки часу, який клієнт проводить у середовищі сервісної системи, у загальному часі обслуговування, відрізнятимуться види «муда» підприємств сфери послуг.

Для встановлення пріоритетів майбутніх дій у боротьбі з «муда» проаналізуємо найбільш типові з них для операційних систем сервісного типу з високим (табл. 1) та низьким (табл. 2) ступенем контакту із споживачем.

Таблиця 1

Проекція втрат («муда») ощадливого управління на операційну систему сервісного типу з низьким ступенем контакту із споживачем (транспортне підприємство-перевізник вантажів)

Види втрат («муда») у ощадливому управлінні	Види втрат («муда») в сервісній системі	Способи усунення втрат
втрати внаслідок перевиробництва	перевантаження авто, порушення графіків постачання вантажів, надмірне використан- ня паливних ресурсів	розробка «списку очікування» замовників, навантаження авто згідно його вантажопідйом- ності, стандартна робота

Продовження табл. 1

втрати через надлишкові запаси	накопичення невиконаних замовлень на перевезення вантажів	розробка «списку очікування» замовників, скорочення термінів затримки доставки, карта потоку створення цінності товару
втрати через брак	невідповідність замовленню клієнта, внесення корегувань в процес надання послуги	детальне вивчення запитів клієнтів, розробка інструкцій експлуатації транспортних засобів (стандартна робота), підвищення якості обслуговування
втрати через виконання зайвих операцій та обробки	неповне використання вантажопідйомності транспортного засобу	стандартизація (стандартна робота)
втрати через простой та очікування	проблеми з доступом до пунктів ввозу / вивезення товарів, проблеми з постачанням запчастин для авто, проблеми з експлуатацією авто (поломка), проблеми пропускної здатності СТО	скорочення часу на ліквідацію поломки (SMED-аналіз), система загального обслуговування обладнання, наявність кількох альтернативних СТО для ремонту
втрати при транспортуванні	помилки логістики, зайві переміщення товару, документів, неврахування якості дорожнього покриття, велика кількість маршрутів без вантажу	оптимізація розміщення складів та їх обладнання, прийняття до уваги якості дорожнього полотна при плануванні маршрутів, карта потоку створення цінності
втрати через непотрібні переміщення	фізично дистанційовані учасники процесу надання послуг, необхідність частих зустрічей у процесі надання послуг, відсутність трудової дисципліни	підвищення кваліфікації та трудової дисципліни персоналу, оптимізація процесу надання послуг, карта потоку створення цінності товару
втрати через нереалізований потенціал працівників	байдужість до ініціатив співробітників, відсутність кар'єрного зростання, недостатнє стимулювання праці	організація системи розгляду раціональних пропозицій персоналу, формування прозорих правил кар'єрного зростання та ефективної системи мотивації

Джерело: розроблено автором за [5-7; 9; 11; 13-17]

Таблиця 2

Проекція втрат («муда») ощадливого управління на операційну систему сервісного типу з високим ступенем контакту із споживачем (ресторан)

Види втрат («муда») у ощадливому управлінні	Види втрат («муда») в сервісній системі	Способи усунення втрат
втрати внаслідок перевиробництва	виготовлення надлишкової кількості страв або напівфабрикатів, нестабільна якість страв	використання системи, що витягує, вирівнювання завантаження операційної системи «хейдзунка»

Продовження табл. 2

втрати через надлишкові запаси	створення надлишкових запасів сировини, лєвова частка яких швидко псується	удосконалення системи планування постачання сировини, використання системи, що витягує
втрати через брак	невідповідність замовленню клієнта, приготування некондиційних виробів, внесення корегувань в процес надання послуги (порушення технології виробництва)	метод самообслуговування, детальне вивчення запитів клієнтів («голосу споживача»), розробка та додержання стандартних інструкцій, підвищення якості обслуговування
втрати через виконання зайвих операцій та обробки	доробка продукції через нерозуміння потреб клієнтів або недосконалість технологій	стандартизація, вивчення потреб споживачів, метод самообслуговування
втрати через простой та очікування	проблеми з постачанням сировини для приготування страв, низька пропускна здатність ресторану за умов періодичних пікових завантажень, використання вузькоспеціалізованого обладнання та персоналу	опанування суміжних професій персоналом, використання універсального обладнання, наявність кількох альтернативних постачальників, використання методу самообслуговування
втрати при транспортуванні	недосконалий ланцюг постачання продуктів для страв (багато ланок)	перегляд (оптимізація) ланцюга постачання продуктів для страв, використання системи, що витягує
втрати через непотрібні переміщення	нерациональна організація службових приміщень, зокрема кухні, відсутність трудової дисципліни	підвищення кваліфікації та трудової дисципліни персоналу, оптимізація процесу надання послуг, ефективна організація робочого місця
втрати через нереалізований потенціал працівників	байдужість до ініціатив співробітників, відсутність кар'єрного зростання, недостатнє стимулювання праці	організація системи розгляду раціональних пропозицій персоналу, формування прозорих правил кар'єрного зростання та ефективної системи мотивації

Джерело: розроблено автором за [5-7; 9; 11; 13-17]

За результатами проведеного аналізу зазначимо, що види «муда» в операційних сервісних системах з різним ступенем контакту дещо відрізняються. Відповідно, відрізнятимуться й способи їх усунення. В системах з високим ступенем контакту більшість «муда» виникає через нездатність операційної системи вчасно відреагувати на зміну запитів клієнтів. При цьому доречними будуть такі методи усунення втрат як ефективна організація робочого місця, метод самообслуговування, вирівнювання завантаження операційної системи «хейдзунка», використання системи, що витягує, тощо. Тобто використовуються методи, що дозволяють впорядкувати реагування операційної системи на зовнішні збурювання у вигляді

запитів клієнтів. В системах з низьким ступенем контактів більшість «муда» стосується внутрішньої організації процесу, для усунення яких застосовуються: карта потоку створення цінності товару, система загального обслуговування обладнання, скорочення часу на ліквідацію поломки (SMED-аналіз – заміна штампа за одну хвилину), стандартна робота тощо. Разом з тим, є «муда», що виникають в обох системах одночасно. Так, інтелектуальні втрати можуть виникати в обох системах та усуватися однаковими методами.

Незалежно від типу сервісної системи будь-який зі способів усунення «муда» спрямований на збільшення цінності продукту (послуги) для споживача. Цінність є відправним пунктом ощадливого управління, а її може визначити лише споживач. Саме він встановлює який продукт, за якою ціною та в який момент часу він готовий придбати. Визначає цінність споживач, а створює виробник, який намагається встановити, у чому цінність продукту для клієнта.

Висновки і перспективи подальших розробок. В основі ощадливого виробництва лежить теза щодо постійного вдосконалення. Будь-які витрати часу, зусиль персоналу виправдані лише тоді, коли у результаті цих зусиль цінність зростає. Всі дії з початку визначення цінності для клієнта до безперервного потоку її створення (витягування потоку) мають повторюватися циклічно, тобто стільки разів, скільки потрібно, щоб система працювала досконало. Це пов'язано з тим, що «муда» притаманна будь-якому підприємству та процес її пошуку є постійним.

Втрати операційних систем сервісного типу з різним ступенем контакту дещо відрізняються. Так, в системах з високим ступенем контакту більшість «муда» виникає через нездатність операційної системи вчасно відреагувати на запити клієнтів. В системах з низьким ступенем контактів – стосується внутрішньої організації операційного процесу. Разом з тим, є «муда», що виникають в обох системах, зокрема інтелектуальні втрати. Відповідно, будуть відрізнятися методи та інструменти усунення втрат в операційних системах сервісного типу з різним ступенем контакту. В системах з високим ступенем контакту слід використовувати методи, які дозволяють впорядкувати реагування операційної системи на зовнішні збурювання у вигляді запитів клієнтів, зокрема метод самообслуговування, вирівнювання завантаження операційної системи «хейдзунка», використання системи, що витягує, тощо. В системах з низьким ступенем контактів – методи оптимізації операційного процесу, а саме: карта потоку створення цінності товару, система загального обслуговування обладнання, скорочення часу на ліквідацію поломки обладнання, стандартна робота тощо.

Перспективами подальших досліджень є обґрунтування методологічних засад використання інструментарію ощадливого управління в діяльності підприємств сфери послуг.

Література

1. Ohno T. *Toyota production system. Beyond large-scale production*. Oregon : Productivity Press Portland, 1988. 155 p.
2. Вумек Д., Джонс Д. *Ощадливе виробництво*. Харків : Ранок : Фабула, 2019. 448 с.
3. Данн Э., Тэппинг Д. *Бережливый офис. Устранение потерь времени и денег*. Москва : Альпина Паблишер, 2016. 322 с.
4. Джордж М. *Бережливое производство + шесть сигм в сфере услуг*. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2011. 464 с.

5. Капінос Г., Ларіонова К. Теоретико-методичні засади реалізації концепції ощадливого виробництва в практиці діяльності промислових підприємств. *Modeling the development of the economic systems*. 2022. № 2. С. 173–181.
6. Зубенко В. О., Григорян М. Л. Визначення особливостей впровадження концепції «ощадливе виробництво» на підприємствах залізничного транспорту. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2015. № 49. С. 92–95.
7. Бойко Є. Г., Куценко М. М. Застосування концепції ощадливого виробництва як інструменту управління економічною ефективністю будівельного підприємства. *World Science*. 2020. № 6 (58). Т. 1. С. 38–42.
8. Мількова І. М., Гончарук О. В. Особливості ощадливого виробництва в умовах металургійних підприємств. *Сучасні тенденції розвитку фінансових та інноваційно-інвестиційних процесів в Україні* : зб. наук. праць за матеріалами IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 12 березня 2021 р.). Вінниця : ВНТУ, 2021. 932 с. (С. 550–552).
9. Дзюбинська Х. М., Шашина М. В. Обґрунтування необхідності застосування систем ощадливого виробництва для підвищення ефективності промислових підприємств. *Економіка і суспільство*. 2018. № 18. С. 389–394.
10. Womack J. P., Jones D. T. & Roos D. *The Machine that changed the World: The Story of Lean Production*. New York : Harper Collins, 1990. 323 p.
11. Лисенко Т. І., Усіченко І. В., Алексєєнко І. А. Концепція «ощадливого виробництва» як сучасний підхід до комплексного відновлення підприємств. *Економіка та управління підприємствами*. 2018. № 19. С. 373–378.
12. Лайкер Дж. К. *Дао Toyota : 14 принципів менеджмента ведущей компании мира*. Москва : Альпина Паблишер, 2011. 400 с.
13. Бондаренко С. М. Використання ощадливого виробництва в системі TQM підприємства у нестабільних ринкових умовах. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2015. № 4 (4). С. 63–68.
14. Ватченко Б. С., Полив'яний Д. С. Концепція ощадливого виробництва в умовах сталого розвитку України. *Економічний простір*. 2018. № 137. С. 198–210.
15. Каличева Н. Є., Мельник О. А., Подолянчук А. М. Забезпечення ефективного функціонування вітчизняних підприємств за рахунок впровадження ощадливого виробництва. *Причорноморські економічні студії*. 2018. № 33. С. 79–82.
16. Кобилюх О. Я., Мельник Г. М. Ощадливе виробництво як концепція оптимізації виробничого та управлінського процесів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2012. № 749. С. 43–49.
17. Масааки Имаи. *Гемба кайдзен. Путь к снижению затрат и повышению качества*. Москва : Альпина Паблишер, 2018. 345 с.

References

1. Ohno, T. (1988). *Toyota production system. Beyond large-scale production*, Productivity Press Portland, Oregon, 155 p.
2. Vumek, D., Dzhons, D. (2019). *Lean manufacturing* [Oshchadlyve vyrobnytstvo], Ranok: Fabula, Kharkiv, 448 s. [in Ukrainian]
3. Dunn, E., Tapping, D. (2016). *Lean office. Eliminate wasted time and money* [Berezhlivyy ofis. Ustranenie poter vremeni i deneg], Alpina Pablisher, Moskva, 322 s. [in Russian]
4. George, M. (2011). *Lean Six Sigma for Service* [Berezhlivoe proizvodstvo + shest sigm v sfere uslug], Mann, Ivanov i Ferber, Moskva, 464 s. [in Russian]
5. Kapinos, H., Larionova, K. (2022). Theoretical and methodological principles of implementing the concept of lean production in the practice of industrial enterprises [Teoretyko-metodychni zasady realizatsii kontseptsii oshchadlyvoho vyrobnytstva v praktysii diialnosti promyslovykh pidpriemstv], *Modeling the development of the economic systems*, No. 2, s. 173–181 [in Ukrainian]

6. Zubenko, V. O., Hryhorian, M. L. (2015). Determination of the peculiarities of the «lean production's» concept implementation at railway transport enterprises [Vyznachennia osoblyvostei vprovadzhennia kontseptsii «oshchadlyve vyrobnytstvo» na pidpriemstvakh zaliznychnoho transportu], *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*, No. 49, s. 92–95 [in Ukrainian]
7. Boiko, Ye. H., Kutsenko, M. M. (2020). Application of the lean production concept as a tool for economic efficiency managing of a construction enterprise [Zastosuvannia kontseptsii oshchadlyvoho vyrobnytstva yak instrumentu upravlinnia ekonomichnoiu efektyvnistiu budivelnoho pidpriemstva], *World Science*, No. 6 (58), Vol. 1, s. 38–42 [in Ukrainian]
8. Milkova, I. M., Honcharuk, O. V. (2021). Features of lean production in the conditions of metallurgical enterprises [Osoblyvosti oshchadlyvoho vyrobnytstva v umovakh metalurhiinykh pidpriemstv], *Suchasni tendentsii rozvytku finansovykh ta innovatsiino-investytsiinykh protsesiv v Ukraini: Materialy IV Mizhn. nauково-prakt. konferentsii*, 12 bereznia 2021 roku, VNTU, Vinnytsia, 932 s. (s. 550–552) [in Ukrainian]
9. Dziubynska, Kh. M., Shashyna, M. V. (2018). Justification of the need to use lean production systems to increase of industrial enterprises efficiency [Obhruntuvannia neobkhidnosti zastosuvannia system oshchadlyvoho vyrobnytstva dlia pidvyshchennia efektyvnosti promyslovykh pidpriemstv], *Ekonomika i suspilstvo*, No. 18, s. 389–394 [in Ukrainian]
10. Womack, J. P., Jones, D. T. & Roos, D. (1990). *The Machine that changed the World: The Story of Lean Production*. Harper Collins, New York, 323 p.
11. Lysenko, T. I., Usichenko, I. V., Aliexsieienko, I. A. (2018). The concept of «lean production» as a modern approach to comprehensive recovery of enterprises [Kontseptsiiia «oshchadlyvoho vyrobnytstva» yak suchasnyi pidkhyd do kompleksnogo vidnovlennia pidpriemstv], *Ekonomika ta upravlinnia pidpriemstvamy*, No. 19, s. 373–378 [in Ukrainian]
12. Liker, J. K. (2011). *The Toyota Way: 14 Management Principles from the World's Greatest Manufacturer* [Dao Toyota: 14 printsipov menedzhmenta vedushchey kompanii mira], Alpina Publisher, Moskva, 400 s. [in Russian]
13. Bondarenko, S. M. (2015). The use of lean production in the TQM system of the enterprise in unstable market conditions [Vykorystannia oshchadlyvoho vyrobnytstva v systemi TQM pidpriemstva u nestabilnykh rynkovykh umovakh], *Problemy i perspektivy ekonomiky ta upravlinnia*, No. 4 (4), s. 63–68 [in Ukrainian]
14. Vatchenko, B. S., Polyvianyi, D. S. (2018). The concept of lean production in the conditions of sustainable development of Ukraine [Kontseptsiiia oshchadlyvoho vyrobnytstva v umovakh staloho rozvytku Ukrainy], *Ekonomichniy prostir*, No. 137, s. 198–210 [in Ukrainian]
15. Kalycheva, N. Ye., Melnyk, O. A., Podolianchuk, A. M. (2018). Ensuring the effective functioning of domestic enterprises due to the introduction of lean production [Zabezpechennia efektyvnoho funktsionuvannia vitchyznianykh pidpriemstv za rakhunok vprovadzhennia oshchadlyvoho vyrobnytstva], *Prychornomorski ekonomichni studii*, No. 33, s. 79–82 [in Ukrainian]
16. Kobyliukh, O. Ya., Melnyk, H. M. (2012). Lean production as a concept of optimization of production and management processes [Oshchadlyve vyrobnytstvo yak kontseptsiiia optymizatsii vyrobnychoho ta upravlinskoho protsesiv], *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha»*, No. 749, s. 43–49 [in Ukrainian]
17. Masaaki, Imai. (2018). *Gemba Kaizen. The way to reduce costs and improve quality* [Gemba kayden. Put k snizheniyu zatrat i povysheniyu kachestva], Alpina Publisher, Moskva, 345 s. [in Russian]

УДК:005.21:621.311.24

Інна Олексіївна КУЗНЕЦОВА

доктор економічних наук, професор, завідувачка кафедри менеджменту
організацій, Одеський національний економічний університет,
Україна, e-mail: inna.stream27@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3017-6165>

Ольга Сергіївна БАЛАБАШ

кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту організацій,
Одеський національний економічний університет, Україна,
e-mail: balabash.olga@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5794-1309>

СЦЕНАРНЕ ПЛАНУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ

Кузнецова, І. О., Балабаш, О. С. Сценарне планування як інструмент стратегічного управління розвитком альтернативної енергетики. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2022. № 3-4 (82-83). С. 137–150.

Анотація. У статті формалізовано процедуру сценарного планування в галузі альтернативної енергетики з використанням методу крос-факторного аналізу. Метою статті є формалізація сценарного планування розвитку галузі альтернативної енергетики в контексті стратегічного управління. Для досягнення поставленої мети було використано сучасні загальнонаукові та спеціальні методи: аналізу, синтезу та логіко-теоретичного узагальнення – для виділення та систематизації факторів впливу на розвиток виробництва біопалива; статистичного аналізу – для дослідження тенденцій розвитку виробництва та експорту ріпаку як сировини для виробництва біопалива; метод сценарного планування – з метою побудови сценаріїв можливого розвитку виробництва біопалива; експертні методи – для оцінювання вірогідності факторів впливу та їх сценаріїв розвитку; дерево сценаріїв – з метою формування вектору ймовірностей настання подій. У дослідженні проаналізовано обсяги споживання первинної енергії за секторами економіки та загальну пропозицію первинної енергії за джерелами, у результаті чого встановлено тенденцію до зменшення пропозиції за невідновлюваними джерелами енергії, такими як нафта, газ, вугілля та зростаючу пропозицію по біомасі та відходам, що є джерелом для виробництва біопалива. Досліджено переваги використання біопалива та обґрунтовано доцільність розвитку його виробництва. Проаналізовано фактори, які чинять негативний вплив та можуть знизити темпи розвитку виробництва біопалива. З метою перевірки можливості та ефективності реалізації проєктів з виробництва біопалива сформовано відповідні сценарії розвитку подій. Запропоновано процедуру перехресного впливу та визначення домінантних факторів, що напрямку впливають на розвиток діяльності «виробництво біопалива», яку відрізняє використання методу крос-факторного аналізу, що дозволяє оцінити вірогідність настання сценаріїв розвитку подій, встановити взаємовплив між ними та в подальшому розрахувати очікуваний ефект від реалізації заходів. Отримані результати є орієнтиром в управлінні трансформаційними процесами економіки в умовах паливно-енергетичних ресурсних обмежень. Прикладні результати дослідження, сценарні оцінки потенціалу розвитку даного напрямку діяльності можуть бути використані підприємствами в контексті розробки і подальшої реалізації інвестиційних проєктів з виробництва біопалива.

Ключові слова: сценарне планування; крос-факторний аналіз; фактори розвитку; стратегічне управління; біопаливо; альтернативна енергетика.

Inna KUZNETSOVA

Doctor of Economics, Professor, Head of Management of Organizations
Department, Odessa National Economic University, Ukraine,
e-mail: inna.stream27@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3017-6165>

Olha BALABASH

PhD in Economics, Associate Professor of Management of Organizations
Department, Odessa National Economic University, Ukraine,
e-mail: balabash.olga@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5794-1309>

SCENARIO PLANNING AS A TOOL FOR STRATEGIC MANAGEMENT OF ALTERNATIVE ENERGY DEVELOPMENT

Kuznetsova, I., Balabash, O. (2022). Scenario planning as a tool for strategic management of alternative energy development [Stsenarne planuvannia yak instrument stratehichnoho upravlinnia rozvytkom alternatyvnoi enerhetyky], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (82-83), pp. 137–150.

Abstract. The article formalizes the scenario planning procedure in the field of alternative energy using the cross-factor analysis method. The purpose of the article is to formalize scenario planning for the development of the alternative energy sector in the context of strategic management. The following methods were used in order to achieve the goal: cross-factor analysis, scenario planning method, expert methods, and scenario tree. The study analyzed primary energy consumption by economic sector and the total supply of primary energy by source, resulting in a declining supply of non-renewable energy sources such as oil, gas, coal and growing supply of biomass and waste, which was a source of biofuel production. The grouping of biofuel properties from the point of view of its attractiveness as an alternative energy resource was carried out. Factors that can negatively affect the pace of development of biofuel production are systematized. Dominant factors that had a critical impact on the development of biofuels have been identified: fluctuations in prices for electricity production in the traditional way, change in the popularity of greenhouse gas emission reduction programs, fluctuations in the use of electric vehicles, fluctuations in prices for fossil fuels, change in funding for programs to reduce environmental pollution and climate change. Stages of scenario planning with the use of cross-factor analysis were offered. A scenario tree model was formed. A matrix of cross-influence was constructed using expert evaluation and a scale of relations. The procedure of cross-influence and determination of dominant factors influencing on the activity development of «biofuel production» was proposed, which was characterized by the use of cross-factor analysis, which allowed assessing the probability of scenarios, establishing the interaction between them, and further calculating the expected effect from the implementation of measures. The obtained results are a reference point in the transformational processes management of the economy in conditions of fuel and energy resource limitations. Applied research results and scenario assessments of the development potential of this activity direction can be used by entrepreneurs in the context of development and further implementation of investment projects for biofuel production.

Keywords: scenario planning; cross-factor analysis; development factors; strategic management; biofuel; alternative energy.

JEL classification: O130; P460; Q180

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(82-83\).2022.137-150](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(82-83).2022.137-150)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Протягом XX сторіччя зростанню світової економіки сприяли такі фактори як постійне збільшення добування природних ресурсів та відносно низькі ціни на них. Останніми роками ситуація змінюється. Відбувається здорожчання палива та енергоресурсів через зменшення їх видобутку та виробництва. За рахунок країн з швидко зростаючою економікою збільшується чисельність середнього класу. З 1980 р. по 2010 р. чисельність середнього класу у світових масштабах збільшилася на 700 млн. осіб з 1,1 до 1,8 млрд. осіб. При загальній чисельності населення 7,6 млрд. осіб, збільшення склало 23,74%. За даними демографічного департаменту ООН [1], чисельність середнього класу до 2030 р. збільшиться ще на 500 млн. осіб за рахунок таких країн як Китай, де середній клас становить 1 млрд. 400 млн. осіб, та Індія – 107 млн. осіб. У США та Європі даний показник є значно меншим, й становить 365 млн. і 414 млн. осіб відповідно [2]. На сьогодні в Китаї та Індії збільшення середнього доходу відбувається зі швидкістю, яка майже в десять разів перевищує зростання в період промислової революції. Таке збільшення чисельності середнього класу прискорює відповідне зростання попиту на всі ресурси і, у першу чергу, на енергоресурси.

Відповідно до концепції стійкого розвитку, господарська діяльність людства повинна орієнтуватися не на зростання споживання ресурсів біосфери, а на його раціоналізацію та ліквідацію залежності між економічним зростанням і забрудненням довкілля. Ці заходи вживаються з метою виконання зобов'язання перед прийдешніми поколіннями залишити достатні запаси соціальних, природних та економічних ресурсів. Раціоналізація споживання викопних енергоресурсів у поєднанні із зростаючим попитом на енергію визначають необхідність розвитку альтернативних джерел отримання енергії, у тому числі й біопалива.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років засвідчує, що у більшості джерел сценарне планування використовується з метою визначення стратегічних орієнтирів розвитку [3], однак способи, методи та інструменти реалізації залишаються дискусійними. При цьому, особливе місце займає крос-факторний аналіз, що дозволяє врахувати взаємний вплив факторів один на одного та їх загальний вплив на досліджуване явище, шляхом виділення кореляційних зв'язків між досліджуваними змінними та меншого числа гіпотетичних факторів, що мають різноспрямований вплив [4].

У сучасній науковій літературі досить інтенсивно досліджуються проблеми розвитку світової енергосистеми у контексті використання відновлюваних джерел енергії [5; 6], забезпечення паливом біоенергетичного походження [7], а також особливостей формування ринку біопалива і платформ для його постачання [8]. Загострення проблем гарантування енергетичної безпеки країн та поступове здорожчання мінеральних ресурсів визначили зростаючий інтерес до виробництва біопалива, як альтернативного джерела енергії, з боку інвесторів, комерційних структур та держави.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте, оцінити перспективність та інвестиційну привабливість виробництва біопалива, на сьогодні, складно, оскільки необхідно врахувати вплив різноспрямованих факторів. Отже, постає завдання, з одного боку, визначити домінантні фактори та їх вплив на визначений напрям розвитку, а, з іншого, – встановити перехресний вплив факторів між собою. Це завдання можна вирішити шляхом використання інструментів сценарного планування, що дозволяє формувати комбінації

факторів з метою розробки альтернативних сценаріїв розвитку та проводити їх оцінювання.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення перехресного впливу факторів розвитку виробництва біопалива та визначення домінантних серед них.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними Міжнародного енергетичного агентства FAO, до 2030 р. прогнозується значне збільшення споживання енергії у світі (з 9657 млн. т.н.е., до 11861 млн. т.н.е., тобто на 22,8%). При цьому, необхідно відмітити прогнозований ріст споживання біопалива майже в 2 рази (з 57 млн. т.н.е. до 102 млн. т.н.е.). Загальне споживання первинної енергії за секторами представлено на рис 1.

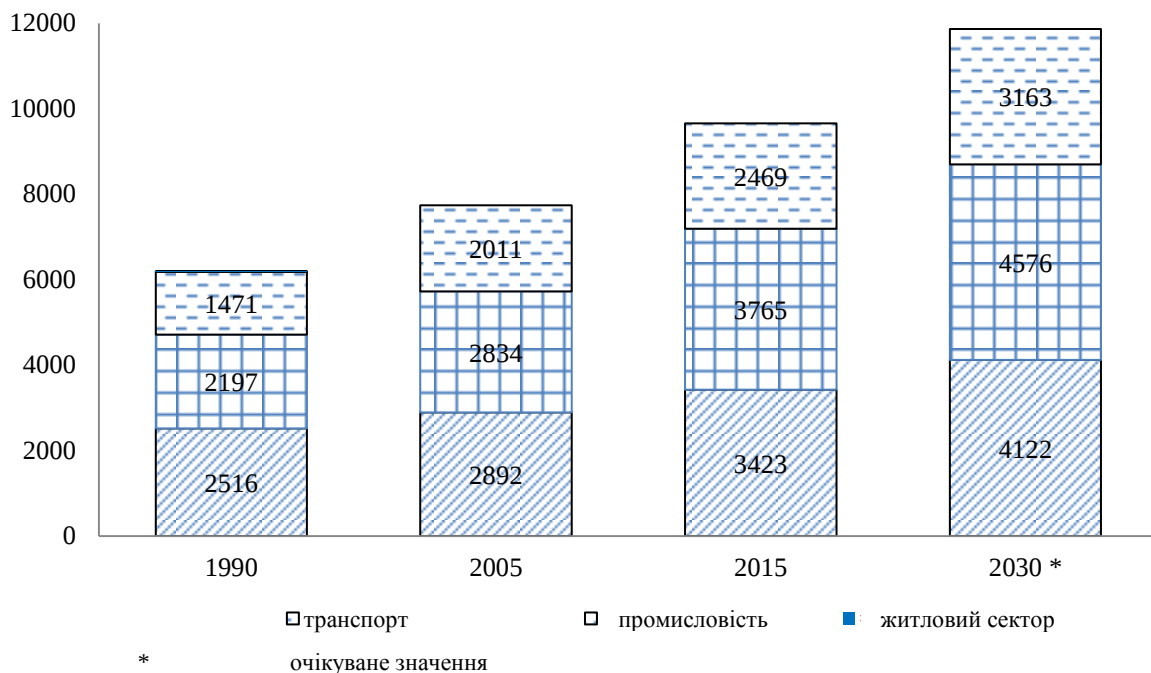
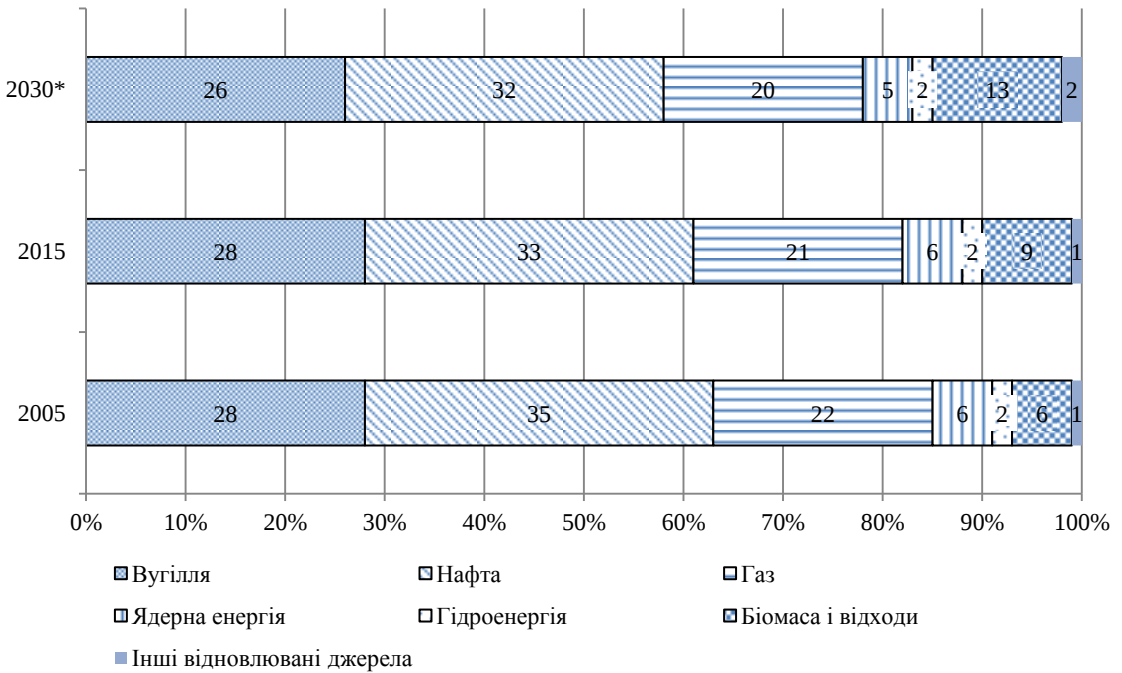

Рис. 1. Загальне споживання первинної енергії за секторами, млн. т.н.е.

Джерело: побудовано авторами на основі [1; 2]

На тлі зменшення пропозиції за невідновлюваними джерелами енергії, такими як нафта, газ, вугілля, пропозиція по біомасі та відходам, що є джерелом для створення біопалива, має тенденцію до збільшення. Загальну пропозицію первинної енергії за джерелами представлено на рис. 2.

На сьогодні, роль біопалива в контексті сукупного енергоспоживання є незначною, але за прогнозами експертів з часом вона буде зростати. З іншого боку, це підкріплено зростаючими обсягами запасів сировини для його виробництва.

* очікуване значення

Рис. 2. Загальна пропозиція первинної енергії за джерелами, %
Джерело: побудовано авторами на основі [1; 2]

Сучасні світові тенденції такі, що споживання палива постійно збільшується. Тому питання щодо альтернативних джерел не втрачають своєї актуальності. Цілком природною є альтернатива біопалива. До того ж, біопаливо має низку властивостей, які є привабливими з точки зору його споживання як енергоресурсу:

1. Дозволяє скоротити викиди парникових газів. Біопаливо відіграє важливу роль у боротьбі зі зміною клімату. Глобальне дослідження, присвячене методам зниження викидів парникових газів, показало, що до 2030 р. завдяки використанню відновлюваних джерел енергії можна скоротити викиди на 1,4 млрд. тонн – це 3% від світових викидів у всіх галузях або 15% викидів в енергетичному секторі.

2. Дозволяє скоротити споживання невідновлюваних джерел енергії. Це питання набуває особливої актуальності в сучасних умовах, коли зі зростанням цін на викопне паливо виробництво енергії за рахунок традиційних технологій дорожчає і збільшуються оптові ціни на електроенергію. У результаті цього, у більшості європейських країн, починаючи з 2000 р., ціни на енергоносії зросли більш ніж в два рази.

3. Дозволяє гарантувати безпеку поставок енергоносіїв. Ця проблема в сучасних умовах стає однією з важливих політичних тем у багатьох країнах. Відновлювальні джерела енергії можуть допомогти у вирішенні цього питання. За оцінками FAO до 2025 р., якщо 20% споживаної в Європі електрики буде добуватися за допомогою відновлюваних джерел, то імпорт газу знизиться на 150 млрд. м³, а це близько чверті обсягів сучасного імпорту.

На сьогодні, в Україні є значний потенціал з виробництва біопалива. У першу чергу, це пов'язано з розвинутою сировинною базою. Так, щороку збільшуються

обсяги вирощування такої технічної культури, як ріпак. Ріпак належить до провідних сільськогосподарських культур у світі, які є сировиною для біодизелю.

У світі, за даними досліджень та аналізу інформації FAO, насіння ріпаку вирощують у майже 65 країнах на загальній площі близько 42 млн. гектарів. Найбільше вирощують ріпаку в Канаді (8,3 млн. га), Індії (7,5 млн. га) та Китаї (6,8 млн. га). Ці ж країни є також найбільшими експортерами ріпаку.

Україна посідає провідне місце серед європейських країн з вирощування ріпаку. За даними міжнародної ради по зерну (IGC) у 2019–2020 МР прогнозується суттєве скорочення посівних площ під ріпак в Європі (до 5,8 млн. га, що є найнижчим показником за останні 12 років). Водночас, в Україні планується засіяти на 16% більше площ, ніж у попередньому періоді.

Ріпак вирощується в Україні протягом тривалого періоду часу, але останніми роками його виробництво зросло майже в десять разів (рис. 3). При цьому негативним залишається те, що експортується сировина, а внутрішня переробка ріпаку є незначною. Протягом останніх 10 років майже 90% вирощеного насіння експортується закордон (рис. 3 та 4).

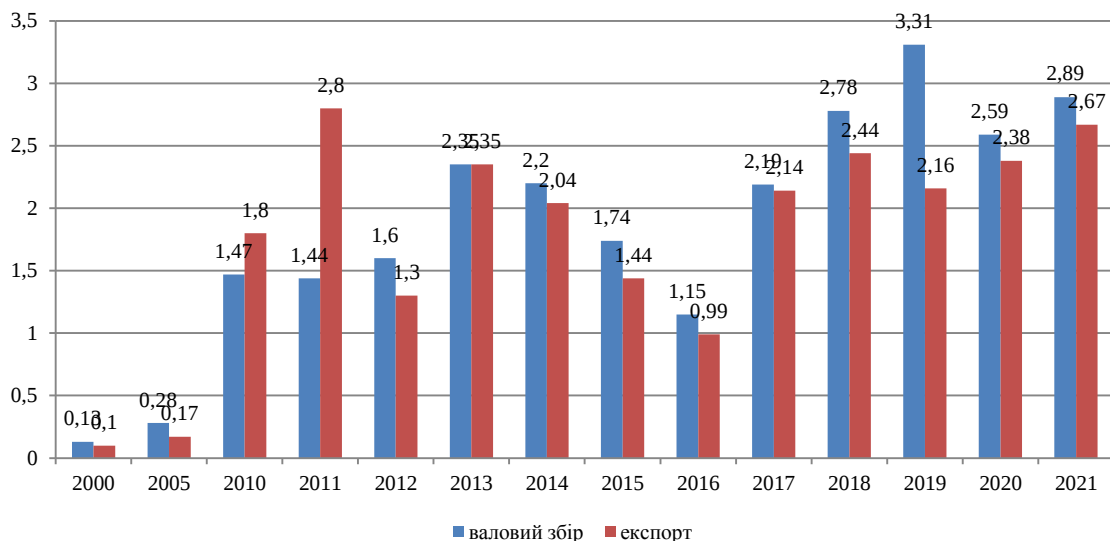

Рис. 3. Валовий збір та експорт ріпаку в Україні, млн. т.

Джерело: побудовано авторами на основі [9]

На підставі викладеного ми сформуваємо гіпотезу: якщо є відповідні умови, то економічно доцільно не тільки займатися виробництвом ріпаку, але й більше зосередитися на його переробці, зокрема, на біопаливо.

Разом з тим, альтернатива використання біопалива як енергоресурсу не є однозначною через низку негативних факторів.

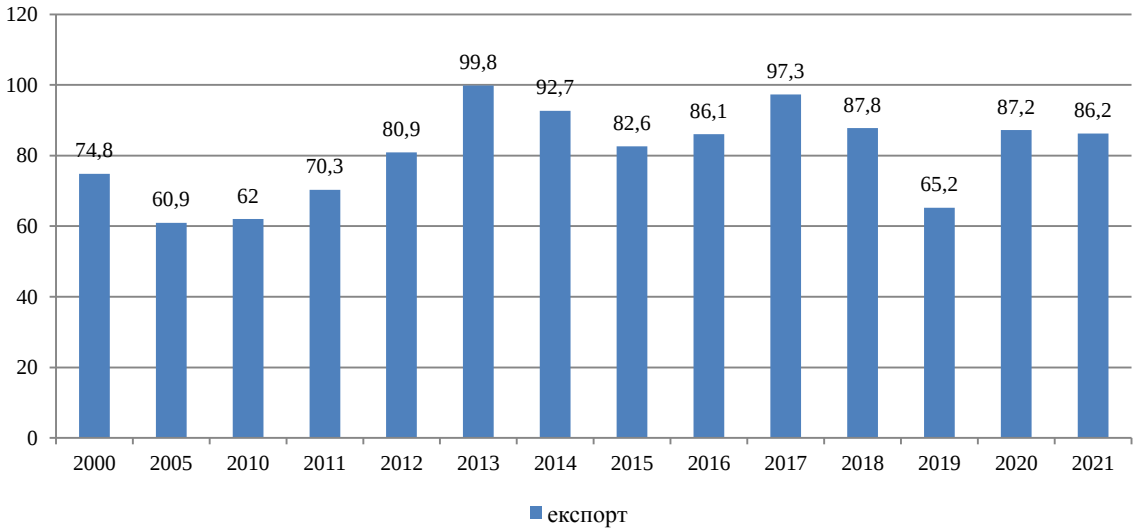

Рис. 4. Частка експорту ріпаку у загальному виробництві, %
Джерело: побудовано авторами на основі [9]

До факторів, які чинять негативний вплив та можуть знизити темпи розвитку виробництва біопалива належать:

1. Ризик стійкого зниження цін на викопні енергоносії. В даних умовах використання біопалива та інших видів відновлюваних джерел енергії буде економічно не доцільним. Поряд з цим, знизиться ризик невиконання гарантій поставок енергоресурсів.

2. Скорочення прибутковості деяких учасників виробничо-комерційного ланцюга. Наприклад, удорожчання рослинної олії призводить до зниження доходності електростанцій, що працюють на біомасі.

3. Ріст добування і постачання вугілля може призвести до зниження цін на вугілля та електроенергію, що, у свою чергу, негативно вплине на привабливість біопалива як джерела енергії.

4. Зниження актуальності проблеми забруднення навколишнього середовища та зміни клімату може призвести до зниження підтримки та затребуваності «зеленої» енергетики загалом, та біопалива зокрема.

5. Конкурентоспроможність біопалива залежить від політичної волі уряду держави. За відсутності субсидування з боку держави біопаливо, зазвичай, не конкурентоздатне, порівняно з мінеральним паливом, навіть при високих цінах на сиру нафту. Ситуацію може змінити розвиток технології з його виробництва.

Зростаюча кількість країн, що розвиваються, також впроваджують політику з дотримання принципів стійкого розвитку, і, зокрема, з популяризації виробництва і споживання біопалива. До розповсюджених інструментів такої політики відносяться обов'язкове змішування біопалива з паливом на основі нафти, субсидії на виробництво біопалива, податкові пільги та ін. Така політика чинить значний вплив на рентабельність виробництва біопалива.

Політика державної підтримки виробництва біопалива негативно впливає на ринки сільськогосподарської продукції на національному та світовому рівнях, а також порушувала розвиток ефективної міжнародної виробничої структури для біопалива та сировини для його виробництва. Ціни на біопаливо та

сільськогосподарську сировину для його виробництва залежить від цін на енергоносії на основі нафти, оскільки енергетичні ринки є значно більшими від сільськогосподарських. Ціни на енергоносії здійснюють вплив на ціни на сільськогосподарські товари, які мають спільну сировинну базу, оскільки сировина для біопалива конкурує з сільськогосподарськими культурами за виробничі ресурси.

Разом з тим, активно розвиваються альтернативні технології – це електромобілі. У світі, на сьогодні, сегмент електромобілів поступово зростає. За прогнозами, до 2020 р. електромобілі займуть 10% ринку. Українці у 2017 році придбали 2 697 легкових електромобілів, що в 2,3 рази більше, ніж у 2016 році. У результаті частка автомобілів з нульовим рівнем викидів на первинному ринку легкових автомобілів становить майже 2%. Проте, сегмент вантажного, промислового і громадського транспорту буде охоплений не скоро. Також є низка недоліків, що знижують конкурентоздатність електромобілів, порівняно зі звичайними. Це порівняно висока ціна, малий запас ходу і тривалості заряду. Клімат України також накладає обмеження на використання електромобілів: низькі температури знижують ємність акумуляторів і потребують додаткових витрат енергії на обігрів автомобіля. Вагомими є також інфраструктурні складності, а саме, низька розгалуженість мережі зарядних станцій, що сукупно з тривалим часом зарядки гальмує впровадження електромобільного транспорту в Україні.

Отже, на основі викладеного, можемо дійти висновку, що виробництво біопалива пов'язано з низкою факторів. Подальша систематизація та оцінювання факторів впливу має стратегічне значення для розвитку досліджуваного напрямку [10; 11]. Визначені та деталізовані фактори потребують систематизації, оскільки чинять як позитивний, так і негативний вплив на розвиток даного сектору. З метою перевірки можливості та ефективності реалізації розвитку виробництва біопалива сформуємо сценарії розвитку. З цією метою та за результатами проведеного аналізу можемо визначити наступні критичні події:

- коливання цін на виробництво електроенергії традиційним способом;
- зміна популярності програм скорочення викидів парникових газів;
- коливання обсягів використання електромобілів;
- коливання цін на вкопні енергоносії;
- зміна обсягів фінансування програм зниження забруднення навколишнього середовища та зміни клімату.

На основі встановлених критичних подій з використанням крос-факторного аналізу [4], конкретизуємо можливі сценарії розвитку. Експертним методом встановимо вірогідність настання подій та визначимо вірогідність настання сценаріїв (табл. 1).

Таблиця 1

Вихідні дані для крос-факторного аналізу

Ситуація	Вірогідність настання	Сценарій розвитку	Вірогідність настання сценарію
Коливання цін на виробництво електроенергії традиційним способом	0,17	Зниження (зн)	0,10
		Незмінний (нз)	0,15
		Збільшення (зб)	0,75
Зміна популярності програм скорочення викидів парникових газів	0,18	Зниження (зн)	0,10
		Незмінний (нз)	0,40
		Збільшення (зб)	0,50

Продовження табл. 1

Коливання обсягів використання електромобілів	0,3	Зниження (зн)	0,10
		Незмінний (нз)	0,35
		Збільшення (зб)	0,55
Коливання цін на вичопні енергоносії	0,2	Зниження (зн)	0,35
		Незмінний (нз)	0,20
		Збільшення (зб)	0,45
Зміна обсягів фінансування програм зниження забруднення навколишнього середовища та зміни	0,15	Зниження (зн)	0,33
		Незмінний (нз)	0,33
		Збільшення (зб)	0,34
Сума вірогідності	1	–	–

Джерело: побудовано авторами

З метою наочного відображення розвитку подій та імовірностей їх настання, а також розрахунку загальної імовірності кожного зі сценаріїв, побудуємо дерево сценаріїв (рис. 5).

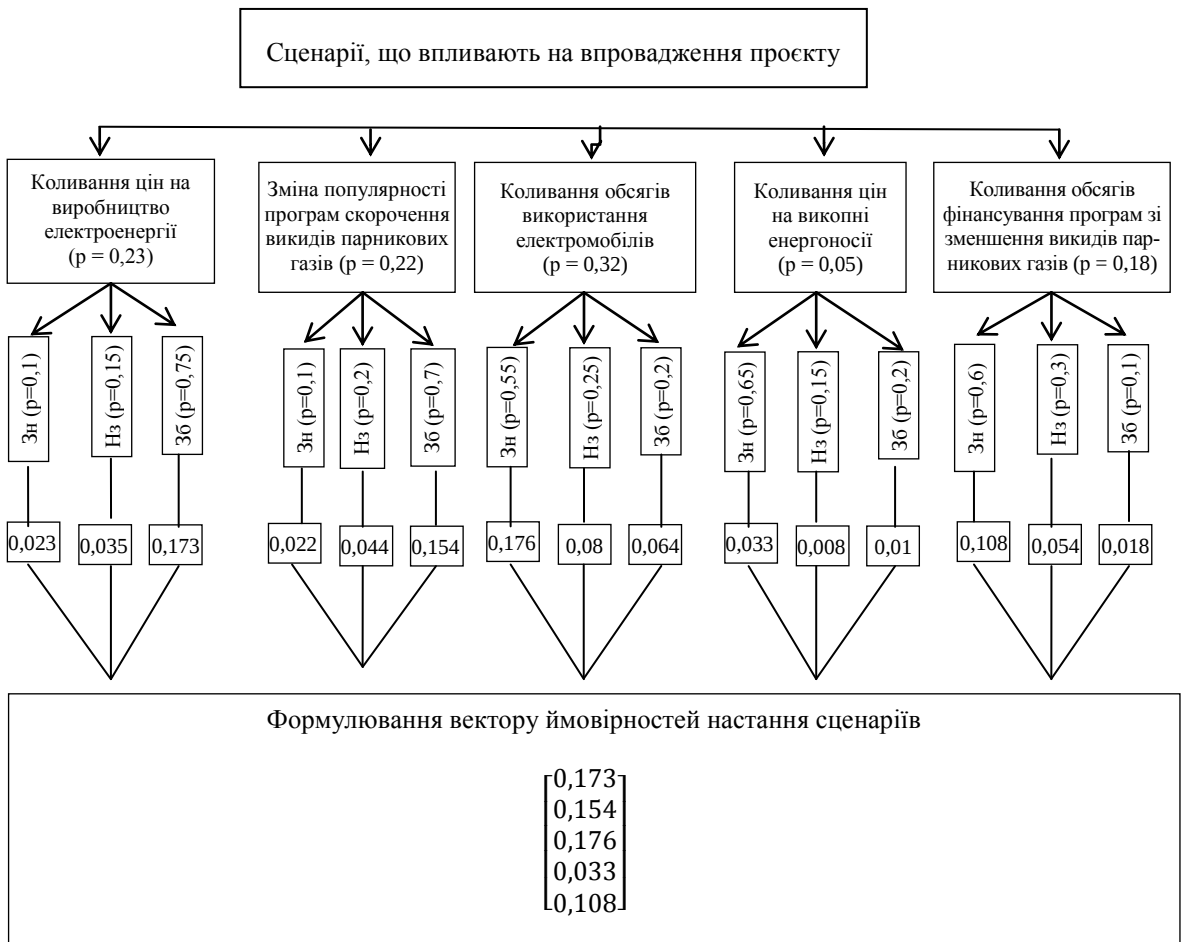

Рис. 5. Дерево сценаріїв

Джерело: побудовано авторами

Отже, нами виокремлено низку факторів, що впливають на виробництво біопалива, та сформовано певні сценарії розвитку. Їх специфіка полягає у взаємному перехресному впливі. Так, «Популяризація програм скорочення викидів парникових газів» сприятиме зменшенню негативного впливу «Поширення використання електромобілів». Тому виникає питання врахувати цей перехресний вплив та визначити домінантні фактори. З цією метою доречно провести крос-факторний аналіз. Найбільш повно врахувати перехресний вплив факторів дозволить формування двох матриць, які б визначали, з одного боку, вплив одних факторів на інші, а, з іншого, – їх ланцюговий вплив [4].

Побудуємо матрицю крос-впливів визначених сценаріїв (табл. 2), що дозволяє встановити взаємовплив обраних подій. Матриця крос-впливів дозволяє представити вплив одного сценарію з урахуванням настання іншого на реалізацію заходів з розвитку виробництва біопалива.

Таблиця 2

Матриця крос-впливів сценаріїв розвитку виробництва біопалива

Взаємовплив сценаріїв		Провідні події				
		Здороження виробництва електроенергії традиційним способом	Популяризація програм скорочення викидів парникових газів	Поширення використання електромобілів	Зростання цін на вичопні енергоносії	Збільшення фінансування програм по зменшенню забруднення навколишнього середовища та зміни клімату
Керовані події	Здороження виробництва електроенергії традиційним способом	3	2	2	1	2
	Популяризація програм скорочення викидів парникових газів	1	2	4	2	3
	Поширення використання електромобілів	1	3	-4	1	2
	Зростання цін на вичопні енергоносії	1	3	2	3	3
	Збільшення фінансування програм по зменшенню забруднення навколишнього середовища та зміни клімату	3	5	2	3	3

Джерело: побудовано авторами

Для визначення ступеню та напряму впливу використаємо шкалу від -5 до +5, обґрунтовану в [12].

Побудуємо матрицю умовних ймовірностей крос-впливів (табл. 3). Дані матриці відображають вірогідність впливу одних сенаріїв, за умови, що вони вже відбулися, на інші.

Таблиця 3

Матриця умовних ймовірностей крос-впливів сценаріїв розвитку виробництва біопалива

Взаємовплив сценаріїв		Провідні події				
		Здороження виробництва електроенергії традиційним способом	Популяризація програм скорочення викидів парникових газів	Поширення використання електромобілів	Зростання цін на вичопні енергоносії	Збільшення фінансування програм по зменшенню забруднення навколишнього середовища та зміни клімату
Керовані події	Здороження виробництва електроенергії традиційним способом	1	0	0	0	0
	Популяризація програм скорочення викидів парникових газів	0,1	1	0	0,8	0,1
	Поширення використання електромобілів	0,1	0,7	1	0,5	0,3
	Зростання цін на вичопні енергоносії	0	0	0	1	0
	Збільшення фінансування програм по зменшенню забруднення навколишнього середовища та змін клімату	0	0	0,1	0,7	1

Джерело: побудовано авторами

У результаті ми можемо сформувати наступні крос-факторні матриці. Де, матриця А – матриця крос-впливів сценаріїв, а матриця В – матриця умовних ймовірностей крос-впливів сценаріїв розвитку виробництва біопалива.

$$A = \begin{bmatrix} 3 & 2 & 2 & 1 & 2 \\ 1 & 2 & 4 & 2 & 3 \\ 1 & 3 & -4 & 1 & 2 \\ 1 & 3 & 2 & 3 & 3 \\ 3 & 5 & 2 & 3 & 3 \end{bmatrix} \quad (1)$$

$$B = \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0,1 & 1 & 0 & 0,8 & 0,1 \\ 0,1 & 0,7 & 1 & 0,5 & 0,3 \\ 0 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0,1 & 0,7 & 1 \end{bmatrix} \quad (2)$$

Розрахуємо матрицю перехресного впливу (Х):

$$X = \begin{bmatrix} 3 & 2 & 2 & 1 & 2 \\ 1 & 2 & 4 & 2 & 3 \\ 1 & 3 & -4 & 1 & 2 \\ 1 & 3 & 2 & 3 & 3 \\ 3 & 5 & 2 & 3 & 3 \end{bmatrix} \times \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0,1 & 1 & 0 & 0,8 & 0,1 \\ 0,1 & 0,7 & 1 & 0,5 & 0,3 \\ 0 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0,1 & 0,7 & 1 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 3,4 & 3,4 & 2,2 & 5 & 2,8 \\ 1,6 & 4,8 & 4,3 & 7,7 & 4,4 \\ 0,9 & 0,2 & -3,8 & 2,8 & 1,1 \\ 1,5 & 4,4 & 2,3 & 8,5 & 3,9 \\ 3,7 & 6,4 & 2,3 & 10,1 & 4,1 \end{bmatrix} \quad (3)$$

Оцінювання обраного напрямку розвитку проведемо шляхом зважування кожного сценарію та розрахунку вектору S:

$$S = \begin{bmatrix} 3,4 & 3,4 & 2,2 & 5 & 2,8 \\ 1,6 & 4,8 & 4,3 & 7,7 & 4,4 \\ 0,9 & 0,2 & -3,8 & 2,8 & 1,1 \\ 1,5 & 4,4 & 2,3 & 8,5 & 3,9 \\ 3,7 & 6,4 & 2,3 & 10,1 & 4,1 \end{bmatrix} \times \begin{bmatrix} 0,128 \\ 0,090 \\ 0,165 \\ 0,090 \\ 0,051 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1,697 \\ 2,260 \\ 0,190 \\ 1,930 \\ 2,550 \end{bmatrix} \quad (4)$$

Додавши всі елементи вектору, отримаємо число, яке дорівнює: 8,627, що свідчить про позитивний перехресний вплив факторів.

Отже, за підсумками крос-факторного аналізу, варто зазначити, що нами було конкретизовано низку сценаріїв, реалізація яких матиме негативний вплив на розвиток виробництва біопалива в Україні, а саме: зниження цін на виробництво електроенергії традиційним способом, втрата популярності програм скорочення викидів парникових газів, зниження цін на викопні енергоносії, ріст обсягів використання електромобілів, зниження обсягів фінансування програм зниження забруднення навколишнього середовища та зміни клімату. За результатами проведеного аналізу встановлено, що більшість з них мають низьку вірогідність настання. Фактор «збільшення обсягів використання електромобілів» має високу ймовірність настання та може завдати негативного впливу на розвиток виробництвом біопалива.

Висновки і перспективи подальших розробок. Відповідно до проведеного аналізу ґрунтовно доведено, що роль біопалива в контексті сукупного енергоспоживання у світі зростатиме. Обґрунтовано доцільність інтенсифікації виробництва біопалива. Конкретизовано та досліджено фактори, котрі мають як негативний, так і позитивний вплив на розвиток даного напрямку. З використанням методу крос-факторного аналізу досліджено перехресний вплив факторів розвитку виробництва біопалива та визначено домінантні фактори. Формалізовано процедуру сценарного планування в галузі альтернативної енергетики з використанням методу крос-факторного аналізу.

Подальші дослідження будуть спрямовані на аналіз прикладних результатів сценарного оцінювання потенціалу розвитку даного напрямку діяльності в контексті розробки і подальшої реалізації інвестиційних проєктів з виробництва біопалива.

Література

1. *Ensure sustainable consumption and production patterns. Sustainable Development Goals / Food and Agriculture Organization (FAO) : website. URL: <http://www.fao.org/sustainable-development-goals/goals/goal-12/en> (access date: 15.10.2022).*
2. *How to feed the world's population in 2050 / Food and Agriculture Organization (FAO) : website. URL: http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/docs/synthesis_papers/How_to_Feed_the_World_in_2050_RU.pdf (access date: 15.10.2022).*
3. Battistella C., Toni A. A methodology of technological foresight : A proposal and field study. *Technological Forecasting and Social Change*. 2011. No. 78. Pp. 1029–1048. DOI: 10.1016/j.techfore.2011.01.006.
4. Kenneth Ch. A New Look at the Cross-Impact Matrix and its Application in Futures Studies. *Journal of Futures Studies*. 2008. No. 12 (4). Pp. 45–52.

5. Panula-Ontto J., Luukkanen J. Cross-impact analysis of Finnish electricity system with increased renewables : Long-run energy policy challenges in balancing supply and consumption. *Energy Policy*. 2018. No. 118. Pp. 504–513. DOI: 10.1016/j.enpol.2018.04.009.
6. Chen J., Li C., Ristovski Z. A review of biomass burning: emissions and impacts on air quality, health and climate in China. *Sci. Total Environ*. 2017. No. 579. Pp. 1000–1034. DOI: 10.1016/j.scitotenv.2016.11.025.
7. Correa D., Beyer H., Fargione J., Hill J., Possingham H., Thomas-Hall S., Schenk P. Towards the implementation of sustainable biofuel production systems. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. 2019. No. 107. Pp. 250–263. DOI: 10.1016/j.rser.2019.03.005.
8. Nugroho Y., Zhu L. Platforms planning and process optimization for biofuels supply chain. *Renewable Energy*. 2019. No. 140. Pp. 563–579. DOI: 10.3390/en12214092.
9. Державна служба статистики України : сайт. URL: <http://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 20.10.2022).
10. Balabash O., Kuznetsova I., Levytska I., Zaika S., Skrypko T. Strategic Management of the Enterprise : Analysis of Sectoral Determinants. *Independent Journal of Management & Production*. 2022. No. 13 (3). Pp. 196–214. DOI: <https://doi.org/10.14807/ijmp.v13i3.1992>.
11. Кузнецова І. О., Балабаш О. С., Карпенко Ю. В., Сокуренько І. А. *Прийняття управлінських рішень : методи та моделі* : монографія / за заг. ред. І. О. Кузнецової. Харків : Діса Плюс, 2022. 154 с.
12. Кузнецова І. О., Балабаш О. С. та ін. *Технології стратегічного управління стійким розвитком сучасних організацій* : монографія. Харків : Діса Плюс, 2020. 228 с. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/11832> (access date: 15.10.2022).

References

1. *Ensure sustainable consumption and production patterns. Sustainable Development Goals* (2019), Food and Agriculture Organization (FAO): website. Retrieved from: <http://www.fao.org/sustainable-development-goals/goals/goal-12/en>.
2. *How to feed the world's population in 2050* (2019), Food and Agriculture Organization (FAO): website. Retrieved from: http://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/docs/synthesis_papers/How_to_Feed_the_World_in_2050_RU.pdf.
3. Battistella, C. and Toni, A. (2011). A methodology of technological foresight: A proposal and field study, *Technological Forecasting and Social Change*, No. 78, pp. 1029–1048. DOI: 10.1016/j.techfore.2011.01.006
4. Kenneth, Ch. (2008). A New Look at the Cross-Impact Matrix and its Application in Futures Studies, *Journal of Futures Studies*, No. 12 (4), pp. 45–52.
5. Panula-Ontto, J., Luukkanen, J., Kaivo-oja, J., O'Mahony, T., Vehmas, J., Valkealahti, S., Björkqvist, T., Korpela, T., Järventausta, P., Majanne, Y., Kojo, M., Aalto, P., Harsia, P., Kallioharju, K., Holtinen, H., & Repo, S. (2018). Cross-impact analysis of Finnish electricity system with increased renewables: Long-run energy policy challenges in balancing supply and consumption, *Energy Policy*, No. 118, pp. 504–513. DOI: 10.1016/j.enpol.2018.04.009.
6. Chen, J., Li, C., Ristovski, Z., Milic, A., Gu, Y., Islam, M. S., Wang, S., Hao, J., Hao, J., Zhang, H., He, C., Guo, H., Hongbo, F., Miljevic, B., Morawska, L., Thai, P., Lam, Y. F., Pereira, G., Ding, A., Huang, X., Dumka, U. C. (2017). A review of biomass burning: emissions and impacts on air quality, health and climate in China. *Sci. Total Environ*, No. 579, Pp. 1000–1034. DOI: 10.1016/j.scitotenv.2016.11.025.
7. Correa, D., Beyer, H., Fargione, J., Hill, J., Possingham, H., Thomas-Hall, S., Schenk, P. (2019). Towards the implementation of sustainable biofuel production systems, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, No. 107, pp. 250–263. DOI: 10.1016/j.rser.2019.03.005.
8. Nugroho, Y., & Zhu, L. (2019). Platforms planning and process optimization for biofuels supply chain, *Renewable Energy*, No. 140, pp. 563–579. DOI: 10.3390/en12214092.

9. *State Statistics Service of Ukraine: website* [Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: vebсайт]. Retrieved from: <http://ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian]
10. Balabash, O., Kuznetsova, I., Levytska, I., Zaika, S., Skrypko, T. (2022). Strategic Management of the Enterprise: Analysis of Sectoral Determinants, *Independent Journal of Management & Production*, No. 13 (3), pp. 196–214. DOI: <https://doi.org/10.14807/ijmp.v13i3.1992>.
11. Kuznetsova, I. O., Balabash, O. S., Karpenko, Y. V., & Sokurenko, I. A. (2022). *Management decision-making: methods and models*: monograph [Pryiniattia upravlinskykh rishen: metody ta modeli: monohrafiia], Disa plius, Kharkiv, 154 s. [in Ukrainian]
12. Balabash, O. & Kuznetsova, I. (2020). *Technologies of strategic management of sustainable development of modern organizations*: monograph [Tekhnolohii stratehichnoho upravlinnia stalym rozvytkom suchasnykh orhanizatsii: monohrafiia], Disa plius, Kharkiv, 228 s. Retrieved from: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/11832> [in Ukrainian]

***ЕКОНОМІКА ТУРИЗМУ ТА
ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННА СПРАВА***

УДК 338.46 : 338.48

Олександр Олександрович НОСИРЄВ

кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму і готельно-ресторанного бізнесу, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Україна, e-mail: nosyriev.bf@khpі.edu.ua,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4089-3336>

**СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ
ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО ТА ТУРИСТИЧНОГО БІЗНЕСУ**

Носирєв, О. О. Стратегічні орієнтири розвитку підприємств готельно-ресторанного та туристичного бізнесу. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2022. № 3-4 (82-83). С. 152–166.

Анотація. Статтю присвячено дослідженню стратегічних орієнтирів розвитку підприємств індустрії гостинності та туризму в умовах ринкових трансформацій та змін зовнішнього середовища. Розглянуто тенденції розвитку готельно-ресторанного та туристичного бізнесу України. Відзначено вагомий спад ділової активності та скорочення обсягів туристичних потоків внаслідок пандемії та військових дій на території держави, що спричинило уповільнення розвитку суб'єктів готельно-ресторанного господарства та туристичних підприємств. Узагальнено системні проблеми розвитку готельно-ресторанного і туристичного бізнесу. Відзначається, що перспективні напрямки сучасного розвитку індустрії гостинності доцільно фокусувати на поглибленні спеціалізації та диверсифікації послуг закладів. Підкреслено важливість впровадження сучасних тенденцій розвитку галузі, зокрема, напрямів диджиталізації та цифровізації. Зазначено, що готельно-ресторанний бізнес, як складова туристичної дестинації, є одним зі стабілізаційних та стимулювальних факторів розвитку економіки регіону. Обґрунтовано, що розвиток індустрії гостинності регіону надає змогу залучити до організації туристичної діяльності широке коло підприємств та трудових ресурсів, що є основою для формування туристичних кластерів та кластерів індустрії гостинності. Узагальнено тенденції розвитку туризму та гостинності з позицій регіонального управління. Зазначено, що індустрія гостинності та туризму може бути вагомим джерелом інвестиційного розвитку та зростання регіональної конкурентоспроможності. В основу регулювання розвитку туристично-рекреаційного комплексу регіону має бути покладено організаційно-економічний механізм функціонування галузі. Окреслено тенденції повоєнного відновлення індустрії туризму і гостинності. Наголошено, що відновлення життєздатності індустрії туризму та гостинності має розпочатися з найменш постраждалих від війни регіонів. Запропоновано стратегічні заходи з покращення стану індустрії гостинності та туризму в усіх регіонах України, незалежно від орієнтації на іноземних або внутрішніх туристів.

Ключові слова: індустрія гостинності; стратегічний розвиток; сфера послуг; управління; рекреаційно-туристичні дестинації; готельно-ресторанний бізнес; туристичний бізнес.

Oleksandr NOSYRIEV

PhD in Geography, Associate Professor of Tourism and Hospitality Business
Department, National Technical University «Kharkiv Politechnic Institute», Ukraine,
e-mail: nosyriev.bf@khpі.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4089-3336>

**STRATEGIC GUIDELINES FOR THE DEVELOPMENT OF
HOTEL-RESTAURANT AND TOURIST BUSINESS ENTERPRISES**

Nosyriev, O. (2022). Strategic guidelines for the development of hotel-restaurant and tourist business enterprises [Stratehichni oriientyry rozvytku pidpriemstv hotelno-restorannoho ta turystychnoho biznesu], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (82-83), pp. 152–166.

Abstract. The article is devoted to the study of strategic guidelines for the development of enterprises in the hospitality and tourism industry in the conditions of market transformations and changes in the external environment. The development trends of the hotel-restaurant and tourism business of Ukraine are considered. A significant decline in business activity and a reduction in the volume of tourist flows due to the pandemic and military actions on the Ukrainian territory was noted, which caused a slowdown in the development of hotel and restaurant business entities and tourist enterprises. The systemic problems of hotel-restaurant and tourist business development are summarized. It is noted that the prospective directions of modern development of the hospitality industry should be focused on deepening the specialization and diversification of the services of institutions. The importance of modern trends implementation for industry development, in particular, the directions of digitization and digitalization, is emphasized. It is noted that the hotel and restaurant business, as an integral part of the tourist destination, is one of the stabilizing and stimulating factors for region's economy development. It is substantiated that the development of the region's hospitality industry makes it possible to attract a wide range of enterprises and labor resources to the organization of tourism activities, which is the basis for the tourist and hospitality industry clusters formation. Trends in the development of tourism and hospitality from the point of view of the regional administration are summarized. It is noted that the hospitality and tourism industry can be a significant source of investment development and growth of regional competitiveness. The basis of regulating of the region's tourist and recreational complex development should be the organizational and economic mechanism of the industry functioning. The trends of the post-war recovery of tourism and hospitality industry are outlined. It was emphasized that the restoration of the tourism and hospitality industry viability should begin in the regions least affected by the war. Strategic measures for the state improving of the hospitality and tourism industry in all regions of Ukraine, regardless of targeting on foreign or domestic tourists, are proposed.

Keywords: hospitality industry; strategic development; service industries; management; recreational and tourist destinations; hospitality business; tourism business.

JEL classification: L830; O100

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(82-83\).2022.152-166](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(82-83).2022.152-166)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Основною складовою туристичної інфраструктури, яка значною мірою впливає на вибір споживачів при плануванні відпочинку, є готельно-ресторанне господарство. Розвиток внутрішнього та міжнародного туризму значною мірою пов'язаний з рівнем матеріально-технічної бази туристичних підприємств, розгалуженістю та різноманітністю їх мережі, якістю та обсягом послуг, пропонованих готельним господарством. За даними Всесвітньої туристичної організації кожна восьма працездатна людина на планеті працює у сфері готельного бізнесу і туризму. Індустрія гостинності є однією із найдинамічніших галузей світової економіки, що стрімко розвивається. Готельний та ресторанний сервіс містить цілий комплекс послуг для туристів і є ключовим фактором, який визначає перспективи розвитку туризму в будь-якій країні світу. Саме розвиток індустрії гостинності робить

економіку регіону конкурентоспроможною, а країну успішною у світовій системі туристичного бізнесу.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Сьогодні проблеми підприємництва, туризму та готельно-ресторанного бізнесу широко досліджуються, як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Цим проблемам присвячено значну кількість наукових праць. Не применшуючи значення їхнього внеску у науку варто зазначити необхідність подальшого дослідження та удосконалення стратегій розвитку підприємств індустрії гостинності та туризму.

У дослідженні науковиці І. Милько [1] розглянуто концептуальні засади розробки стратегії розвитку готельно-ресторанного комплексу України, а В. Яценко [2] присвятила увагу дослідженню сучасних тенденцій функціонування і розвитку індустрії туризму та готельно-ресторанного бізнесу в Україні. Сферою інтересів К. Долгової [3] була обрана глокалізація туристичного простору у світі та Україні. Дослідник О. Якушев [1] сфокусував увагу на інноваційних технологіях в управлінні бізнес-процесами підприємств сфери готельно-ресторанних та туристичних послуг, а О. Калініченко [5] досліджувала особливості регіонального ринку готельно-ресторанного бізнесу в умовах сталого розвитку. Науковиця А. Помаза-Пономаренко [6] досліджувала розвиток туризму в Україні у воєнний і післявоєнний періоди з позицій публічного управління та адміністрування. З позицій сфери державного управління розглянули особливості розвитку індустрії туризму в Україні авторки О. Мельниченко та В. Шведун [11]. Автори Н. Богдан та Д. Корчагіна [7] фокусом дослідження обрали ідентифікацію факторів туристичної привабливості дестинації, на які має вплив готельно-ресторанний бізнес, а А. Кулик [8] досліджувала фактори впливу на розвиток готельно-ресторанного бізнесу в Україні.

Науковець Р. Гищук [9] досліджував питання впливу туризму на розвиток і управління готельною інфраструктурою регіону в кризовий період, а науковиця М. Балджи [10] окреслила коло питань запровадження індустрії гостинності в туристичному та готельно-ресторанному бізнесі.

Колектив авторів у складі С. Білоус, А. Красько та Л. Безручко [12] досліджували питання підвищення конкурентних переваг готельно-ресторанних та туристичних підприємств за допомогою методів менеджменту. Питання кластерної моделі розвитку індустрії гостинності регіону розглядалося у роботі А. Голод, О. Іжевської, О. Коркуни [13]. Дослідники Б. Андрушків та Ю. Добруцька [14] окреслили особливості діяльності закладів готельно-ресторанного господарства України у регіональному аспекті, а Л. Дробиш та І. Прокопенко [1] звернули увагу на проблеми розвитку туристично-рекреаційного комплексу регіонів. Питання повоєнного функціонування індустрії туризму розглянуто у роботі авторів Н. Якименко-Терещенко, Н. Мірко та А. Моци [18].

Водночас постійні зміни у ринковому середовищі, зокрема, наслідки пандемії та військових дій спричиняють щоденну мінливість умов господарювання підприємств індустрії гостинності та туризму.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Наразі в умовах пандемії та масштабного збройного військового конфлікту в державі економічні виклики потребують від керівників готельно-ресторанних та туристичних підприємств кращого пристосування до вимог ринку за допомогою застосування дієвих методів стратегічного управління для утримання бізнесу в життєздатному стані.

Постановка завдання. Метою статті є формування стратегічних орієнтирів розвитку підприємств індустрії гостинності та туризму в умовах ринкових трансформацій та змін зовнішнього середовища та розробка стратегічних векторів підвищення конкурентних позицій підприємств зазначених сфер з метою зміцнення їхніх ринкових позицій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «індустрія гостинності» об'єднує всі галузі економіки, пов'язані з обслуговуванням людей через спеціалізовані підприємства. Тому готельно-ресторанне господарство є частиною системи індустрії гостинності, де виробляються цінності сервісу щодо обслуговування туристів, екскурсантів, місцевих жителів та інших відвідувачів. Готельно-ресторанне господарство на законодавчому рівні належить до туристичних послуг і визначається як учасник та суб'єкт процесу: «учасниками відносин, що виникають при здійсненні туристичної діяльності, є юридичні та фізичні особи, які створюють туристичний продукт, надають туристичні послуги з тимчасового розміщення, харчування». Аналізуючи тенденцію розвитку готельно-ресторанного господарства України, можна відзначити, що конкурентоздатність вітчизняних підприємств щороку знижується порівняно з європейськими та азійськими підприємствами туристичних та рекреаційних зон. Це спричинено низкою факторів, зокрема, політичного та економічного характеру, та вимагає адаптації існуючих управлінських механізмів діяльності таких підприємств, з одного боку, до потреб ринку послуг з тимчасового розміщування та харчування серед населення України та закордонних туристів, з іншого, підвищення ефективності господарської діяльності самих підприємств як самостійних господарських одиниць [1].

Починаючи з 2014 р. у результаті погіршення соціально-економічної та політичної ситуації в країні спостерігався значний спад ділової активності та скорочення обсягів туристичних потоків, під впливом чого розвиток суб'єктів готельно-ресторанного господарства істотно сповільнився. Враховуючи світовий досвід, в Україні варто підвищити роль державної політики у розвитку туризму країни в цілому, а також цільового просування окремих туристських продуктів на вітчизняному та міжнародному ринках, адже туризм належить до галузей, які одними з перших піддаються негативному впливу кризових явищ. В умовах нестабільної економічної ситуації та скорочення доходів населення вважає за краще знизити витрати у першу чергу на відпочинок і подорожі.

Кризові явища в економіці внесли суттєві корективи у функціонування ринку індустрії туризму та гостинності:

- зростання рівня ризикованості, що проявляється у посиленні залежності від політичної та екологічної ситуації в країні;
- зростання рівня вакантності, особливо у суб'єктів готельно-ресторанного господарства високого цінового сегмента;
- зміна структури попиту/пропозиції на товари та послуги.

Попри значну популярність ланцюгів та великих підприємств готельно-ресторанного господарства, переважна більшість готельних та ресторанных закладів сьогодні є невеликими за розміром та функціонують, як індивідуальні підприємства, що сприяє гнучкості на ринку, відзначається більшою орієнтацією на клієнта та оригінальністю. Саме тому сьогодні спостерігається створення

численних підприємств сфери гостинності, які вирізняються своєю оригінальною концепцією, що дозволяє їм розширити коло своїх клієнтів [2].

Індустрія гостинності функціонує за міжнародними стандартами та рекомендаціями, використовуючи локальну ресурсну базу конкретної країни (наприклад, туристсько-рекреаційний потенціал України, як в мирний, так і воєнний час, коли засоби розміщення працюють, в т.ч. на приймання тимчасово переміщених осіб). Виходячи з того, що туристичний простір, який характеризується взаємодією великої кількості об'єктів і суб'єктів, діяльність яких спеціалізуються на туризмі, є похідною економічного простору, то прояви глокалізації також можна спостерігати в такому туристичному середовищі, коли об'єднання глобальних та локальних підходів дають поштовх для розвитку туризму, зокрема, внутрішнього та в'їзного. Глобальна локалізація туристичного простору як бізнес-стратегія проявляється у розширенні та диференціації пропозиції на національному ринку певної країни туроператорами та суб'єктами сектору гостинності світового рівня. Другий напрям прояву глокалізації туристичного простору є складнішим та масштабним, оскільки він набуває характеру двостороннього процесу, коли глобальні процеси впливають на локальні й, навпаки, площиною відображення якого виступає такий елемент туристичного простору як територія, яка виконує функцію поєднання суб'єктів та об'єктів туристичної діяльності. Глокалізаційні процеси такого характеру пов'язані з координацією суб'єктів туристичної діяльності з профільними громадськими організаціями, вищими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування [3].

Існують системні проблеми розвитку туризму й готельно-ресторанного бізнесу в Україні, які відображені на рис. 1.

Швидкий розвиток новітніх технологій, інформаційна насиченість середовища викликає потребу в комплексному дослідженні перспектив застосування інноваційних технологій в управлінні бізнес-процесами підприємств готельно-ресторанної та туристичної галузей регіонів в умовах сьогодення та виробленні оптимального алгоритму управління бізнес-процесами. При розробці моделі управління бізнес-процесами підприємств готельно-ресторанного та туристичного бізнесу необхідно враховувати ієрархію функціональної діяльності організації, зважаючи на перераховані специфічні особливості. Формування моделі управління бізнес-процесами готельно-ресторанного та туристичного бізнесу на кожному окремому підприємстві сфери послуг регіонів є індивідуальним та має враховувати власні складові шаблону, однак вони мають відображати послідовність робіт, процедури та функції, передбачені бізнес-процесом; черговість здійснення робіт; визначення відповідальних за виконання; призначення контролюючих осіб та пояснення методів контролю [1].

Розвиток туризму в Україні протягом тривалого часу розглядався як другорядний, дії влади щодо його організаційно-економічної підтримки були безсистемними, а в регіонах розвивався переважно виїзний туризм, це сприяло розвитку іноземних туристичних компаній і готельно-ресторанних комплексів. Дані Світового економічного форуму свідчать, що Україна наразі використовує менше третини наявного туристичного й рекреаційного потенціалу, але при його повноцінному використанні щорічні надходження до бюджету можуть становити до 10 млрд. дол. США [5].

Рис. 1. Системні проблеми розвитку готельно-ресторанного і туристичного бізнесу

Джерело: розроблено автором

Дослідниця А. Помаза-Пономаренко [6] зазначає, що «через зовнішню агресію проти України збільшилася кількість постраждалих осіб, як військових, так і цивільних. Вони потребують лікування, реабілітації й відновлення їх фізичного та/або психоемоційного стану. Вважаємо, що на сучасному етапі функціонування України та в перспективі розвиток лікувально-оздоровчого туризму набуватиме все більшої актуальності. Лікувально-оздоровчий туризм може бути спрямований на внутрішніх туристів й іноземців. Водночас, реалії України наразі такі, що її туристичний потенціал може забезпечити, насамперед, задоволення рекреаційних потреб власних громадян, але не іноземних». При цьому «довгі роки в Україні не наважувалися модернізувати рекреаційну інфраструктуру (зокрема, лікувально-оздоровчого спрямування) відповідно до вимог міжнародних стандартів. Однак

наразі для цього є всі підстави, слід відшукати необхідні можливості та ресурси. Адже зовнішня агресія зумовила окупацію певних рекреаційних територій, а також руйнацію певної рекреаційної інфраструктури. Відтак, нашій державі не варто опускати руки, а скористатися негативними наслідками такої агресії проти неї на власну користь» [6].

Готельно-ресторанний бізнес, як складова туристичної дестинації, є одним зі стабілізаційних та стимулювальних факторів розвитку економіки регіону. Саме ця складова бізнесу має колосальний потенціал інвестиційної привабливості як для внутрішніх, так і зарубіжних інвесторів. За допомогою інвестицій та ефективного управління можна зробити регіон більш привабливим, тим самим збільшити туристські потоки. Варто враховувати, що готельна і ресторанна індустрія з кожним роком змінюються у відповідь на нові очікування споживачів. Ринок стає дуже агресивним, пропозицій стає дедалі більше, а у зв'язку з цим набирає обертів головна проблема – конкуренція. Для того, щоб туристична дестинація була конкуренто-спроможною, варто враховувати новітні тенденції та розуміти, що суттєво впливає на індустрію. Для привабливості готельно-ресторанного бізнесу і туристичної дестинації регіону загалом недостатньо проводити лише звичайну оперативну діяльність та враховувати новітні тренди, але й застосовувати їх як позитивний аспект для підвищення конкурентоспроможності та підвищення інвестиційної привабливості, що сприятиме розвитку інфраструктури дестинації [7].

Наявність проблем і недопрацювань у цій сфері негативно позначається не лише на фінансових результатах діяльності, але й суттєво знижує рівень зацікавленості потенційних користувачів таких послуг, оскільки в сучасних умовах важливою умовою планування подорожі є формування логічно зістикованих її етапів. Відсутність можливості, наприклад, бронювання місця в готелі чи хостелі для відвідування конкретного унікального місця (а Україна багата такими місцями) автоматично призводить до зниження зацікавленості туриста його відвідати. У кінцевому результаті це позначається на інвестиційній привабливості туризму загалом і має мультиплікативні негативні наслідки [8].

Законодавство про туризм має закріпити статті та норми щодо цифрового туризму. Зокрема, в ньому необхідно запровадити розуміння понять «онлайн-туризм» та «стартапи», «готелі просто неба», «цифрові послуги в готельному бізнесі» тощо; розробляти спеціальні туристичні дорожні карти (маршрути) з урахуванням віку туристів; регулярно контролювати діяльність туристичних компаній та проводити соціологічне опитування з-поміж туристів, а також серед усіх учасників цієї галузі; вживати заходи щодо наукової цифрової та інформаційної підтримки у сфері туристичного бізнесу, в готельному та ресторанному сервісі, пропонувати клієнтам інформацію, зашифровану в QR-коди задля забезпечення їх безпосередньо від зайвих контактів з іншими туристами; в антикризовій стратегії домагатися від страхових компаній включення в умови договору пунктів про настання страхових випадків і відшкодування збитків у разі запровадження в туристичному чи готельному бізнесі карантинних умов, спричинених пандеміями [9].

Застосування діджитал-технології у зв'язці з максимальним застосуванням форм «бізнесу для споживача» (B2C) у перспективі сприятиме відновленню міжнародного туризму, особливо прийманню іноземних гостей тут та всіх його супутніх ланок. Такі кроки призведуть до зростання бізнес-показників у власників

садиб, заміських будинків і готелів, організаторів зеленого туризму, гастрономічних і віртуальних турів. У цих умовах для споживачів туристичних послуг настане нова реальність, яка отримає, ймовірно, перманентний стан. Перспективу вижити в кризових умовах і очолити гравців туристичного і готельного ринку в післякризовий період отримають компанії ІТ та цифрових технологій, служби доставки, організатори домашніх розваг і безпечних відпусток, застосування в туризмі біотехнологій разом із постачальниками здорової їжі [9].

Науковиця М. Балджи [10] зазначає, що «індустрія гостинності розглядається як складова туристичного, готельного й ресторанного бізнесу і є провідним чинником та базою сфери послуг в національній економіці. Для ефективного просування принципів індустрії гостинності в туристичному та готельно-ресторанному бізнесі, її доречно подати як сплановану систему підприємств і підприємців з обслуговування клієнтів. Перспективні напрямки сучасного розвитку індустрії гостинності включають: поглиблення спеціалізації та диверсифікації послуг закладів розміщення, ресторанів, розважальних закладів, туристичних агенцій; формування готельних ланцюгів, мереж ресторанів; використання в індустрії гостинності інформаційних систем управління, технологічного забезпечення, маркетингу; інтеграцію капіталу готельних, ресторанних, розважальних підприємств з капіталом фінансових, страхових, будівельних, транспортних та інших сфер економіки; використання менеджменту в організації туристичного, готельного та ресторанного бізнесу; розвиток мережі підприємств мікро- та малого бізнесу для розваг, зорієнтованих на конкретний сегмент ринку» [10].

Світова фінансово-економічна криза вплинула на туристичну діяльність як у світі, так і в Україні, зокрема, відобразилася у скороченні кількості платоспроможних туристів, подорожчанні низки туристичних і готельних послуг, гальмуванні розвитку суміжних із туризмом видів діяльності, внаслідок чого туристична сфера зазнала значних збитків. Разом з тим, туризм є важливою бюджетоформувальною сферою економіки й підтримка його функціонування в складних умовах післякризового розвитку є завданням як держави, так і регіональних владних та управлінських органів. Структура закладів готельного господарства України за місткістю і чисельністю працівників не є оптимальною. Останніми роками на туристично-рекреаційних територіях з'явилася значна кількість приватних домоволодінь, що надають послуги з тимчасового розміщення. Відсутність затверджених меж округів та зон санітарної охорони курортів унеможливорює визначення кількості таких закладів. Водночас доходи домоволодінь від надання послуг розміщення у більшості випадків належним чином не оподатковуються, а їхня діяльність суттєво збільшує навантаження на місцеві бюджети в частині утримання інженерної та транспортної інфраструктури, комунального обслуговування [11].

Для розвитку готельно-ресторанної сфери та туризму України характерні певні фактори, які значно сповільнюють розвиток, зокрема і плінність кадрів, утруднення бюрократичних формальностей, брак професійних кадрів та державної допомоги під час кризи (зокрема, викликаної COVID-19), залежність від продуктової інфляції кон'юнктури ринку, політична нестабільність. Забезпечення стійких конкурентних позицій вітчизняних готельно-ресторанних та туристичних підприємств передбачає розробку шляхів підвищення ефективності використання методів менеджменту, розроблених стратегій функціонування в конкурентному

середовищі. Прибутковість готельно-ресторанних та туристичних підприємств в багатьох аспектах залежить від рівня доходів населення, який знизився у зв'язку зі складною політичною та економічною ситуацією в нашій країні та, у першу чергу, наслідками COVID-19, тому в сучасних ринкових умовах головною метою готельно-ресторанних підприємств та туристичних фірм є досягнення конкурентних переваг у довгостроковому періоді, які забезпечуватимуть високий рівень прибутку та стабільне економічне зростання [12].

Забезпечення високої якості стає об'єктивною умовою існування, найважливішим фактором підвищення рівня обслуговування, гарантією соціальної та економічної безпеки підприємств індустрії гостинності та туризму.

Конкурентні переваги готельно-ресторанних та туристичних підприємств – це рівень компетенції кожного окремо взятого готельно-ресторанного та туристичного підприємства щодо інших підприємств, які функціонують на ринку, у вмінні використання виробничого потенціалу певної спроможності, а також його окремих складників – технології, ресурсів, менеджменту, навичок і знань персоналу тощо, що знаходить вираження в якості послуг, прибутковості, кількості обслугованих клієнтів тощо. Особливий характер конкуренції в готельно-ресторанному та туристичному бізнесі пов'язаний з виконанням підприємствами функцій надання послуги, її реалізації та організації отримання клієнтами. Це вимагає, з одного боку, врахування можливостей виробництва певного обсягу послуг, забезпечення їх якості, а, з іншого, запитів клієнтів, їх платоспроможності. Ще однією особливістю є те, що великий вплив на конкурентоздатність має рівень сервісу. Процес обслуговування в цих підприємствах – це певна послідовність дій обслуговуючого персоналу відповідно до запиту відвідувача стосовно замовлення та реалізації послуг [12].

Оскільки якість послуг закладів розміщення та ресторанного господарства часто напряму залежить від матеріально-технічної бази місця відпочинку, перспективне формування кластерів як функціональних об'єднань різних суб'єктів господарської діяльності на основі популярних туристичних дестинацій є також одним зі шляхів модернізації конкретної регіональної туристичної системи. Розглядаючи з позицій кластерного підходу сучасні трансформації індустрії та гостинності, автори [13] зазначають, що «на останній 4-й стадії розвитку туристичного кластера з'являється можливість його трансформації в кластер індустрії гостинності. З огляду на те, що первісною і системоформувальною у процесі утворення такого кластера є все ж таки туристична діяльність, очевидно, що і на фінальних етапах кластероутворення роль туризму як визначального фактора розвитку індустрії гостинності є безсумнівною. Однак, посилення ролі інфраструктурного компонента дестинації приводить до формування на її базі значно більш диференційованих і тому конкурентоспроможних кластерів. Саме розвиток індустрії гостинності регіону дає змогу залучити до організації туристичної діяльності широкое коло підприємств та трудових ресурсів, розширюючи таким чином предметне поле такої моделі кластероутворення. Підвищення соціального значення сформованих таким чином кластерів індустрії гостинності зумовлює більшу увагу до процесів їхнього функціонування з боку інституціонального середовища регіону, держави й навіть закордонних партнерів. При цьому на методологічних засадах концепцій регіональних туристичних систем та інноваційних факторів можливим є розроблення і структурно-функціональних прогностичних моделей кластерів індустрії гостинності» [13].

Загальною тенденцією, з'ясованою у результаті проведених досліджень у всіх регіонах України, є визначення необхідності впровадження інновацій та нових партнерських взаємовідносин, зокрема, між турагентствами та готельно-ресторанними підприємствами, органами влади та державного самоврядування для ефективного розвитку регіональних інфраструктур. Це, насамперед, має реалізовуватись через механізми співробітництва із залученням різних джерел фінансування [14].

Стратегія розвитку індустрії гостинності та туризму у регіоні повинна гармонійно доповнювати соціально-економічну стратегію країни та поєднувати у собі вирішення пріоритетних соціально-економічних завдань: поліпшення рівня життя мешканців; нарощування науково-технічного й інноваційного потенціалу; збільшення економічної стабільності й інвестиційної привабливості. Однією з головних умов ефективного функціонування досліджуваної галузі є посилена увага спеціалізованих державних підрозділів по гостинності та туризму, а також муніципальної влади до питань майбутнього розвитку індустрії гостинності та туризму в регіоні. Формування стратегії сталого розвитку індустрії гостинності та туризму покликано підсилити економічну самостійність регіонів, вирівняти соціальний стан населення та розв'язувати екологічні проблеми.

При цьому за стратегічні орієнтири розвитку індустрії гостинності та туризму можна вважати: розгалуженість інфраструктури туристичних сервісів і цифровізації рішень; розвиток туризму за трьома рівнями (за напрямками туризму, за інвестиційними проєктами, за регіональною ознакою) та формування конкурентних переваг України; просування унікального бренду України за кордоном [15]. Необхідним є фундаментальне оновлення туристичного брендингу України, в основі якого полягатиме безпека та захист туристів, а також формування іміджу безпечної країни. Українські ресурси гостинності майже не рекламуються, не реставруються і не мають належної уваги з боку держави [16]. Для покращення стану індустрії гостинності та туризму в усіх регіонах України, незалежно від орієнтації на іноземних або внутрішніх туристів, необхідними можна вважати наступні стратегічні заходи, відображені на рис. 2.

Як свідчить практика, у майбутньому ефективне використання туристичних ресурсів в Україні буде залежати перш за все від того, наскільки ефективно вони використовуються у кожному регіоні. У цьому зв'язку нагальним залишається питання щодо ефективного використання регіональних туристичних ресурсів, а саме від оптимального використання туристично-рекреаційних комплексів. Особливо це стосується територій, що традиційно спеціалізуються на туризмі. В основу регулювання розвитку туристично-рекреаційного комплексу регіону має бути покладено організаційно-економічний механізм функціонування галузі, а саме комплекс організаційних, економічних, правових, фінансово-інвестиційних, соціальних та екологічних заходів, що забезпечать ефективне використання туристично-рекреаційного потенціалу регіону, реалізацію внутрішнього потенціалу кожного суб'єкта туристично-рекреаційної діяльності та досягнення інтересів кожного з учасників [1].

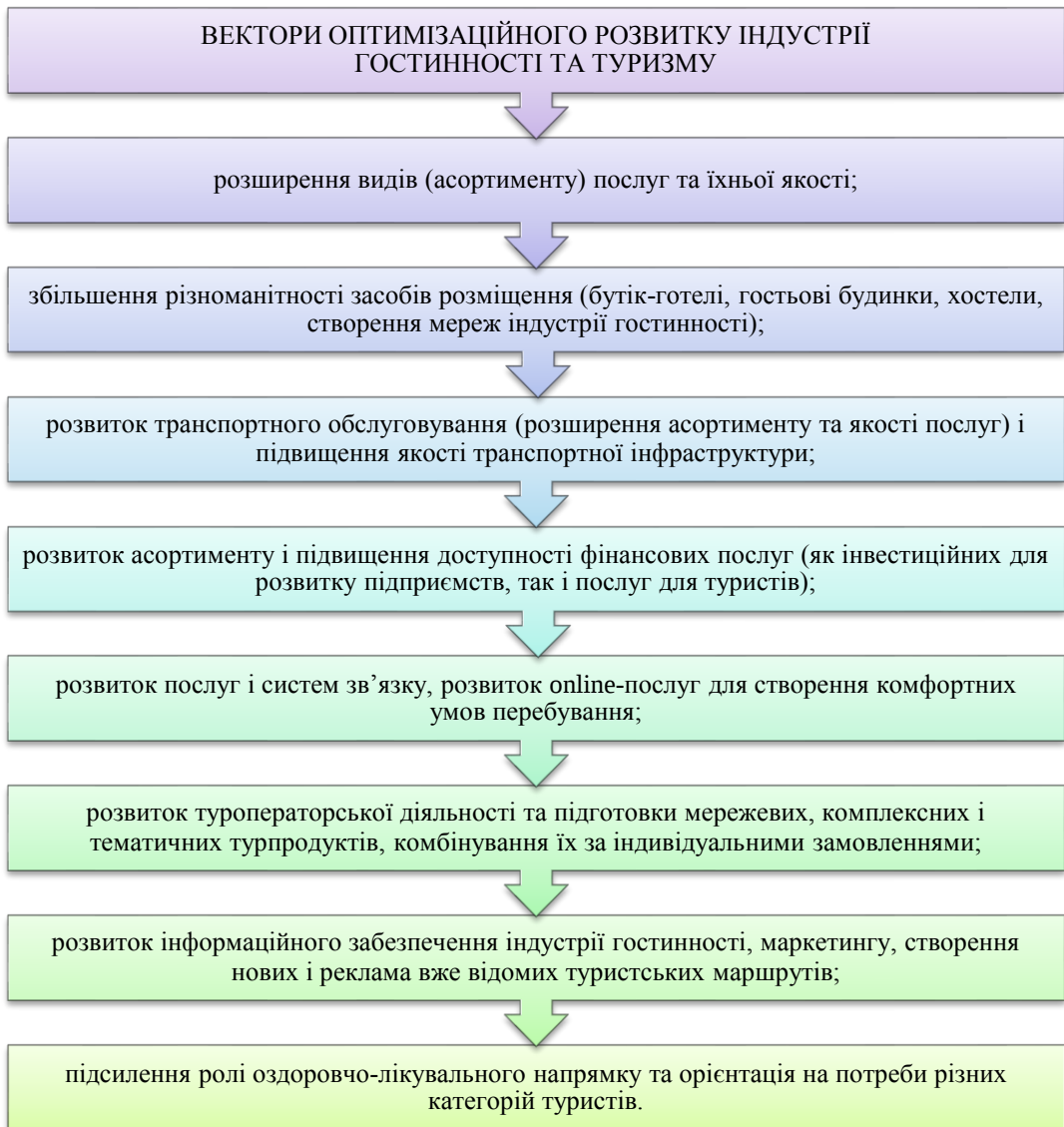

Рис. 2. Стратегічні вектори оптимізації розвитку індустрії гостинності та туризму

Джерело: розроблено автором

У довоєнний період індустрія туризму характеризувалася стабільністю, гнучкістю та стійкістю, і вважається, що відродження організованих та самостійних подорожей у центральних, північних, а згодом, і південних областях України настане швидко, головне, щоб війна припинилася. У перспективі відновлення індустрії туризму очікується динамічне зростання інтересу до історії, культури та визвольної боротьби України, минулого та сьогодення. У тренді має бути пам'ятний, військово-патріотичний, лікувально-оздоровчий, психологічний туризм. Відновлення життєздатності індустрії туризму має розпочатися з найменш постраждалих від війни регіонів. Через це можна буде сформувати первинну базу для залучення туристів. Інвестиційний потік має йти із заходу на південь. Від

Ужгорода й Львова до Одеси, а після відновлення всієї необхідної інфраструктури йти далі. Але такі дії залежать у першу чергу від завершення війни [18].

Висновки і перспективи подальших розробок. Туризм в сучасних умовах є однією з галузевих українських преференцій, яка здатна вирішити низку не лише економічних, але й політичних проблем нашої держави. Завдяки його розвитку можна поширювати автентичність та позитивний імідж України, інтерес до якої, як свідчать мас-медіа, дещо втратився через низку об'єктивних причин.

Серед основних тенденцій розвитку світової готельно-ресторанної індустрії слід виділити: поглиблення спеціалізації готельних та ресторанних підприємств; створення і зростання міжнародних готельних та ресторанних мереж; активне використання інформаційних технологій, розвиток електронної комерції в індустрії гостинності; політика збереження навколишнього середовища. Світовий ринок готельно-ресторанних послуг на сучасному етапі знаходиться в постійній динаміці, відповідаючи на нові запити клієнтів, та задовольняючи їх вимоги. Тому варто вказати на перспективи суттєвих змін у роботі підприємств готельного та ресторанного бізнесу, що проявлятиметься, як в просторовій структурі, так і в зміні підходів до функціонування. З метою підвищення рівня якості та культури обслуговування, конкурентоздатності, підприємства готельно-ресторанного та туристичного бізнесу мають пропонувати не лише високий рівень комфорту, але й широкий спектр додаткових послуг. Стратегію діяльності підприємств індустрії гостинності та туризму доцільно формувати не за принципом попиту, а за принципом пропозиції.

Проблема відновлення та розвитку бізнесу підприємств у сфері туризму та індустрії гостинності в сучасних умовах, ускладнених пандемією та масштабним військовим конфліктом, внаслідок якого відбулися величезні втрати інфраструктурних та людських ресурсів, потребує тісної взаємодії та консолідації зусиль між підприємствами галузі, пошуку нових шляхів співробітництва та підвищення ролі державних та регіональних органів влади у процесах відновлення та підтримки. Така форма співпраці в індустрії гостинності підвищить конкурентоспроможність підприємств цієї сфери, надасть змогу не закритися малим підприємствам і відновитися середнім та великим, забезпечить їхній подальший розвиток на регіональному та національному рівнях. Вихід із кризових умов підприємств готельного та ресторанного бізнесу залежить й від загальної економічної ситуації в країні, адже еластичність попиту забезпечує нормальне функціонування підприємств індустрії гостинності лише за умов наявності ділової активності та доходів населення.

Література

1. Милько І. П. Концептуальні засади розробки стратегії розвитку готельно-ресторанного комплексу України. *Економічний форум*. 2019. № 4. С. 90–98. URL: http://e-forum.lntu.edu.ua/index.php/ekonomichnyy_forum/article/view/17 (дата звернення: 23.11.2022).
2. Яценко В. М. Сучасні тенденції функціонування і розвитку індустрії туризму та готельно-ресторанного бізнесу в Україні. *Determinants of Innovation and Investment Development of Multi-Branch Entrepreneurship, Tourism and Hospitality Industry* : collective monograph. Nuremberg, 2019. Pp. 224–237. URL: <http://eprints.cdu.edu.ua/1877/1/monogr.pdf#page=224> (access date: 24.11.2022).
3. Долгова К. Глокалізація туристичного простору як інноваційний підхід розвитку туризму в світі та Україні. *Grail of Science*. 2022. № 12–13. С. 768–774. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.29.04.2022.140>.

4. Якушев О. Інноваційні технології в управлінні бізнес-процесами підприємств сфери готельно-ресторанних та туристичних послуг. *Ресторанний і готельний консалтинг. Інновації*. 2020. № 3 (2). С. 195–208. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-7468.3.2.2020.219696>.
5. Калініченко О. О. Особливості регіонального ринку готельно-ресторанного бізнесу в умовах сталого розвитку. *Стратегічні перспективи готельно-ресторанного бізнесу в Україні : досвід, проблеми та інновації* : тези доповідей II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Житомир, 11-12.02.2020 р.). Житомир : ЖДУ імені І. Франка. 2020. С. 6–9. URL: <https://tinyurl.com/kalinichenko> (дата звернення: 25.11.2022).
6. Помаза-Пономаренко А. Л. Розвиток туризму в Україні у воєнний і післявоєнний періоди. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія : Публічне управління та адміністрування. 2022. Т. 33 (72). № 5. С. 6–11. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2022.5/02>.
7. Богдан Н. М., Корчагіна Д. С. Фактори туристичної привабливості дестинації : готельно-ресторанний бізнес. *Сучасні тенденції розвитку індустрії туризму та гостинності у конкурентному середовищі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. 2020. Харків : ХНУМГ імені О. М. Бекетова. С. 23–24. URL: https://science.kname.edu.ua/images/dok/konferentsii/2020konf/17_04_2020_compressed.pdf#page=23 (дата звернення: 25.11.2022).
8. Кулик А. Фактори впливу на розвиток готельно-ресторанного бізнесу в Україні. *Економічний дискурс*. 2019. Вип. 4. С. 58–67. DOI: <https://doi.org/10.36742/2410-0919-2019-4-6>.
9. Гищук Р. М. Детермінованість впливу туризму на розвиток і управління готельною інфраструктурою регіону в кризовий період. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту*. Економічні науки. 2021. Вип. 1 (81). С. 8–25. DOI: <http://doi.org/10.34025/2310-8185-2021-1.81.01>.
10. Балджи М. Д. Запровадження індустрії гостинності в туристичному та готельно-ресторанному бізнесі. *Стратегічні перспективи туристичної та готельно-ресторанної індустрії в Україні : теорія, практика та інновації розвитку* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. інт.-конф., 28-29 жовтня 2021 р. Умань : ВПЦ «Візаві», 2021. С. 43–45. URL: <https://tinyurl.com/Baldgi-28-29102021> (дата звернення: 29.11.2022).
11. Мельниченко О. А., Шведун В. О. Особливості розвитку індустрії туризму в Україні : монографія. Харків : Вид-во НУЦЗУ, 2017. 153 с. URL: <https://tinyurl.com/melnichenko-shvedun> (дата звернення: 01.12.2022).
12. Білоус С., Красько А., Безручко Л. Підвищення конкурентних переваг готельно-ресторанних та туристичних підприємств за допомогою методів менеджменту. *Економіка та суспільство*. 2021. № 23. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-23-22> (дата звернення: 01.12.2022).
13. Голод А. П., Іжевська О. П., Коркуна О. І. Кластерна модель розвитку індустрії гостинності регіону. *Східна Європа : економіка, бізнес та управління*. 2019. Вип. 4 (21). С. 375–380. URL: <http://srd.pgasa.dp.ua:8080/bitstream/123456789/2413/1/Holod.pdf> (дата звернення: 02.12.2022).
14. Андрушків Б. М., Добруцька Ю. М. Дослідження особливостей діяльності закладів готельно-ресторанного господарства України у регіональному аспекті. *Актуальні задачі сучасних технологій* : матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених та студентів, 24-25 листопада 2021 р. Тернопіль : ТНТУ імені Івана Пулюя. С. 61–62. URL: <https://tinyurl.com/andrushkiv-dobrucka> (дата звернення: 05.12.2022).
15. Деділова Т., Носирев О., Осипова С. Стратегічна концепція відбудови туристичного потенціалу України у поствоєнні часи. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2022. Т. 26. № 1. С. 46–54. DOI: <https://doi.org/10.33108/sepd2022.01.046>.
16. Носирев О., Деділова Т., Токар І. Розвиток туризму та індустрії гостинності в стратегії постконфліктного відновлення економіки України. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2022. Т. 26. № 1. С. 55–68. DOI: <https://doi.org/10.33108/sepd2022.01.055>.

17. Дробиш Л. В., Прокопенко І. Р. Туристично-рекреаційний комплекс регіону та проблеми його розвитку. *Туристичний та готельно-ресторанний бізнес в Україні : проблеми розвитку та регулювання* : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф., 19-20 березня 2020 р. Черкаси : ЧДТУ, 2020. С. 29–31. URL: <https://tinyurl.com/drobish-prokopenko> (дата звернення: 05.12.2022).
18. Якименко-Терещенко Н., Мірко Н., Моца А. Розвиток індустрії туризму у повоєнний період. *Економіка та суспільство*. 2022. № 44. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-117>.

References

1. Mylko, I. P. (2019). Conceptual principles of strategy design of the hotel and restaurant complex development of Ukraine [Kontseptualni zasady rozrobky stratehii rozvytku hotelno-restorannoho kompleksu Ukrainy], *Ekonomichnyi forum*, No. 4, s. 90–98. Retrieved from: http://e-forum.lntu.edu.ua/index.php/ekonomichnyy_forum/article/view/17 [in Ukrainian]
2. Yatsenko, V. M. (2019). Current trends in the functioning and development of tourism industry and hotel and restaurant business in Ukraine [Suchasni tendentsii funktsionuvannia i rozvytku industrii turyzmu ta hotelno-restorannoho biznesu v Ukraini], *Determinants of innovation and investment development of multi-branch entrepreneurship, tourism and hospitality industry*: collective monograph. Nurenberg, pp. 224–237. Retrieved from: <http://eprints.cdu.edu.ua/1877/1/monogr.pdf#page=224> [in Ukrainian]
3. Dolhova, K. (2022). Glocalization of tourist space as an innovative approach to tourism development in the world and Ukraine [Hlokalizatsiia turystychnoho prostoru yak innovatsiinyi pidkhd rozvytku turyzmu v sviti ta Ukraini], *Grail of Science*, No. 12–13, s. 768–774. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.29.04.2022.140> [in Ukrainian]
4. Yakushev, O. (2020). Innovative technologies in the management of business processes of hotel and restaurant and tourist services enterprises [Innovatsiini tekhnolohii v upravlinni biznes-protsesamy pidpriemstv sfery hotelno-restorannykh ta turystychnykh posluh], *Restoranni i hotelnyi konsal'tynh. Innovatsii*, Vol. 3 (2), s. 195–208. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-7468.3.2.2020.219696> [in Ukrainian]
5. Kalinichenko, O. O. (2020). Features of the regional market of hotel and restaurant business in conditions of sustainable development [Osoblyvosti rehionalnoho rynku hotelno-restorannoho biznesu v umovakh staloho rozvytku], *Stratehichni perspektyvy hotelno-restorannoho biznesu v Ukraini: dosvid, problemy ta innovatsii*: zbirnyk tez dopovidei II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii, 11-12 liutoho 2020 roku, ZhDU imeni Ivana Franka, Zhytomyr, s. 6–9. Retrieved from: <https://tinyurl.com/kalinichenko> [in Ukrainian]
6. Pomaza-Ponomarenko, A. L. (2022.) Tourism development in Ukraine in military and post-war periods [Rozvytok turyzmu v Ukraini u voiennyi i pislivoiennyi periody], *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho*. Serii: Publichne upravlinnia ta administruvannia, Vol. 33 (72). No. 5, s. 6–11. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2022.5/02> [in Ukrainian]
7. Bohdan, N. M., & Korchahina, D. S. (2020). Factors of tourist attractiveness of destination: hotel and restaurant business [Faktery turystychnoi pryvablyvosti destynatsii: hotelno-restoranni biznes], *Suchasni tendentsii rozvytku industrii turyzmu ta hostynnosti u konkurentnomu seredovyshchi*: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, KhNUMH imeni O. M. Beketova, Kharkiv, s. 23–24. Retrieved from: https://science.kname.edu.ua/images/dok/konferentsii/2020konf/17_04_2020_compressed.pdf#page=23 [in Ukrainian]
8. Kulyk, A. (2019). Factors influencing the development of hotel and restaurant business in Ukraine [Faktery vplyvu na rozvytok hotelno-restorannoho biznesu v Ukraini], *Ekonomichnyi dyskurs*, Vol. 4, s. 58–67. DOI: <https://doi.org/10.36742/2410-0919-2019-4-6> [in Ukrainian]
9. Hyshchuk, R. M. (2021). Determination of the tourism impact on the development and management of region's hotel infrastructure in the crisis period [Determinovanist vplyvu turyzmu na rozvytok i upravlinnia hotelnoiu infrastrukturoiu rehionu v kryzovyi period],

- Visnyk Chernivetskoho torhovelno-ekonomichnoho instytutu, Ekonomichni nauky, Vol. 1 (81), s. 8–25. DOI: <http://doi.org/10.34025/2310-8185-2021-1.81.01> [in Ukrainian]
10. Baldzhy, M. D. (2021). Introduction of hospitality industry in tourist and hotel and restaurant business [Zaprovadzhennia industrii hostynnosti v turystychnomu ta hotelno-restorannomu biznesi], *Stratehichni perspektyvy turystychnoi ta hotelno-restoranoi industrii v Ukraini: teoriia, praktyka ta innovatsii rozvytku*: zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii, 28-29 zhovtnia 2021, Vizavi, Uman, s. 43–45. Retrieved from: <https://tinyurl.com/Baldgi-28-29102021> [in Ukrainian]
 11. Melnychenko, O. A., & Shvedun, V. O. (2017). *Features of development of the tourism industry in Ukraine*: monograph [Osoblyvosti rozvytku industrii turyzmu v Ukraini: monohrafiia], Vyd-vo NUTsZU, Kharkiv, 153 s. Retrieved from: <https://tinyurl.com/melnichenko-shvedun> [in Ukrainian]
 12. Bilous, S., Krasko, A., & Bezruchko, L. (2021). Increasing the competitive advantages of hotel-restaurant and tourist enterprises with using management methods [Pidvysychennia konkurentnykh perevah hotelno-restorannykh ta turystychnykh pidpriemstv za dopomohoiu metodiv menedzhmentu], *Ekonomika ta suspilstvo*, No. 23. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-23-22> [in Ukrainian]
 13. Holod, A. P., Izhevskia, O. P. & Korkuna, O. I. (2019). Cluster model of the region's hospitality industry development [Klasterna model rozvytku industrii hostynnosti rehionu], *Shkhidna Yevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnia*, Vol. 4 (21), s. 375–380. Retrieved from: <http://srd.pgasa.dp.ua:8080/bitstream/123456789/2413/1/Holod.pdf> [in Ukrainian]
 14. Andrushkiv, B. M., & Dobrutska, Yu. M. (2021). Research on the features of the hotel and restaurant economy activity of Ukraine in the regional aspect [Doslidzhennia osoblyvostei diialnosti zakladiv hotelno-restorannoho hospodarstva Ukrainy u rehionalnomu aspekti], *Aktualni zadachi suchasnykh tekhnolohii*: materialy X Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii molodykh uchenykh ta studentiv, 24-25 lystopada 2021, TNTU imeni Ivana Puliuia, Ternopil, s. 61–62. Retrieved from: <https://tinyurl.com/andrushkiv-dobrucka> [in Ukrainian]
 15. Dedilova, T., Nosyriev, O., & Osypova, S. (2022). Strategic concept of the Ukraine's tourism potential reconstruction in the post-war period [Stratehichna kontseptsiiia vidbudovy turystychnoho potentsialu Ukrainy u postvoiennoi chasy], *Sotsialno-ekonomichni problemy i derzhava*, Vol. 26, No. 1, s. 46–54. DOI: <https://doi.org/10.33108/sepd2022.01.046> [in Ukrainian]
 16. Nosyriev, O., Dedilova, T., & Tokar, I. (2022). Tourism and hospitality industry development in the Ukrainian economics strategy of post-conflict reconstruction [Rozvytok turyzmu ta industrii hostynnosti v stratehii postkonfliktnoho vidnovlennia ekonomiky Ukrainy], *Sotsialno-ekonomichni problemy i derzhava*, Vol. 26, No. 1, s. 55–68. DOI: <https://doi.org/10.33108/sepd2022.01.055> [in Ukrainian]
 17. Drobysh, L. V., & Prokopenko, I. R. (2020). Tourist and recreational complex of the region and problems of its development [Turystychno-rekreatsiinyi kompleks rehionu ta problemy yoho rozvytku], *Turystychnyi ta hotelno-restorannyi biznes v Ukraini: problemy rozvytku ta rehuliuвання*: materialy XI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 19-20 bereznia 2020, ChDTU, Cherkasy, s. 29–31. Retrieved from: <https://tinyurl.com/drobish-prokopenko> [in Ukrainian]
 18. Yakymenko-Tereshchenko, N., Mirko, N., & Motsa, A. (2022). The development of the tourism industry in the post-war period [Rozvytok industrii turyzmu u povoiennii period], *Ekonomika ta suspilstvo*, No. 44. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-117> [in Ukrainian]

УДК 338.48 (477)

Юлія Олександрівна ЮХНОВСЬКА

доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри менеджменту та туризму,
Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-
реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, Україна,
e-mail: yuhnovskaj@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1643-0825>

УПРАВЛІННЯ САНАТОРНО-КУРОРТНИМИ, ЛІКУВАЛЬНО-ОЗДОРОВЧИМИ ТА РЕАБІЛІТАЦІЙНИМИ ЗАКЛАДАМИ НА ОСНОВІ СИСТЕМИ МЕНЕДЖМЕНТУ ЯКОСТІ

Юхновська, Ю. О. Управління санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами на основі системи менеджменту якості. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2022. № 3-4 (82-83). С. 167–180.

Анотація. У статті розглянуто теоретичні та практичні аспекти управління санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами на основі системи менеджменту якості. Метою статті є розробка методів та принципів управління якістю надання послуг санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами в країні; розробити структуровану модель та принципи побудови інтегрованої системи управління на рівні області (регіону) та на її основі модель і функціональну структуру обласної (регіональної) системи управління якістю надання послуг санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами. Дослідження здійснено з використанням методів системного аналізу, математичного моделювання, теорії управління, методів математичної статистики, авторизованої обробки інформації, проєктування інформаційних систем. Теоретико-методологічною базою дослідження є положення економічної теорії, які представлені в фундаментальних роботах вітчизняних і зарубіжних науковців з питань ринкових та адміністративних регуляторів ринку санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних закладів в Україні. Досліджено теоретичні аспекти системи управління якістю надання послуг у санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних закладах. Надано структуровану схему управління санаторно-курортною, лікувально-оздоровчою та реабілітаційною системою регіону. Запропоновано методологію управління санаторно-курортною, лікувально-оздоровчою та реабілітаційною системою регіону. Представлено графічну модель управління якістю надання послуг санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами. Виділено основні принципи управління якістю санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних послуг, що відповідають вимогам стандартів ISO 9000. Практичну цінність мають запропоновані напрями концепції управління санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами на основі системи менеджменту якості.

Ключові слова: управління; санаторно-курортний заклад; реабілітаційний центр; лікувально-оздоровчий заклад; послуга; продукт; якість.

Yulia YUKHNOVSKA

Doctor of Economics, Head of Management and Tourism Department,
Municipal Institution of Higher Education «Khortytisia National Educational and
Rehabilitational Academy» of Zaporizhzhia Regional Council, Ukraine,
e-mail: yuhnovskaj@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1643-0825>

MANAGEMENT OF SANATORIUM-RESORT, MEDICAL-HEALTH AND REHABILITATION FACILITIES BASED ON THE QUALITY MANAGEMENT SYSTEM

Yukhnovska, Y. (2022). Management of sanatorium-resort, medical-health and rehabilitation facilities based on the quality management system [Upravlinnia sanatorno-kurortnymi, likuvalno-ozdorovchymy ta reabilitatsiynymy zakladamy na osnovi systemy menedzhmentu yakosti], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'noekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (82-83), pp. 167–180.

Abstract. *The article considers the theoretical and practical aspects of sanatorium-resort, medical and rehabilitation facilities management based on the quality management system. The purpose of the article is to develop methods and principles of quality management of services provision by sanatorium-resort, medical and rehabilitation facilities in the country; to develop a structured model and principles of building an integrated management system at the level of the oblast (region) and, based on it, a model and functional structure of the oblast (regional) quality management system for services provision by sanatorium-resort, medical and rehabilitation institutions. The research was carried out using methods of system analysis, mathematical modeling, management theory, methods of mathematical statistics, authorized information processing, information systems design. The theoretical and methodological basis of the research was an economic theory provisions, which are presented in the fundamental works of domestic and foreign scientists on the issues of market and administrative regulators of the sanatorium-resort, medical and rehabilitation facilities market in Ukraine. The theoretical aspects of the quality management systems for service provision in sanatorium-resort, medical-rehabilitation and rehabilitation institutions are investigated. A structured scheme of sanatorium-resort, treatment and rehabilitation system management of the region is provided. The management methodology of the sanatorium-resort, medical and rehabilitation system of the region is proposed. A graphic model of the quality management of services provision by sanatorium-resort, health-care and rehabilitation institutions is presented. The main principles of quality management of sanatorium-resort, medical-rehabilitation and rehabilitation services that meet the requirements of ISO 9000 standards are highlighted. The proposed directions of management concept of the sanatorium-resort, medical-rehabilitation and rehabilitation institutions based on the quality management system are of practical value.*

Keywords: management; sanatorium-resort facility; rehabilitation center; medical and health facility; service; product; quality.

JEL classification: L830; O500; P520; R100

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(82-83\).2022.167-180](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(82-83).2022.167-180)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Зниження ролі держави в управлінні санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами, їх регіоналізація, формування та посилення горизонтальних зв'язків сприяли перенесенню акценту на регіональні аспекти управління. В умовах управління процесами надання якісних послуг санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних закладів виникають певні труднощі, які необхідно ув'язати і консолідувати зусилля з інтересами різноманітних об'єктів управління задля виконання головної мети – підвищення якості життя. Якість соціально-економічної діяльності є складним та багатоаспектним об'єктом управління, що є відповідною підсистемою у загальній системі управління санаторно-курортними,

лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами, де кожен рівень управління впливає на якість надання послуг своїми засобами, методами та прийомами. Управління системою менеджменту якості, будучи результатом системних управлінських рішень та процесів, стає системною проблемою, і її вирішення вимагає розробки відповідних науково-методичних підходів з метою раціонального використання різноманітних ресурсів усіх об'єктів управління при наданні послуг. Важливим ресурсом є управлінська собівартість, раціональне управління якою призводить до підвищення ефективності функціонування системи в цілому на основі регламентованої обробки інформації з усіх рівнів системи управління.

Наразі значна кількість управлінських процесів має складний технологічний цикл і високу частку ресурсів, вартість яких необхідно розподіляти на внутрішні процеси та послуги із застосуванням максимально точних методів і одночасним забезпеченням якості в контурі відповідної підсистеми управління санаторно-курортною, лікувально-оздоровчою та реабілітаційною діяльністю. Вимога до високої ефективності управління ще більше ускладнює завдання з розподілу вартості послуг. Розрахунок управлінської собівартості послуг є однією із функцій інтегрованих систем управління підприємством стандарту Enterprise Resource Planning. Водночас застосування ERP-систем економічно недоцільне у системах управління малого та середнього рівня. Крім того, практично відсутні засоби автоматизації розрахунку управлінської собівартості з урахуванням ієрархії структурних компонентів системи управління при розподілі вартості ресурсів на надані послуги. Видається перспективною розробка засобів, які б шляхом багатоваріантності подання первинних даних та його наступної автоматизованої обробки дозволили реалізувати багатоальтернативний вибір засобів розподілу вартості споживаних ресурсів з урахуванням комплексної стандартизації процесів управління.

Таким чином, розробка методології та принципів управління санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами на основі системи менеджменту якості, комплексної стандартизації та проектно-процесного підходу з використанням моделей, методів, алгоритмів та спеціального програмного забезпечення ресурсного планування для розподілу вартості споживаних ресурсів, є актуальною.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. У працях вітчизняних та зарубіжних вчених, дослідників, фахівців В. Д. Безносюк, В. М. Боголюбова, О. П. Дудкіна, В. І. Стафійчука, В. К. Федорченко, Н. В. Фоменко, Н. В. Чорненької та інших висвітлено форми та методи управління розвитком санаторно-курортних послуг, проблеми розвитку та функціонування санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних закладів, проте відсутня узгодженість думок.

Новизну, складність, міждисциплінарний характер управління санаторно-курортними закладами обґрунтовують наукові доробки Н. І. Ведмідь та А. А. Мазаракі, які розглянули теоретичні положення щодо управління санаторно-курортним комплексом [1]; щодо параметрів розвитку санаторно-курортних і оздоровчих підприємств [2] та їхньої типізації [3]. Серед наукового доробку кафедри менеджменту організацій Львівської політехніки наявні праці, дотичні до цієї проблематики у питаннях іміджу [4], трудового потенціалу [5], ринкової діяльності [6; 7], ресурсного забезпечення [8] підприємств, задіяних у санаторно-

курортному комплексі; особливості стратегічного розвитку лікувально-оздоровчих закладів регіону [9], параметри якості рекреаційної діяльності [10].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Опрацювання останніх наукових праць показало, що регіональне дослідження санаторно-курортної, лікувально-оздоровчої та реабілітаційної діяльності в Україні здебільшого обмежене оцінюванням на рівні окремих областей країни. Отже, практично не досліджували комплексно методи управління якістю надання послуг санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами України.

Постановка завдання. Метою статті є розробка методів та принципів управління якістю надання послуг санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами в країні; розробити структуровану модель та принципи побудови інтегрованої системи управління на рівні області (регіону) та на її основі модель і функціональну структуру обласної (регіональної) системи управління якістю надання послуг санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні в Україні відбувається процес становлення, формування та розвитку лікувально-оздоровчого туризму і СПА-індустрії, головним напрямком чого є національні традиції, курортологія і великий професійний потенціал вітчизняних фахівців. Різні лікувально-оздоровчі процедури проводяться в медичних та оздоровчих центрах; масажних кабінетах; спортивних залах; салонах краси, які знаходяться на території різних областей України, метою яких є зниження ризику рецидиву або загострення вже набутих захворювань, профілактика виникнення захворювань та підтримання гідного рівня життя при існуючих хронічних захворюваннях.

Основою для розвитку лікувально-оздоровчого туризму в країні є санаторно-курортні заклади на її території. Санаторно-курортні заклади – це одна з форм територіальної організації об'єктів (установ та інститутів) на одній території, в якій взаємодіють природна, технічна, медична, рекреаційна, соціальна, економічна складові та забезпечують задоволення потреб людей у збереженні та зміцненні здоров'я.

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Загального положення про санаторно-курортний заклад» № 805 від 11.07.2001 р. під санаторно-курортним закладом розуміється заклад охорони здоров'я, який надає послуги лікувального, реабілітаційного та профілактичного характеру. Для цього заклад використовує природні лікувальні ресурси одночасно із застосуванням фізіотерапевтичних методів, лікувальної фізкультури та інших методів санаторно-курортного лікування [11].

Згідно з Законом України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» № 1053-IX від 03.12.2020 р., реабілітаційний заклад є юридичною особою будь-якої форми власності, що надає реабілітаційну допомогу на підставі ліцензії на провадження господарської діяльності з медичної практики та має право здійснювати реабілітацію у сфері охорони здоров'я [12]. Отже, основою діяльності цих закладів є лікувально-оздоровча специфіка. Заклади використовують природні лікувальні ресурси та розташовані на місцевості, де є ці ресурси.

Згідно з вищезгаданим Законом України № 1053-IX, реабілітація – це сукупність заходів, необхідних для особи з обмеженнями повсякденного

функціонування через погіршення стану здоров'я, старіння, у взаємодії з її середовищем.

Санаторно-курортний, лікувально-оздоровчий та реабілітаційний продукт сьогодні є найважливішим елементом маркетингового комплексу, який визначає успішність маркетингової діяльності взагалі. Тому його характеристикам приділяється особлива увага.

Одним із найважливіших питань, що стосується продуктової частини маркетингового комплексу, є характеристика якості послуги.

Під якістю санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних послуг розуміють максимальне досягнення задоволеності рекреантів у курортному та санаторному лікуванні, реабілітації та відпочинку відповідно до заявлених стандартів обслуговування для найповнішого досягнення цілей, які стоять перед санаторно-курортним, лікувально-оздоровчим та реабілітаційним обслуговуванням, метою якого є максимізація прибутку за допомогою завоювання переваг у споживачів якісними послугами.

Ці заклади мають своєчасно розробляти ефективні стратегії діяльності, які відповідають тенденціям розвитку ринкової ситуації та засновані на удосконаленні основних елементів управління якістю наданих послуг.

Під управлінням якістю надання послуг розуміють дії, що здійснюються під час створення та експлуатації чи споживанні продукції, з метою встановлення, забезпечення та підтримки необхідного рівня її якості. Управління якістю послуги має здійснюватися системно, тобто, в закладах повинна сформуватися та функціонувати система управління якістю наданих послуг.

Система управління якістю є організаційною структурою, яка передбачає розподіл відповідальності, процедури, процеси та ресурси, необхідні для здійснення загального управління якістю. Керівництво організації має розробляти, створювати та впроваджувати систему якості, як засіб, що забезпечує проведення певної політики та досягнення поставлених цілей.

Структурну схему управління санаторно-курортною, лікувально-оздоровчою та реабілітаційною системою регіону подано на рис. 1, вона включає:

- лікувально-профілактичні заклади (ЛПЗ), які здійснюють відбір та направлення пацієнтів на санаторно-курортне лікування;
- санаторно-курортні заклади з лікувально-оздоровчими ресурсами;
- промислові та сільськогосподарські підприємства, які забезпечують своєю продукцією та послугами функціонування даної системи;
- вищі та середні навчальні заклади області, які забезпечують кваліфікованим кадровим складом та надають бази для підвищення їх кваліфікації, а також сучасними методиками діагностики та лікування;
- заклади культури та туризму, що вирішують питання культурного дозвілля відпочиваючих;
- регіональні органи управління, які вирішують найважливіші й значущі завдання функціонування даної системи.

Специфіка управління такими системами передбачає, що основними методами управління відносинами її суб'єктів є методи правового, економічного регулювання та стандартизації. При цьому стандартизація є потужним інструментом управління якістю та безпекою результатів діяльності будь-якого суб'єкта системи. До основних об'єктів стандартизації можна віднести: організаційні технології; надані послуги; технології надання послуг; технічне

забезпечення виконання послуг; якість послуг; кваліфікація персоналу; обліково-звітна документація; інформаційні технології.

Рис. 1. Структурована схема управління санаторно-курортною, лікувально-оздоровчою та реабілітаційною системою регіону
Джерело: розроблено автором на основі [1; 3; 4; 5; 9]

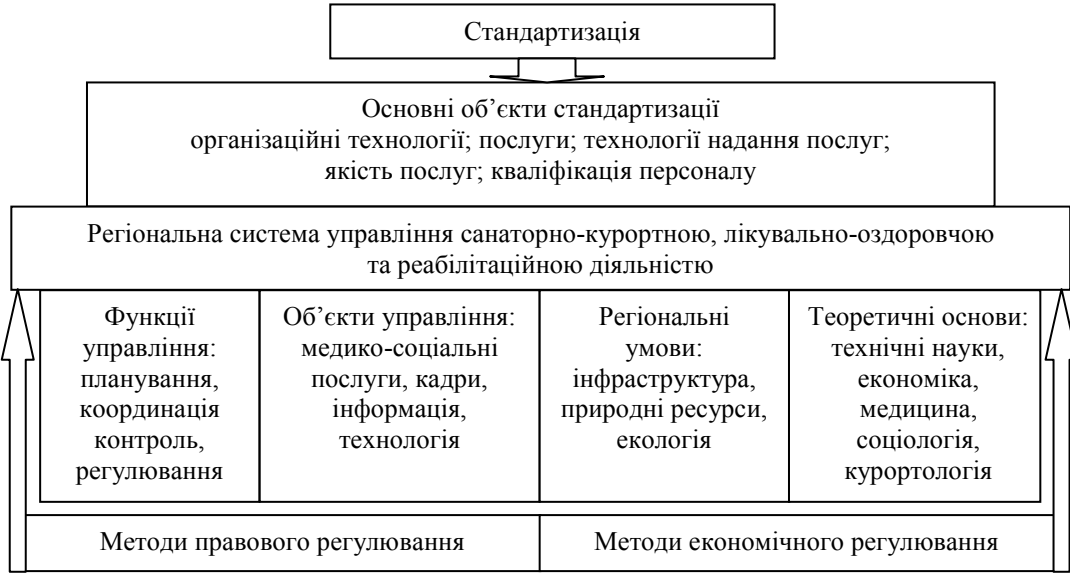

Рис. 2. Методологія управління санаторно-курортною, лікувально-оздоровчою та реабілітаційною системою регіону
Джерело: розроблено автором на основі [1; 9; 10]

На рис. 2 представлено методологію управління санаторно-курортною, лікувально-оздоровчою та реабілітаційною системою регіону, яка включає основні методи управління відносинами її суб'єктів.

Аналіз основних компонентів дозволяє уявити методологію управління як формалізованої структурної моделі за допомогою методу блочного моделювання. Модель поєднує цільові підсистеми та рівні або господарюючі суб'єкти з керуючим впливом, відображає багаторівневий структурно-функціональний характер регіональної системи, що досліджується. При цьому її функціональна сторона відображає поведінку системи при керуючих діях та зовнішніх впливах, а структурна сторона – взаємозв'язок структурних елементів та цільових підсистем.

У розробці моделей якості надання послуг закладів курортної індустрії необхідно також враховувати параметри якості рекреаційних та природних ресурсів області як один із найважливіших компонентів збалансованого та стабільного розвитку організацій.

На рис. 3 представлено графічну модель управління якістю надання послуг санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами.

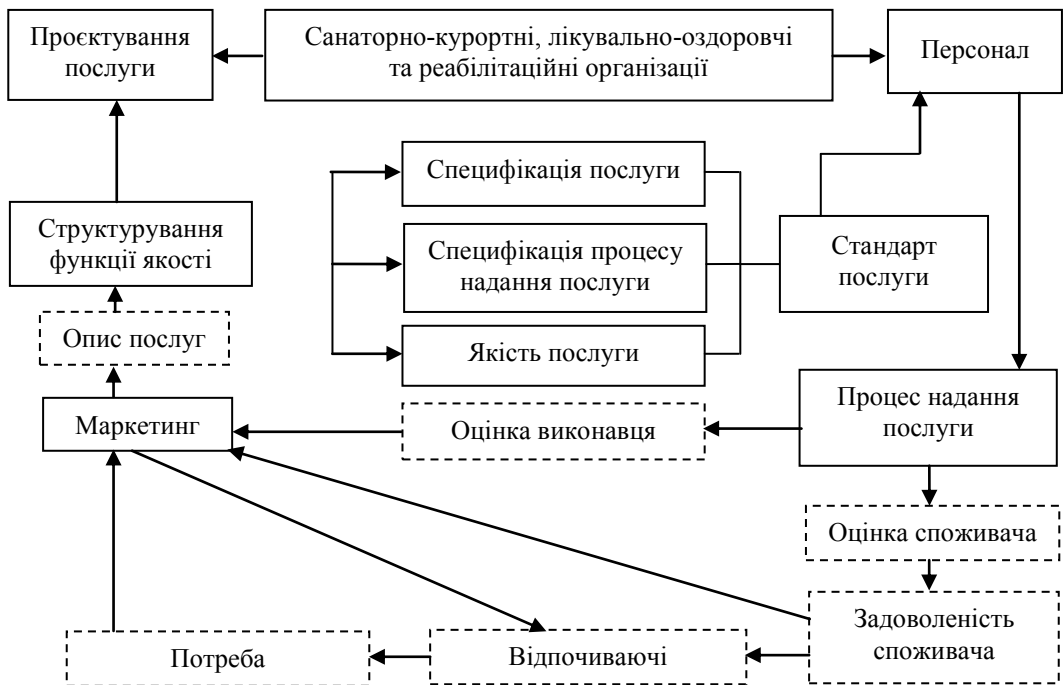

Рис. 3. Графічна модель управління якістю надання послуг санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами

Джерело: розроблено автором на основі [2; 9; 10]

Структурування функції якості спирається на результати аналізу маркетингової інформації, у процесі якого визначаються основні компоненти стратегії санаторно-курортної, лікувально-оздоровчої та реабілітаційної організації у досягненні конкурентних переваг через задоволення вимог споживачів до якості обслуговування та найбільш прийнятних їм умов. Виходом процесу маркетингу та відповідно входом процесу проектування буде короткий опис послуги. Функцією

проектування послуги є встановлення стандартів та послуги. При цьому стандарти повинні відображати вимоги до самої послуги (специфікація послуги), надання послуги (специфікація процесу надання послуги) та методів контролю виконання вимог стандартів (управління якістю послуги). Функцію процесу надання послуги можна сформулювати як виконання вимог стандартів та послуги, а, отже, виходом цього процесу буде виконаний стандарт. У цьому варто підкреслити визначальну роль персоналу у досягненні необхідного стандарту обслуговування. Зворотний зв'язок між задоволеністю споживачів та суспільства та всіма процесами створення послуги забезпечується шляхом запровадження процесу оцінки якості виконаних послуг виконавцем та споживачем. Ступінь реалізації функції кожного процесу визначає його якість і, зрештою, зумовлює якість усієї системи надання послуги. Суб'єктом оцінки якості послуги є споживач, а якість визначається ступенем його задоволеності. Споживача цікавить, чи задовольняє послуга його індивідуальні потреби чи ні, а не добрий чи поганий стандарт, виконується він чи ні. Тому, розглядаючи послугу у системі якості, можна говорити про існування двох систем оцінки її якості: з погляду виконавця (як сукупності якості виконання внутрішніх процесів) та з погляду споживача (як ступеня задоволеності послугою).

Дієва оцінка та контроль виконання передбачають ефективний зворотний зв'язок від учасників та споживачів санаторно-курортного, лікувально-оздоровчого та реабілітаційного обслуговування та результатів інновацій.

Механізм цього зворотного зв'язку передбачає:

- оцінку рівня обслуговування – анкетування відпочиваючих за результатами сприйняття отриманого обслуговування (анкета);
- накопичення та обробку статистики анкетного опитування;
- постійну роботу з уточнення структури функцій якості та робочої моделі управління якістю санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних послуг на основі аналізу ключових процесів, елементів ключових процесів, що визначають сприйняття їхньої якості.

Виділимо сім основних принципів управління якістю санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних послуг, що відповідають вимогам стандартів ISO 9000:

1. Орієнтація на гостя. Постулат «гість завжди правий» є обов'язковим для організації курортної, оздоровчої, реабілітаційної індустрії, оскільки для гостя працюють усі співробітники закладів. Головне завдання полягає у збиранні інформації з багатьох джерел, яка надалі інтегрується у процес, що дозволяє робити обґрунтовані висновки щодо потреб та бажань гостей.

2. Лідерство керівника. Керівництво санаторію, профілакторію, закладу відпочинку, реабілітаційного центру тощо має забезпечувати організацію роботи таким чином, щоб найповніше задовольнити потреби гостя.

3. Залучення співробітників. Весь персонал від керівника до покоївки має бути залучений до діяльності з управління якістю, співробітники розглядаються як найбільше багатство закладу, керівнику закладу необхідно створити умови, щоб розкрити та використати його потенціал. Кожен співробітник повинен розуміти ступінь своєї участі у діяльності організації та відчувати затребуваність у спільній справі.

4. Процесний підхід. Процес обслуговування складається з багатьох бізнес-процесів, учасниками яких є всі працівники закладу. За допомогою управління

процесами досягається задоволення потреб гостей. У результаті управління результатами процесу перетворюється на управління самим процесом.

5. Системний підхід до управління. Результативність та ефективність діяльності закладу залежить переважно від забезпечення управління системою взаємозалежних процесів. Будь-яка курортна організація повинна прагнути до поєднання процесів, за допомогою яких можна відстежити відповідність санаторно-курортної, лікувально-оздоровчої та реабілітаційної послуги потребам гостей. Тільки застосовуючи системний підхід, можна досягти повного використання зворотного зв'язку з гостем та вироблення стратегічних планів щодо впровадження системи якості.

6. Постійне покращення. Цей принцип передбачає максимальне задоволення потреб гостя кількістю та якістю наданих санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних послуг, переважаючи у цьому конкурента. Співвідношення ціни та якості – це головний показник діяльності закладу. Але не можна забувати: те, що вчора здавалося найвищим досягненням, сьогодні може виявитися нижчим за рівень конкурентоспроможності, тому тільки постійне вдосконалення всіх бізнес-процесів організації дасть чудовий результат.

7. Ухвалення рішення на основі фактів. Від прийняття різних управлінських рішень залежить розвиток підприємства. Їх ефективність ґрунтується лише на достовірних даних. Джерелами таких даних можуть бути результати внутрішніх перевірок системи якості, що коригують та попереджають, а також базуються на положеннях гостей. Прийняття рішень може ґрунтуватися на аналізі ідей та пропозицій, що надходять від співробітників, та спрямовані на підвищення якості санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних послуг. Тільки колективне прийняття рішень, що спираються на факти, допоможе уникнути грубих помилок, які неминуче впливають на діяльність підприємства.

Система управління якістю послуги є, у свою чергу, елементом системи більшого масштабу – організації. Сучасна концепція управління якістю концентрує свою увагу на досягненні необхідної якості саме на рівні організації, та існуючі системи (менеджменту та забезпечення) якості орієнтовані на забезпечення ефективності функціонування організації через якість як характеристику цієї ефективності.

Санаторно-курортні послуги відрізняються від інших послуг тим, що вони завжди індивідуальні та не мають масового виробництва. Ефект від надання санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних послуг прямо не пов'язаний з результатом величезних витрат, а діяльність професійних спеціалістів санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних закладів проявляється у позитивному ефекті на здоров'я людини. Також відмінною особливістю є те, що всі лікувальні курорти розташовані в особливих місцевостях, що відрізняються визначеними ландшафтно-кліматичними умовами та гідромінеральними ресурсами, що, у свою чергу, впливає на процес надання послуг. Важливою особливістю є те, що на ринку послуг рекреації представлені не самі послуги, а інформація про них. Отже, санаторно-курортні, лікувально-оздоровчі та реабілітаційні послуги відносяться до категорії дорогих, а їх вартість змінюється залежно від сезону.

На сьогоднішній день небагато санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних закладів мають у своєму складі служби, відповідальні за здійснення процесу управління якістю обслуговування та контролю за організацією

обслуговування. Створення такої служби буде першим кроком в управлінні якістю послуг у санаторно-курортному, лікувально-оздоровчого та реабілітаційному закладі. До обов'язків такої служби входить стабільне забезпечення якості послуг за рахунок контролю та впровадження нових методик, прогнозування можливих позаштатних ситуацій, які можуть виникнути при організації обслуговування відпочиваючих, а також запровадження програми антикризового менеджменту, що особливо актуально в економічній, а також політичній ситуації, що склалася в Україні. Також до складу цієї служби повинен входити маркетолог, який займатиметься маркетинговою діяльністю закладу, просуватиме рекламу санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних можливостей закладу щодо надання послуг, лікування, оздоровлення, реабілітації відпочиваючих. За допомогою реклами можна збільшити обсяг реалізації путівок, залучити більше відвідувачів у зв'язку з поширенням детальної інформації про послуги, які надаються. Рекламу слід проводити до початку сезону, щоб зацікавити та залучити більше відпочиваючих у період сезону.

Наступним напрямом в управлінні якістю послуг є покращення інфраструктури санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних закладів, її вдосконалення, оновлення, приведення у відповідність до нових вимог та норм, технічних умов, показників якості.

Також важливим напрямом в управлінні якістю санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних послуг є систематичне проведення курсів підвищення кваліфікації персоналу, що позитивно впливатиме на рівень та якість обслуговування відпочиваючих.

Крім того, одним із напрямів підвищення якості обслуговування у санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних закладах є використання сучасних інформаційних технологій. Служби обслуговування закладів необхідно оснащувати автоматизованими системами бронювання та резервування путівок, комп'ютерними системами управління, активно рекламувати послуги в Інтернеті та інших засобах інформації.

Підвищенню якості санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних послуг також сприятиме стратегічне планування, яке є запорукою успішної прибуткової діяльності багатьох сучасних підприємств. Для вдосконалення діяльності установ санаторно-курортної, лікувально-оздоровчої та реабілітаційної сфери необхідно точно визначати та формулювати стратегії та цілі діяльності, виявляти та використовувати наявні можливості найбільш ефективно. Однією з найважливіших стратегічних перспектив для санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних організацій має стати можливість переходу їхнього функціонування від сезонного до цілорічного.

Також важливим моментом в управлінні санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними послугами є формування конкурентних цін на ринку санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних послуг. Стратегія ціноутворення цих закладів має бути спрямована на задоволення споживачів послуг з різним рівнем доходу з урахуванням завантаженості сезону, попиту на послуги та місцезнаходження санаторію.

На рис. 4 представлено головні напрями концепції управління санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами на основі системи менеджменту якості.

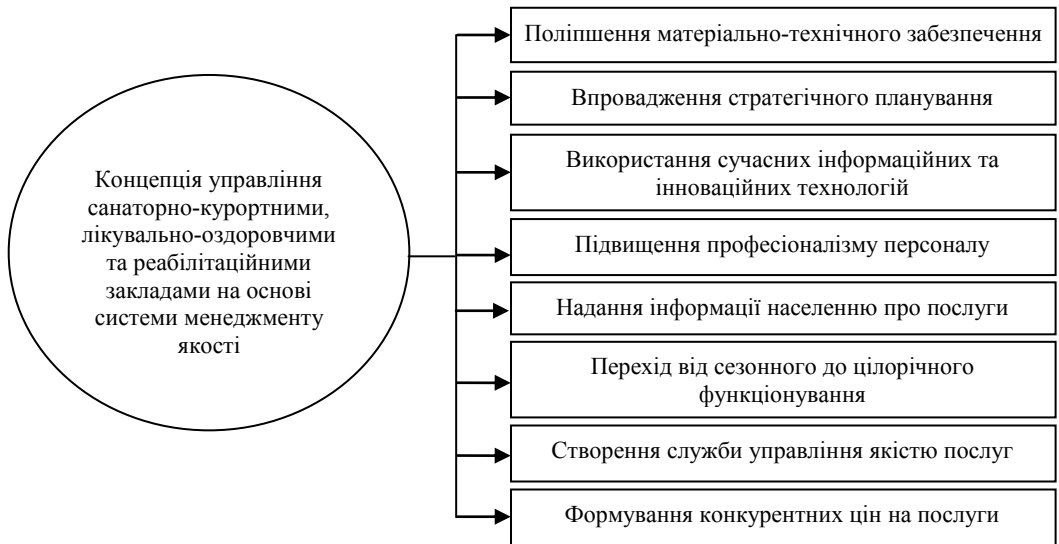

Рис. 4. Концепції управління санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами на основі системи менеджменту якості

Джерело: розроблено автором на основі [1–3]

Таким чином, концепція управління санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами на основі системи менеджменту якості (рис. 4) передбачає такі напрямки розвитку як: створення служби управління якістю санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних послуг, впровадження стратегічного планування, використання сучасних інформаційних та інноваційних технологій, перехід від сезонного до цілорічного функціонування, покращення матеріально-технічного забезпечення санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних закладів, формування конкурентних цін на ці послуги, надання інформації населенню про послуги, підвищення професіоналізму персоналу закладів.

Впровадження цієї концепції в українських санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних закладах дозволить підвищити їхню конкурентоспроможність на світовому ринку санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних послуг.

Висновки і перспективи подальших розробок. У сучасних соціально-економічних умовах переваги мають ті організації санаторно-курортної, лікувально-оздоровчої та реабілітаційної сфери, які мають широкий асортимент оздоровчих програм і високу якість запропонованих сервісних, реабілітаційних та оздоровчих послуг, а також стабільну внутрішню інноваційну сервісну систему. Зі зростанням організацій туристично-рекреаційної та курортної сфери зростає їх конкурентоспроможність. У конкурентній боротьбі ефективними будуть ті санаторно-курортні, лікувально-оздоровчі та реабілітаційні комплекси, які розуміють і відчують потреби своїх гостей і намагаються зробити все можливе для задоволення їхніх особистих потреб та інтересів.

Внутрішній маркетинг санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих комплексів та реабілітаційних центрів успішно користується додатковою можливістю продавати путівки, курсування та оздоровчі програми на виїзді

фізичним особам, організаціям, переймати досвід колег, укласти договори з туристичними фірмами сусідніх регіонів, знайомитись з економічними, інноваційними, сервісними та правовими умовами роботи здравниць інших регіонів. У санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних комплексах необхідно проводити системний виробничий та сервісний аудит та докладати зусиль для формування високих стандартів якості сервісу, вдосконалення якості пропонованих послуг, орієнтованих на цільову групу, де особливе місце займають програми оздоровчого, анімаційного та екскурсійного характеру, оскільки ці програми є визначальними з погляду споживчого попиту.

Основні існуючі недоліки в організації та проведенні оцінки якості сервісу у санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих комплексах та реабілітаційних центрах регіону найчастіше зумовлені недостатнім підбором інструментів та управлінських механізмів для вирішення проблем. Не можна не відзначити, що у управлінського персоналу та фахівців не завжди є можливість та необхідність приділяти підвищену увагу інтер'єрним та/або екстер'єрним рішенням приміщень. При обслуговуванні елітних споживачів особливо важливо звернути увагу на те, що не потрібно кидати всі сили для того, щоб догодити цьому контингенту, вони не є цільовою аудиторією, для них має вибудовуватися індивідуальна програма здоров'я та сервісу, особливо специфічних сфер обслуговування, таких як ресторанний, готельний, оздоровчий сервіс.

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що при розробці методики оцінки якості сервісу в санаторно-курортних, лікувально-оздоровчих та реабілітаційних закладах необхідно визначати та розглядати всі елементи організаційно-сервісного процесу, орієнтованого на працівників нафтогазової та металургійної промисловості, оскільки це основна цільова група закладу, а також залежності від інтенсивності потоку відпочиваючих, сезонності, адекватних переваг у контактних зонах курорту та характеру критеріїв оцінки якості послуги. Усі якісні зміни та доповнення в інноваційній сервісній системі робити нескладно, якщо в команді курорту є професійні фахівці з сервісу. Таким чином, тільки команда санаторно-курортного, лікувально-оздоровчого або реабілітаційного закладу здатна формувати сприятливий зовнішній імідж, який сприяє ефективному веденню організаційно-технологічних процесів на курорті та технологій просування на внутрішньому та зовнішньому ринку.

Подальші дослідження будуть спрямовані на аналіз можливостей економічного зростання регіону завдяки поліпшенню системи менеджменту якості послуг санаторно-курортними, лікувально-оздоровчими та реабілітаційними закладами та збільшенню попиту на ці послуги у вітчизняного та закордонного споживача.

Література

1. Ведмідь Н. Санаторно-курортний комплекс як системний об'єкт наукового пізнання. *Зб. наук. праць Черкаського державного технологічного ун-ту*. Серія : Економічні науки. 2014. Вип. 36 (1.2). С. 43–51.
2. Мазаракі А. А., Ведмідь Н. І. Санаторно-курортні та оздоровчі підприємства : структурні параметри розвитку. *Економіка розвитку*. 2013. № 3. С. 51–55.
3. Ведмідь Н. Методологічні основи типізації суб'єктів санаторно-курортної діяльності. *Вісник КНТЕУ*. 2012. № 6. С. 72–83.

4. Карий О. І., Трач О. Ю. Імідж, бренд та репутація: їх взаємозв'язок і вплив на розвиток територій, організацій та окремих осіб. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2011. № 706 : Логістика. С. 182–187.
5. Галаз Л. В. Механізм удосконалення формування трудового потенціалу підприємства. *Вісник Хмельницького національного університету*. Серія : Економічні науки. 2010. Вип. 6. С. 266–269.
6. Крамченко Л. І. *Статистика ринку товарів і послуг* : навч. посіб. Львів : Новий Світ-2000, 2007. 296 с.
7. Солонина Є. *Внутрішній туризм в Україні – на підйомі через COVID-19. Чи надовго? /* Радіо Свобода : сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vnytrishniy-turyzm-v-ukraini-covid19/30726545.html> (дата звернення: 17.10.2022).
8. Чухрай Н. І., Кулиняк І. Я., Прийма Л. Р. Оцінювання рівня ресурсного забезпечення розвитку машинобудівних підприємств Львівщини. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 12 (174). С. 203–212.
9. Брусильцева Г. М. Особливості стратегічного управління розвитком лікувально-оздоровчого туризму на регіональному рівні. *Ефективна економіка*. 2015. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4506> (дата звернення: 19.10.2022).
10. Сазонець І. Л. Оціночні параметри якості рекреаційної діяльності санаторно-курортних підприємств. *Інвестиції : практика та досвід*. 2017. № 7. С. 15–18. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/7_2017/5.pdf (дата звернення: 20.10.2022).
11. *Про затвердження Загального положення про санаторно-курортний заклад* : Постанова Кабінету Міністрів України № 805 від 11.07.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/805-2001-p#Text> (дата звернення: 24.10.2022).
12. *Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я* : Закон України № 1053-IX від 03.12.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text> (дата звернення: 24.10.2022).

References

1. Vedmid, N. (2014). Sanatorium-resort complex as a system object of scientific knowledge [Sanatorno-kurortnyi kompleks yak systemnyi ob'ekt naukovoho piznannia], *Zbirnyk naukovykh prats Cherkaskoho Derzhavnoho Tekhnologichnoho Universytetu, Seriia: Ekonomichni nauky*. Vyp. 36 (1.2), s. 43–51 [in Ukrainian]
2. Mazaraki, A. A., & Vedmid, N. I. (2013). Sanatorium-resort and wellness enterprises: structural parameters of development [Sanatorno-kurortni ta ozdorovchi pidpriemstva: strukturni parametry rozvytku], *Ekonomika rozvytku*, No. 3, s. 51–55 [in Ukrainian]
3. Vedmid, N. (2012). Methodological basis of typification of sanatorium-resort activity subjects [Metodolohichni osnovy typizatsii subiektiv sanatorno-kurortnoi diialnosti], *Visnyk KNTEU*, No. 6, s. 72–83 [in Ukrainian]
4. Kariy, O. I., & Trach, O. Yu. (2011). Image, brand and reputation: their relationship and influence on the territories, organizations and individuals development [Imidzh, brend ta reputatsiia: yikh vzaïmozv'язok i vplyv na rozvytok terytorii, orhanizatsii ta okremykh osib], *Visnyk Natsionalnoho Universytetu Lvivska Politehnika*, No. 706: Lohistyka, s. 182–187 [in Ukrainian]
5. Galaz, L. V. (2010). The mechanism for improving of enterprise's labor potential formation [Mekhanizm udoskonalennia formuvannia trudovoho potentsialu pidpriemstva], *Visnyk Khmelnytskoho Natsionalnoho Universytetu, Seriia: Ekonomichni nauky*, Vyp. 6, s. 266–269 [in Ukrainian]
6. Kramchenko, L. I. (2007). *Statistics of goods and services market* [Statystyka rynku tovariv i posluh], *Novy Svit-2000*, Lviv, 296 s. [in Ukrainian]
7. Solonyna, Ye. (2020). *Domestic tourism in Ukraine is on the rise due to COVID-19. Is it for a long time?* [Vnutrishnii turyzm v Ukraini – na pidiomii cherez COVID-19. Chy nadovho?], *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/vnytrishniy-turyzm-v-ukraini-covid19/30726545.html> [in Ukrainian]

8. Chukhray, N. I., Kulyniak, I. Ya., & Pryima, L. R. (2015). Assessment of the resourcing level for the machine-building enterprises development in the Lviv region [Otsiniuvannia rivnia resursnoho zabezpechennia rozvytku mashynobudivnykh pidpriemstv Lvivshchyny], *Aktualni problemy ekonomiky*, No. 12 (174), s. 203–212 [in Ukrainian]
9. Brusiltseva, H. M. (2015). Peculiarities of strategic management of health tourism development at the regional level [Osoblyvosti stratehichnoho upravlinnia rozvytkom likuvalno-ozdorovchoho turyzmu na rehionalnomu rivni], *Efektivna ekonomika*, No. 11. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4506> [in Ukrainian]
10. Sazonets, I. L. (2017). Evaluation parameters of the recreational activities quality of sanatorium-resort enterprises [Otsinochni parametry yakosti rekreatsiinoi diialnosti sanatorno-kurortnykh pidpriemstv], *Investysii: praktyka ta dosvid*, No. 7, s. 15–18. Retrieved from: http://www.investplan.com.ua/pdf/7_2017/5.pdf [in Ukrainian]
11. *On the approval of the General Regulations on the sanatorium-resort facility*: Law of Ukraine, No. 805, 11.07.2001 [Pro zatverdzhennia Zahalnoho polozhennia pro sanatorno-kurortnyi zaklad: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy, No. 805, 11.07.2001]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/805-2001-n#Text> [in Ukrainian]
12. *About rehabilitation in the health care sphere*: Law of Ukraine, No. 1053-IX, 03.12.2020 [Pro reabilitatsiiu u sferi okhorony zdorovia: Zakon Ukrainy, No. 1053-IX, 03.12.2020]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text> [in Ukrainian]

АВТОРИ СТАТЕЙ

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

1. **Береза І. В.,** аспірант кафедри економіки та менеджменту Українського державного університету науки і технологій, м. Дніпро;
Башмаков М. С., аспірант кафедри економіки та менеджменту Українського державного університету науки і технологій, м. Дніпро;
Чернова Н. С. к.е.н., доцент кафедри економіки та менеджменту Українського державного університету науки і технологій, м. Дніпро;
2. **Бобиль В. В.,** д.е.н., професор, завідувач кафедри фінанси, облік та психологія Українського державного університету науки і технологій, м. Дніпро;
Марценюк Л. В., д.е.н., професор кафедри економіки та менеджменту Українського державного університету науки і технологій, м. Дніпро;
Пікуліна О. В., к.е.н., доцент кафедри фінанси, облік та психологія Українського державного університету науки і технологій, м. Дніпро;
Міщенко М. І. д.е.н., професор кафедри економіки та менеджменту Українського державного університету науки і технологій, м. Дніпро;
3. **Дем'янишина О.А.,** к.е.н., доцент кафедри фінансів, обліку та економічної безпеки Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини, м. Умань;
Лукашенко Л. В. аспірантка кафедри маркетингу, менеджменту та управління бізнесом Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини, м. Умань;
4. **Карпов В. А.,** к.е.н., доцент кафедри економіки, права та управління бізнесом, начальник науково-дослідної частини Одеського національного економічного університету, м. Одеса;
Батанова Т. В. аспірант, начальник науково-редакційного відділу Одеського національного економічного університету, м. Одеса;
5. **Куцик В. І.,** к.е.н., професор кафедри економіки Львівського торговельно-економічного університету, м. Львів;
Майборода В. М. аспірант кафедри економіки Львівського торговельно-економічного університету, м. Львів;
6. **Момот В. Є.** д.е.н., професор кафедри інноваційного менеджменту та фінансової аналітики Університету ім. Альфреда Нобеля, м. Дніпро;

7. **Сментина Н. В.** д.е.н., професор кафедри економіки, права та управління бізнесом Одеського національного економічного університету, м. Одеса;

***ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ
НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА***

1. **Небога Т. В.,** к.е.н., старший науковий співробітник відділу інтеграції науки, освіти та бізнесу Державної установи «Інститут ринку і економіко-екологічних досліджень Національної академії наук України», м. Одеса;
Голікова О. С. к.е.н., науковий співробітник відділу економічного регулювання природокористування Державної установи «Інститут ринку і економіко-екологічних досліджень Національної академії наук України», м. Одеса;

ФІНАНСИ, БАНКІВСЬКА СПРАВА ТА СТРАХУВАННЯ

1. **Курганська Е. І.,** к.е.н., доцент кафедри фінансів Одеського національного економічного університету, м. Одеса;
Логвіновська С. І. к.е.н., доцент кафедри фінансів Одеського національного економічного університету, м. Одеса;

МЕНЕДЖМЕНТ ТА БІЗНЕС-АДМІНІСТРУВАННЯ

1. **Карпенко Ю. В.** к.е.н., доцент кафедри менеджменту організацій Одеського національного економічного університету, м. Одеса;
2. **Кузнецова І. О.,** д.е.н., професор, завідувач кафедри менеджменту організацій Одеського національного економічного університету, м. Одеса;
Балабаш О. С. к.е.н., доцент кафедри менеджменту організацій Одеського національного економічного університету, м. Одеса;

ЕКОНОМІКА ТУРИЗМУ ТА ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННА СПРАВА

1. **Носирєв О. О.** к.геогр.н., доцент кафедри туризму і готельно-ресторанного бізнесу Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», м. Харків;
2. **Юхновська Ю. О.** д.е.н., доцент, завідувач кафедри менеджменту та туризму Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, м. Запоріжжя.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ODESSA NATIONAL ECONOMIC UNIVERSITY

ВІСНИК
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

←—————→
SOCIO-ECONOMIC RESEARCH BULLETIN

Збірник наукових праць

Collection of scientific works

№ 3-4 (82-83) 2022

No. 3-4 (82-83) 2022

За загальною редакцією:

*д.е.н., проф. Ковальова А. І., д.е.н., проф. Сментини Н. В.,
д.е.н., проф. Стелінга Й. та ін.*

Edited by:

*Prof. Kovalyov A. I., Prof. Smentyna N. V.,
Prof. Stelling J. N. and others*

Підп. до друку 23.12.2022. Формат
70x108/16. Папір офсетний. Гарнітура
Times New Roman. Ум. друк. арк. 20,0.
Тираж 50 прим. Зам. № 1121.

Signed to print 23.12.2022. Format
70x108/16. Offset paper. Type: Times New
Roman. Conventional printed sheets 20,0.
Publication: 50 copies. Order No. 1121.

Видавець ТОВ ВД «Гельветика»
73034, Україна, м. Херсон,
вул. Паровозна, буд. 46-А
Тел.: +38 (0552) 39-95-80
e-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво: 266864

Publishing House «Helvetika»
46-A, Parovozna str.,
Kherson, Ukraine, 73034
Phone: +38 (0552) 39-95-80
e-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Certificate: 266864

*Свідоцтво про внесення видання видавничої продукції до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи, виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції
від 20.08.2012 р., серія ДК № 4392.*

*Certificate of inclusion edition publishing products in State Register of publishing subjects,
distributors and manufacturers of printed products from 20.08.2012. Series DK No. 4392.*